

THE SANSKRIT TEACHER²⁹⁻³

CONTAINING
INTERESTING SENTENCES AND VERSES
FROM SANSKRIT LITERATURE

(IN TWO PARTS)
PART II
(FOR STANDARDS VI AND VII)

BY
RÂO BAHÂDUR KAMALÂSHANKAR
PRÂNSHANKAR TRIVEDI, B. A.,
RETIRED PRINCIPAL, P. R. TRAINING COLLEGE, AHMEDÂBÂD,
AND
EXAMINER IN SANSKRIT IN THE BOMBAY AND PUNJÂB UNIVERSITIES

MACMILLAN AND CO., LIMITED,
BOMBAY, CALCUTTA, MADRAS, AND LONDON

1922

Price Rs. 2-0-0

FIRST AND SECOND EDITIONS PUBLISHED ELSEWHERE
THIRD EDITION (REVISED & ENLARGED) 1915
FOURTH EDITION (REVISED & ENLARGED) 1916
FIFTH EDITION (REVISED & ENLARGED) 1918
SIXTH EDITION (REVISED & ENLARGED)
IN 2 PARTS-1922

Printed by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS
No. 8, SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The study of the Sanskrit language which is a mine of invaluable ancient literature is beneficial to all nations from various standpoints, archæological, philological, and others, but to none more than to the Hindus whose life is permeated by religion. It is essential to them for the proper knowledge and cultivation of their vernaculars and the comprehension of their religious and philosophical literature which is the wonder of the civilized world and for which they must have a yearning when foreigners like the Germans, the English, and the Americans are struck with admiration and devote their lives to its study.

During my official career in High Schools and Colleges I have learnt that the study of Sanskrit suffers much for lack of interest in it on the part of students. Indeed, they are inspired with love for it, which endures through life, if the subject is properly handled and the rich treasures of the literature placed before them. It is with the object of facilitating this study by creating a taste in it that the 'Sanskrit Teacher' is composed on somewhat new lines.

The following are the special features of the work:—

(a) The cream of Sanskrit literature is supplied to students in every lesson. Great care is bestowed upon the selection of sentences, passages, and verses. They are culled out from classical authors, the great epics, and the Upanishads. They embody proverbial expressions useful in every-day life and ordinary conversation (such as गताद्गतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः, अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः, आम्रान् पृष्टः कोविदारान् व्याचष्टे, क्षणे क्षणे यत्नवताश्चपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः, महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः)

and passages full of wisdom and usefulness. They are such as are sure to elevate the mind to a high plane of morality and devotion and inspire it with a spirit of respect and reverence for all that is great and good, respect for learning and wisdom, respect for power and authority, and reverence for God.

(b) The book winds up with a large selection of prose and poetic passages. The prose passages are taken from the Pañcha-tantra, the Daśakumâracharita, the Kâdambarî, and the works of Śaṅkarâchârya. They thus supply the student with different specimens of style. The poetic passages are selected from the works of Châṇakya, Bhartrihari, Kâlidâsa, Bhavabhûti, the Râmâyana, the Mahâbhârata, and various other works.

(c) A language is best learnt by the study of its poetic literature which contains wise thoughts clothed in felicitous expression. The committing to memory such gems of literature ensures a command over the language and deepens a taste for it. The object of meeting this requirement is specially kept in view in the selection of verses in lessons and also at the end of the book, which has so many as about 200 of them.

(d) The student is introduced to a knowledge of Sanskrit metres and figures of speech. The characteristics of the *gaṇas* are explained and the student supplied with definitions of a few leading metres such as Mâlinî, Vasantatilakâ, Harinî, and Śikharinî. The leading features of a few figures such as the Upamâ, the Rûpaka, the Arthântaranyâsa, and the Anyokti are elucidated in lessons and notes at the end.

(e) The student is directly taken to literature, grammar being made subordinate as it ought to be. This object is attained in the following way. Every lesson opens with a few sentences which are translated into English and in which new grammatical forms are printed black to draw the attention of

students. Then follows a paradigm of forms ready made and lastly come the rules which are deduced from them. The method followed is thus analytic. It will be educative and interesting both to the school-student and to the person of advanced years who has a mind to acquire a knowledge of it. The former should first learn to recognise the forms and then study them. For the latter it will do if he only learns to recognise them.

(f) The book comprehends in a small compass all the salient points of Sanskrit grammar, the knowledge of which is essential for the study of Sanskrit literature. All out-of-the-way forms are studiously avoided. Experience as teacher and examiner has shown me that students cram irregular forms for examination purposes and forget them as soon as they are free from their examination. They fail to grasp the general rules which govern the formation of declensional and conjugational forms current in the language. To cure this evil their attention is drawn to forms that are ordinarily met with in literature. External rules of Sandhi which hold in the formation of a variety of forms are with this object carefully explained and illustrated.

(g) What is easier and more current is given precedence to what is harder and less current. Compounds and past participles being of general occurrence in the Sanskrit literature are introduced at a very early stage; Futures are treated before the Perfect tense; and the 4th and the 5th varieties of the Aorist before the remaining varieties.

(h) The last lesson deals with Taddhita and Kṛit suffixes generally met with in the language.

(i) The beauty of Sanskrit grammatical terms lies in the fact that they are mostly significant. If this fact is properly explained to students, much of their work will be facilitated. I regret to remark, however, from my experience as University

examiner, that this fact is not properly brought to the notice of students. It is on this account that words like बहुव्रीहि are found spelt in a variety of ways some of which like बहुरि are simply ridiculous. To remedy this evil, this book explains every grammatical term and thus impresses it upon the minds of students. When a student learns that the word बहुव्रीहि is itself a Bahuvrihi compound and shows its characteristics, when he knows that the word तत्पुरुष by its twofold dissolution shows its twofold nature, when he knows that the words वर्तमान and भूत are themselves present and past participles respectively, and when he understands that definitions of metres are generally given in a quarter of the same metres that they are meant to define, his task of remembering them becomes extremely easy and interesting and his knowledge becomes sound and enduring.

(j) No exercises for translation are given till the student has made some progress in the path of knowledge. He is then given exercises containing Sanskrit sentences for translation. The number of these sentences increases as lessons advance, but is never tediously large. A few sentences only are given in English for translation into Sanskrit.

(k) To encourage the cultivation of the habit of self-help without which nothing great in life can be achieved, no glossary is given for selections in prose and poetry at the end. Notes are, however, supplied to explain difficult constructions, expressions, and context, where necessary.

(l) An appendix is given for intelligent students. It is hoped that it will be useful to those who wish to be initiated into a study of the Sanskrit grammar of Pânini and will also facilitate the work of good students at the time of the revision of the book.

Ahmedâbâd, }
June, 1911. }

K. P. TRIVEDI

	Pages
Lesson XXXI—Adjectives and Adverbs	201-212
Lesson XXXII—Compounds: Avyayibhâva and Tat- purusha	212-222
Lesson XXXIII—Bahuvrihi and Dvandva	222-230
Lesson XXXIV—The Kârakas	230-241
Lesson XXXV—The Futures and the Conditional...	241-253
Lesson XXXVI—The Perfect Tense	253-262
Lesson XXXVII—The Perfect Tense (continued).	262-270
Lesson XXXVIII—Some Irregular Forms...	270-278
Lesson XXXIX—Taddhitas and Kṛits	278-289
Lesson XL—The Aorist	289-300
Lesson XLI—The Benedictive, the Desiderative, the Frequentative, and Nominal Verbs.	300-307
Lesson XLII—Feminine Forms and Specimens of Letter-writing	307-314
१. चटकदम्परयोः	315-316
२. वामदेवशिष्यकथिता कुमारवार्ता	317-318
३. सिंहशकयोः	318-320
४. सर्पमण्डूकयोः	320-322
५. मान्धातुवृत्तान्तः	323-324
६. कुमारं चन्द्रापीडं प्रति महाराजाज्ञा	324-325
७. चन्द्रापीडं प्रति शुक्रनासोपदेशः	325-326
८. ब्रह्मज्ञानविषयको गुरुशिष्यसंवादः	326-327
९. नीतिः	327-329
१०. राजभक्तिः	329-330
११. अराजकं राष्ट्रम्	330-331
१२. पञ्चवटी	331-332
१३. श्रीनिवासस्थानानि	332-333

	Pages
१४. दम्पतीज्जेहः	३३३-३३५
१५. संयमः	३३५-३३६
१६. आपदि शोकत्यागः	३३६
१७. संतोषः	३३६-३३७
१८. आत्मज्ञानम्-कर्तव्यज्ञानम्	३३७-३३९
१९. अजविलापः	३३९-३४०
२०. प्रकीर्णानि सुभाषितपद्यानि	३४०-३५०
२१. स्तुतिपद्यानि	३५०-३५१
Exercises-Sanskrit and English	३५२-३५९
Notes on Select Passages	३६१-३७८
Notes on Exercises	३७८-३८०
Appendix A. Forms of कृ	३८१
Appendix B. The Pāṇinian System	३८२-३९५
Appendix C. Participial and Infinitive Forms	३९६-४००

SUGGESTION

The course in the book may be divided as under:—

St. VI Les. ३१-३७, pp. २०१-२७०

St. VII. The Whole book

गर्जति शरदि न वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः ।
नीचो वदति न कुरुते न वदति सुजनः करोत्येव ॥

३०

३०

३०

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥

THE SANSKRIT TEACHER

PART II

LESSON XXXI

ADJECTIVES AND ADVERBS

एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः—There are eleven Rudras and twelve Âdityas (suns).

माणवको ब्राह्मणानां विंशतये दक्षिणामयच्छत्—Mānavaka gave Dakshinâ to twenty Brâhmins.

रघुवंशे कुमारसंभवे च यथाक्रममेकोनविंशतिः सप्तदश च सर्गाः—In the Raghuvamśa and the Kumârasambhava there are respectively nineteen and seventeen cantos.

जाळान्तर्गते रश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तस्य त्रिंशत्तमो भागः परमाणुः कथ्यते—The thirtieth part of the minute particle which appears in the ray that enters the intervening spaces of a lattice-window is called an atom.

सीता प्राणेभ्योऽपि प्रेयसी रामस्य—Sītâ was dearer to Râma than even his life.

कञ्चित् कामप्रवेदने—(The indeclinable) कञ्चित् is used in the sense of communicating one's own desire, i. e., in the sense of 'I hope.'

कञ्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः—I hope the young ones of does are free from misery, i. e., happy.

कश्चित् is used in asking a question like अपि; but it is generally used in asking a question of appeal and has the sense of 'I hope', 'I think'. Sometimes it is used in asking an ordinary question (कश्चित्कृतं पार्थ—Have you heard this, oh! Arjuna?).

दिष्ट्या प्रतिहता युष्माकं विघ्नाः—^{बधा इच्छता}Fortunately your obstacles are destroyed—I congratulate you upon the destruction of your obstacles. दिष्ट्या is the *Inst. Sing.* of दिष्टि (दिष्ट्या=उभाग्येन).

स्थाने सस्वत्र चित्रे सज्जति मे दृष्टिः—It is proper indeed that my sight fixes upon this picture. स्थाने=युज्यते—It is proper.

काममेतद् दुर्लभं मनस्वस्मिन्नुत्सुकम्—^{माना दुष्ठा}Granted that it is difficult to obtain—however difficult it may be to obtain—, my mind is anxious for it. कामम्=As much as one may wish, however much.

स्वयं रोपितेषु तरुष्वुत्पद्यते स्नेहः किं पुनरङ्गसंभवेऽपत्येषु—Affection is produced towards trees planted by one's self; how much more, towards children, born of one's self.

किं पुनः, किञ्चित्, and किमु are used in the sense of 'how much more.' They mean इति का वार्ता, इति किं वक्तव्यम् (स्वयं रोपितेषु तरुषु स्नेह उत्पद्यते तर्हि अङ्गसंभवेऽपत्येषु उत्पद्यते इति किं वक्तव्यम्. This is called कैवल्यिकन्याय—the maxim of how much more).

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खस्तान्यपि—Better to have one virtuous son than a hundred foolish sons.

Note how वरम् is used. वरमिदं—न च or न तु or न पुनस्तत् is the construction; वरमस्मात् तत् is also used (वरं कूपयताद्वापी).

यथा यथा यौवनमत्यक्ताम तथा तथास्या अङ्गानि कावण्यमप्युन्—The more, youth advanced, the more, her limbs increased their grace.

यथा यथा—तथा तथा=The more, the more; the less, the less.

क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः—Where the family descended from the Sun and where (my) intellect, having a small range!—wide is the gulf between them (सूर्यः प्रभव उत्पत्तिस्थानं यस्य स सूर्यप्रभवः).

Two क's (क . . . क) signify great gulf between two things (द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः).

पक्षपातिनावाहं (राजा) देवी च—The queen and I are partial.

When nouns qualified by adjectives are of different genders, one masculine and the other feminine, the adjective is masculine.

स च सा च तौ. १५ जन्मसि सः १८ २८ ३०॥

स च तच्च ते; सा च तच्च ते द्वे वस्तुनी—When one of the nouns is masculine or feminine and the other neuter, the adjective is neuter.

सत्यं धृतिः शमश्च तस्मिन् ध्रुवाणि—Truth, patience, and tranquillity are firm in him.

When the nouns qualified are of all the three genders, the adjective is neuter.

तयैव देवतया तयोः कुशलवाविति नामनी प्रभावः आख्यातः—By that very deity their names were mentioned as कुशल and लव and their प्रवेष्टे प्रवेष्टे was described.

Here the adjective आख्यातः agrees with the preceding noun in gender and number and is to be taken with other nouns by

a change of its gender and number, by लिङ्गविपरिणाम (change of gender) as it is called. नामनी आख्याते इति लिङ्गविपरिणामेनान्वयः.

Adjectives and Adverbs are treated in this lesson.

Numerals from one to ten have been dealt with in Les. 23.

Numerals signifying multiples of ten are given below:—

विंशति	(f.)	Twenty.	शत	(n.)	A hundred.
त्रिंशत्	„	Thirty.	सहस्र	„	A thousand.
चत्वारिंशत्	„	Forty.	अयुत	„	Ten thousand; a
पञ्चाशत्	„	Fifty.			myriad.
षष्टि	„	Sixty.	लक्ष	„	One hundred
सप्तति	„	Seventy.			thousand.
अशीति	„	Eighty.	प्रयुत	„	A million.
नवति	„	Ninety.	कोटि	(f.)	Ten million.

विंशतये ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां ददाति नारायणः or ब्राह्मणानां विंशतये दक्षिणां ददाति नारायणः. Thus विंशति &c. are nouns. When they are used as adjectives they are used in the singular number and feminine gender with any nouns.

एकादशन्—Eleven.

द्वादशन्—Twelve.

षोडशन्—Sixteen.

त्रयोविंशति—Twenty-three.

पञ्चविंशति—Twenty-five.

अष्टाविंशत्—Thirty-eight.

द्विचत्वारिंशत् } Forty-two.

द्वाचत्वारिंशत् }

त्रिपञ्चाशत् } Fifty-three.

त्रयःपञ्चाशत् }

अष्टषष्टि } Sixty-eight.

अष्टाषष्टि }

द्विसप्तति } Seventy-two.

द्वासप्तति }

त्रिनवति } Ninety-three.

त्रयोनवति }

षण्णवति—Ninety-six.

द्व्यशीति—Eighty-two.

त्र्यशीति—Eighty-three.

अष्टाशीति—Eighty-eight.

एकोनसप्तति } Sixty-nine.

एकान्सप्तति }

ऊनसप्तति }

The rule:—

1. In forming the intervening numerals, that is, numerals intervening विंशति, त्रिंशत्, &c. द्वि is changed to द्वा, त्रि to त्रयः, and

अष्टन् to अष्टा. This change does not take place in the formation of the compound numerals of अशीति and takes place optionally in that of the compound numerals of चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति, and नवति. Words like पञ्चन् drop their न् like other words ending in न् when they are compounded. Note एकोनसप्ततिः &c.— एकेन ऊना सप्ततिः एकोनसप्ततिः; एकेन न सप्ततिः एकात्रसप्ततिः, here एक is changed to एकाद्.

एकादशः—Eleventh.

विंशः—विंशतितमः—Twentieth.

त्रिंशः—त्रिंशत्तमः—Thirtieth.

षष्टितमः—Sixtieth.

एकषष्टः—ष्टितमः—Sixty-first.

सप्ततितमः—Seventieth.

चतुःसप्ततः—तितमः—Seventy-fourth.

अशीतितमः—Eightieth.

एकाशीतः—तितमः—Eighty-first.

नवतितमः—Ninetieth.

पण्णवतः—तितमः—Ninety-sixth.

शततमः—Hundredth.

सहस्रतमः—Thousandth.

The rule —

2. Ordinals from एकादशन् to नवदशन् are formed by dropping न्.

3. Ordinals from विंशति are formed either by adding तम or by dropping the final vowel or the final consonant with the preceding vowel and adding अ. विंशति drops ति. (त्रिंशत्-अत् dropped, अ added; षष्टि-इ dropped, अ added).

Exception:—~~विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्~~, निंशतेर्
इति विशब्दस्य द्वेषः॥

4. षष्टि, सप्तति, अशीति, and नवति form their ordinals only one way, viz., by adding तम.

सप्तदशोत्तरं शतम् or सप्तदशाधिकं शतम्=117. सप्तसप्तत्यधिकनवदशशत-
तमो विक्रमार्कसंवत्सरोऽयम्=Sanyat 1977. त्रयश्चत्वारिंशदुत्तराष्टादशशततमं
शालिवाहनवर्षमिदम्=Śaka 1848. एकविंशत्यधिकमेकोनविंशतिशततमं ख्रिस्ता-
ब्दम्=A. D. 1921.

5. अधिक or उत्तर is added to form a higher intervening numeral.

तर and तम, and ईयस् and इष्ठ are comparative and superlative terminations. They have been dealt with before. Some adjectives undergo changes before ईयस् and इष्ठ and have thus irregular forms of degrees. They are given below:—

	Positive	Comparative	Superlative
प्रशस्य	Praiseworthy	प्रेयस्-ज्यायस्	प्रेष्ठ-ज्येष्ठ
वृद्ध	Old	ज्यायस्-वर्षायस्	ज्येष्ठ-वर्षिष्ठ
अन्तिक	Near	नेदीयस्	नेदिष्ठ
बाढ	Good, firm	साधीयस्	साधिष्ठ
स्थूल	Great, bulky	स्थवीयस्	स्थविष्ठ
दूर	Far	दवीयस्	दविष्ठ
युवन्	Young	यवीयस्-कनीयस्	यविष्ठ-कनिष्ठ
ह्रस्व	Small	ह्रसीयस्	ह्रसिष्ठ
क्षिप्र	Quick	क्षेपीयस्	क्षेपिष्ठ
क्षुद्र	Small, low	क्षोदीयस्	क्षोदिष्ठ
प्रिय	Dear	प्रेयस्	प्रेष्ठ
स्थिर	Steady	स्थेयस्	स्थेष्ठ
उरु	Wide	वरीयस्	वरिष्ठ
बहुल	Thick, manifold	बंहीयस्	बंहिष्ठ
दीर्घ	Long	द्राघीयस्	द्राधिष्ठ
अल्प	Small	अल्पीयस्-कनीयस्	अलिपिष्ठ-कनिष्ठ
बहु	Much	भूयस्	भूयिष्ठ
पृथु	Extensive	प्रथीयस्	प्रथिष्ठ
मृदु	Soft	म्रदीयस्	म्रदिष्ठ
कृश	Thin	क्रशीयस्	क्रशिष्ठ
भृश	Strong;—frequent	भ्रशीयस्	भ्रशिष्ठ
दृढ	Firm	द्रदीयस्	द्रदिष्ठ

तर and तम are of course added to all these words. These forms are not irregular—प्रशस्यतर, युवतर (न् is dropped), दीर्घतर, प्रियतम, अल्पतम, बहुतम.

The above list need not be committed to memory.

7. यत्नात्प्राप्तिः कर्तव्यवृत्तिसाम् ॥ ५॥३॥६॥४॥

6. तर and तम are added to nouns also—पाचकतरः—पाचकतमः; they are also added to verbs and adverbs and are then changed to तराम् and तमाम्—पचतितराम्—पचतितमाम्; उच्चैस्तराम्—उच्चैस्तमाम्; but उच्चैस्तर and उच्चैस्तम are adjectives.

7. बलवत्-बलवत्तर-बलवत्तम; बलीयस्-बलिष्ठ

सन्धिन्-सन्धितर-तम; सजीयस्-सजिष्ठ. The possessive terminations are dropped before इयस् and इष्ठ.* विन्मतालुक् १५३६५

8. Indeclinables are formed from pronouns as under:—

(अ) सर्वतः, कुतः (from किम् changed to कु), यतः, ततः, इतः, अतः—By तत्त्वं (Having the sense of all cases, but generally the sense of the Abl. or the Loc. सर्वविभक्तिप्रत्ययः); e.g. सर्वतः=From all; in all.

(आ) तत्र, अमुत्र, सर्वत्र, अन्यत्र, अत्र, यत्र, कुत्र—By त्र (सामान्य, स्थलाचक). तत्र=There. सप्तम्या स्त्र लृ ॥१३॥

(इ) सर्वदा, एकदा, अन्यदा, यदा, तदा, कदा—By दा (समर्थ, कालवाचक). सर्वदा=At all times, always. सर्वकालिक यदा कदा

(इं) यथा, तथा, सर्वथा, कथम् (from किम्-केन प्रकारेण)-By (प्रकारवाचक, signifying manner). यथा=In which manner. प्रकारवाचक

(उ) पूर्वः=अन्येः-अपरेः. (Next day)-By एषः (signifying 'That day'). पूर्वः=Last Day.

भूयान् भेदोऽनयोः शिष्ययोः ।

अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् ।

वृद्धतमोऽपि राजा तद्वृत्तान्तमाकर्ण्य यविष्ठवत् क्षिप्रं राजधानी-
मगच्छत् ।

* पयस्विन् has पयसीयस्-पयसिष्ठ; but these forms are hardly used. वसुमत has वसिष्ठ. The Bhāṣyakāra winds up a discussion on such forms by the words यथालक्षणमप्रयुक्ते—i. e., such forms, though in accordance with the rules (यथालक्षणं) are अप्रयुक्त, not current in the language. ३. मदाङ्गुष्ठाया योमपि प्रदीप्य च पूर्वसुरन्ने

accordance with the rules (यथालक्षणम्) are अप्रयुक्त, not current in
the language. ३. मदाङ्गकृत्यो रोषमपि रीत्यध पूतसुरन्नेद्यु
पुरितरेपुरपरदुरधरियुकमयेकृत्तरैद्यु। ॥२॥१२२॥ इति

अभिजातं स्वल्पस्य वचनम् । अथवा चन्द्रादसुतमिति किमत्राश्चर्यम् ।
नास्ति भवतोऽपराधः । अहमेवात्रापराद्धा ।

कथं रघुनाथ एवः । दिष्ट्या सुप्रभातमद्य यद्ययं देवो दृष्टः ।

तपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या दुःसहं भवति । किमुत
सकलभुवनवन्दितचरणानां मुनीनाम् ।

कश्चिन्मयापराद्धमन्येन वा केनचिद्स्मदनुजीविना परिजनेन । अति-
निपुणमपि चिन्तयन् न पश्यामि स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये ।
देव ! दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जय पृथिवीम् ।

यदुत्तरायणं तदहर्देवानाम् । दक्षिणायनं रात्रिः । संवत्सरोऽहो-
रात्रः । तद्भि्रशता मासः । मासा द्वादश वर्षम् । द्वादश वर्षशतानि
दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि द्वापरम् । त्रिगुणानि त्रेता । चतु-
र्गुणानि कृतयुगम् । एवं द्वादश वर्षसहस्राणि दिव्यानि चतुर्युगम् ।
चतुर्युगानामेकसप्ततिर्मन्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रं च कल्पः । स च
पितामहस्याहः । तावती चास्य रात्रिः । एवंविधेनाहोरात्रेण मास-
वर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः । ब्रह्मायुषा च परिच्छिन्नः
पौरुषो दिवसः । तस्यान्ते महाकल्पः । तावत्येवास्य निशा । पौरुषा-
ग्रामहोरात्राणामतीतानां संख्यैव नास्ति । न च भविष्याणाम् ।
अनाद्यनन्तता कालस्य ॥

*विद्यावतां सकलमेव गिरां दवीयः ।

कश्चिद् भर्तुः स्मरसि रसिके त्वं हि तस्य प्रियेति ।

याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा ।

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।

एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ॥

* सकलम्=Everything, i. e., words, actions, and thoughts; गिरां
दवीयः—Very far from speech; indescribable.

वरं हि नरके वासो न तु दुश्चरिते गृहे ।
 नरकात् क्षीयते पापं कुगृहात् परिवर्धते ॥
 वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वरं न पुनर्दिनम् ।
 उभयमेतदुपैत्वथवा क्षयं प्रियजनेन न यत्र समागमः ॥
 यथा यथा भोजयशो विवर्धते सितां त्रिलोकीमिव कर्तुमुद्यतम् ।
 तथा तथा मे हृदयं विदूयते प्रियालकालीधवलत्वशङ्कया ॥
 सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
 वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥
 कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
 नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥
 स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नर्किचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
 पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥

Oh ! sage ! I hope your austerities are free from obstacles.
 It is proper that Urvaśī is called the most handsome of all ladies.
 The king and the queen were both pious.
 Oh ! friend ! I congratulate you on your success in that good work.

Have you read the story which is related on the one hundred and fifteenth page of the book ?

Wealth makes a man proud, how much more when a little learning and high position accompany it !

Do you remember our residence in Benares on the banks of the holy Ganges ?

The word अव्यय itself signifies that it undergoes no change of gender, number, and case.

Nouns

अकिञ्चनत्व (अकिञ्चनत्वम्) *n.* (नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः [कर्म०, *Vide* Les. XXXII] तस्य भावोऽकिञ्चनत्वम् or तत्त्वम्)-The state of having nothing.
 अनर्थ (अनर्थः) *m.*-An evil.

अनाद्यनन्तता *f.*—(नास्त्यादिर्यस्य सोऽ-
नादिः [बहु०], नास्त्यन्तो यस्य सोऽ-
नन्तः [बहु०], अनादिश्चासावनन्तश्च
[कर्म० or विशेषणस०] अनाद्य-
नन्तस्तस्य भावस्तत्ता)–The state
of having neither beginning
nor end.

अभिरूप (अभिरूपः) *m.*—A learn-
ed man.

अलकाली *f.* (अलक *m.*—hair+आ-
लि-ली *f.* A line)–Thick and
long hair.

अविवेकिता *f.* (न विवेकी अविवेकी,
नञ्स०, तस्य भावस्तत्ता)–Ab-
sence of discretion or dis-
crimination.

अहोरात्र (अहोरात्रः)–*m.* (अहश्च रात्रि-
श्चाहोरात्रः; द्वन्द्वः; अहन् is changed
to अहः and रात्रि to रात्र)–Day
and night.

आश्चर्य (आश्चर्यम्) *n.*–Wonder.

उत्तरायण (उत्तरायणम्) *n.* (उत्तर*

pro.+अयन *n.* going)–The
period of six months during
which the Sun travels from
the south to the north (उत्तर-
स्यामयनं सूर्यस्य गमनं यस्मिन्-
न्मासषट्कमुत्तरायणम्. मासषट्क=

six months).
ऋण्य (ऋण्यः) *m.*–Brahman's day
(At the end of it, the world
comes to an end). [age.

कलियुग (कलियुगम्) *n.*–The Kali
कृतयुग (कृतयुगम्) *n.*–The Satya
age.

चतुष्टय (चतुष्टयम्) *n.*–A collec-
tion of four things.

जाल (जालम्) *n.*–An eye-hole;
a lattice-window.

तारा *f.*–A star.

त्रेता *f.*–The Tretâ age.

दक्षिणायन (दक्षिणायनम्) *n.* (दक्षिण
pro. +अयन *n.* going)–The

* उत्तरे-राः, उत्तरस्मात्-रात्, उत्तरस्मिन्-रे—These are the optional
forms of उत्तर. The rule:—पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर, when
they signify relative position, स्व, when it does not mean a rela-
tion or money, and अन्तर, when it means external, or inner (as
applied to a garment), are pronouns and declined optionally as
such in the *Nom. Plu.*, the *Abl. Sing.*, and the *Loc. Sing.*; e. g.
पूर्वस्यां पूर्वायां वा दिशायाम्; उत्तरस्मिन् उत्तरे वा मार्गे; स्वे-स्वाः (i. e., आत्मीयाः);
अन्तरे अन्तरा वा गुहाः (i. e., बाह्याः); अन्तरे अन्तरा वा शटकाः (i. e., परिधानीयाः,
to be worn).

six months during which the
 Sun travels from the north
 to the south. [age.
 द्वापर (द्वापरः)-*m.* The Dvâpara
 निशा *f.*-Night.
 परमाणु *m.* (कर्म०, परम+अणु *m.*)-
 The smallest particle; an
 atom.
 परिजन (परिजनः) *m.*-A servant.
 पितामह (पितामहः) *m.* (मह is a
 suffix)-Brahmâ.
 प्रवेदन (प्रवेदनम्) *n.*-The act of
 relating or communicating.
 प्रसूति *f.*-Offspring; progeny.
 भोज (भोजः) *m.*-Name of a king.
 मन्वन्तर (मन्वन्तरम्) *n.*-*The time
 of one Manu.

याचना-Begging; solicitation.
 रश्मि *m.*-A ray.
 राजधानी *f.*-A capital.
 विषय (विषयः) *m.*-A subject.
 विपरिणाम (विपरिणामः) *m.*-A
 change.
 वृत्तान्त (वृत्तान्तः) *m.*-An account.
 संभव (संभवः) *m.*-Birth.
 सर्ग (सर्गः) *m.*-A canto.
 संवत्सर (संवत्सरः) *m.*-A year.
 सुप्रभात (सुप्रभातम्) *n.*-(प्रादिस०,
 शोभनं or सुष्टु प्रभातम्)-An
 auspicious morning.
 स्वलित (स्वलितम्) *n.* (*p. p.* of
 स्वल् 1st *Par.*)-An error, a
 stumbling.

Adjectives

अतीत (*p. p.* of इ with अति 2nd
Par.)-Gone.
 अधिगुण (अधिका गुणा यस्य सोऽधि-
 गुणः)-Having many or super-
 rior virtues; meritorious.
 अनघ (अनघा *f.* बहु०, नास्ति अघं
 दुःखं यस्याः सा)-Healthy.
 अहजीविन्-Depending upon an-
 other for maintenance.
 अपराध (*p. p.* of अप+राध् 4th
Par., Active in sense)-1.
 Guilty; 2. (Passive)-Offended.

अभिजात (*p. p.* of अभि+जन्
 [जा] 4th *Atm.*)-Polite; such
 as a person of a noble family
 (अभिजन) would speak.
 उद्यत (*p. p.* of उद्+यम् [यच्छ्]
 1st *Atm.*)-Ready.
 चतुर्गुण (बहु०)-Four-fold.
 ज्योतिष्मत्-Possessed of light.
 तावत्-So much.
 त्रिगुण (बहु०)-Three-fold.
 दिव्य-Divine.
 दुःसह-Hard to bear.

* One मन्वन्तर embraces $4,320,000 \times 71 = 306,720,000$ years.

द्विगुण (बहु०)-Double.
 परिच्छिन्न (p. p. of परि+छिद् 7th
 Ubh.)-Measured.
 पौरुष-Of Purusha or Vishnu.
 प्रतनु (प्रादिस०, प्रकृष्टं तनु)-Very
 small. [Par.]-Destroyed.
 प्रतिहत (p. p. of प्रति+हन् 2nd
 मलज (मल m.-A sacrifice+ज
 from जन् [जा] 4th Atm.)-Pro-
 duced from a sacrifice.

मोघ-Fruitless.
 राजन्वत्-Having a good king.
 रसिक (f. रसिका)-Appreciating.
 रोपित (p. p. of the Cau. of रुह
 1st Par.)-Planted.
 वन्दित (p. p. of वन्द् 1st Atm.)-
 Saluted.
 सकल (बहु०, कलाभिः अवयवैः सहितं
 सदृश-Like. [सकलम्]-All.
 संकुल-Full of.

Roots

वि+अश् (व्यनक्ति) (7th Par.)-
 To manifest.
 वि+इ (व्येति) (2nd Par.)-To
 undergo a change.

वि+दु (विदुनोति) (5th Par.)-
 To afflict.
 सृज् (सज्जति-ते) (1st Ubh.)-
 To go, To fix.

Indeclinables

अतिनिपुणम्-Very cleverly; very
 कामम्-Granted. [minutely].
 कश्चित्-1. (It signifies hope or
 wish)-I wish, I hope; 2. It
 signifies a question.

क्षिप्रम्-Quickly.
 दिष्ट्या-Fortunately (the Inst.
 Sing. of दिष्टि).
 वरम्-Better.
 सहस्रशः-By thousands.

LESSON XXXII

COMPOUNDS: AVYAYIBHĀVA AND TATPURUṢHA.

Elementary knowledge of compounds has been given in lessons XI and XII and also in vocabularies and in foot-notes to lessons. Additional knowledge of the subject is given in this and the next lesson.

यथाशक्ति, प्रतिदिनम्, उपकृष्णम्—Here the sense of the in-
 declinables यथा, प्रति, and उप is predominant; since
 प्रधान, व्यापक

the compounds mean respectively, 'According to one's power,' 'Every day' (*On every day*), and 'Near Krishna'. १. पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः।

अव्ययीभाव—In this compound, the sense of the पूर्वपद or the first member is generally predominant.

Exception—शाकप्रति=शाकस्य लेशः शाकप्रति. Here the sense of the उत्तरपद or the last member, *viz.*, प्रति, is predominant; for the compound means 'a little of a vegetable.' सुप्प्रतिना मात्रायै। ५

The dissolution of principal अव्ययीभाव compounds is given below:—

हराविति अधिहरि (This is called सप्तमीविभक्त्यर्थ अव्ययीभाव,

अधि having the sense of *the Loc.*); कृष्णस्य सप्तमी-

मुपकृष्णम्; यावन्तः श्लोका यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः (There are

as many salutations to Vishṇu as there are *ślokas*;

यावत् signifies अवधारण or determination); यावदमन्नं

ब्राह्मणानामन्नयस्व=यावन्त्यमन्त्राणि तावतो ब्राह्मणानित्यर्थः (Call as

many Brāhmins as there are dining-pots); जीवनपर्यन्तं

यावज्जीवम्; विधिमनतिक्रम्य यथाविधि; गङ्गायाः पारे पारेगङ्गं

पारेगङ्गाद्वा। गङ्गाया मध्ये मध्येगङ्गं मध्येगङ्गाद्वा (पार and मध्य

are changed to पारे and मध्ये and the compound

is used in the *Abl.* form also); दिने दिने प्रतिदिनम्;

तृणमप्यपरित्यज्य (not leaving even grass) सतृणम् (as

in सतृणमस्ति); अक्ष्णः परं परोक्षम् (out of sight; पर is

changed to परो); अक्ष्णः प्रति प्रत्यक्षम् (within sight);

रूपस्य योग्यमनुरूपम् (suitable); हरेः पश्चादनुहरि; ज्येष्ठावृक्रमेण

अनुज्येष्ठम् (according to seniority); हिमाचलमारभ्य

आहिमाचलम् आ हिमाचलाद्वा (the compound being

optional); सेतुपर्यन्तम् आसेतु आ सेतोर्वा; मक्षिकाणामभावो

ते मध्ये प्रक्षिका ॥ २१२१२॥ ३. नाव्ययीभावादतोऽन्त्यपक्षम्

निर्मक्षिकम् ("कृतं त्वया साम्प्रतं निर्मक्षिकम्"—You have now turned away all from this place; you have made the place free even from flies).

समासान्तप्रत्यय—आत्मानमधिकृत्येति अद्ययात्मम्; अहनि अहनि इति प्रत्यहं प्रत्यह वा—In अव्ययीभाव compounds the ending अन् is dropped and अ added to the word. This change is optional when the word ending in अन् is neuter.

तत्पुरुष—

द्विजायां द्विजार्थः³ ओदनः, द्विजायेयं द्विजार्था यवाणः, द्विजायेदं द्विजार्थं पयः—

चतुर्थीतत्पुरुष is formed of a word in the *Dat.* with अर्थ; and the compound is an adjective and agrees in gender, number, and case with the noun it qualifies. This compound is called नित्यसमास. खट्वाकः means जातम् or नीच. It cannot be dissolved and is therefore a नित्यसमास. A student must sleep on the ground. If he sleeps on a bedstead, he is called खट्वाकः, i. e., a wretch. खट्वामाकः has not this sense. द्विजार्थः is not dissolved by using अर्थ in the विग्रहवाक्य. It is therefore a नित्यसमास. A compound, which cannot be dissolved at all or cannot be dissolved by words forming it, is a नित्यसमास. अधिहरि, प्रतिविक्रम्, &c. are all नित्यसमास's. Thus अविग्रहोऽस्त्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः.

अभ्यघासः—अभ्यस्य घासः, रन्धनस्थाली—रन्धनस्य स्थाली (a cooking-pot). These are षष्ठीतत्पु० compounds. यूपाय दारु रूपदारु—चतु० तत्पु० takes place only when there is प्रकृति-विकृतिभाव, i. e., the relation of a material and a thing made of it. In यूपदारु, दारु is प्रकृति or a material and यूप, विकृति or a thing made of it. There is no such relation between अभ्य and घास and also between रन्धन and चतुर्थी तदयोर्बलिहितं सुखरहितं. १२११३६॥

स्थाली; and therefore अश्वत्थसः, रन्धनस्थाली, and similar compounds are षष्ठीतस्यु० and not षतृ०तस्यु०.

पुरुषोत्तमः—पुरुषेषु उत्तमः; नृषु श्रेष्ठः नृश्रेष्ठः; द्विजेषु वरः (the best)
द्विजवरः; द्विजेषु सत्तमः (the best) द्विजसत्तमः—

It is correct to say पुरुषाणामुत्तमः or पुण्येषु उत्तमः, नृणामुत्तमः or नृषु उत्तमः, &c. The वही and the सप्तमी in such cases are called निर्धारणवही and निर्धारणसप्तमी; because an individual is as it were separated from a class and determined (निर्धारण=Determination) to possess a certain quality in a higher degree than all the other members of it. The compound of निर्धारणवही is forbidden and so where a compound *is found* in this sense it should be taken as सप्त०तत्पु० and not वहीतत्पु०.

एकदेशसमास or अवयविसमास—पूर्व कायस्य पूर्वकायिः; अपरं कायस्य अपरेकायः; मध्यं रात्रेः मध्यरात्रिः; मध्यमहः; (अहः the Gen. Sing. of अहस्)* मध्याह्नः; सायमहः सायाह्नः—

This is a compound of a part and the whole.
एकदेश or अवयव means a part and एकदेशिन् or अवयविन्,
the whole.

कर्मधारय—^२पूर्व जातः पश्चादह्नितः स्नातानुहितः (first bathed and then anointed).

मेघ इव श्यामो मेघश्च श्यामः, चन्द्र इव सुन्दरं चन्द्रसुन्दरम्, तप्त च ते
 ऋषयश्च सप्तर्षयः (संज्ञावाचक, *i. e.*, a proper name), शीतं च
 तदुष्णं च शीतोष्णम् (विशेषणसमास), पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः; वदनं
 कमलमिव वदनकमलम् (This is called उपमितसमास; because
 पुरुषः, वदनम्, &c. are उपमित or उपमेय, *i. e.*, objects com-

* For the declension of अह् see Les. XXXV.
 रामा मा त्रि मा प्रत्ययान्तम् । २७ । ५५ । ५ उपमित व्याख्यादिभिः ।

नञ् अन्तर्गुणम् । ३११५॥६, उपपदमति ३११५॥

pared), पुरुषो ध्यात्र इव शरः—Here no compound takes place. When the साधारणधर्म is given, the compound is forbidden.

नञ् अन्तर्गुणम्—न नञ् अन्तः. नञ् means a word signifying negation.

द्विगु—त्रयाणां लोकानां समाहारद्विगुः; अष्टानामध्यायानां समाहारोऽष्टाध्यायी; चतुर्णां सूत्राणां समाहारश्चतुःसूत्री—

These are instances of समाहारद्विगु. समाहार means 'a collection.' A collective द्विगु ending in अ is generally feminine. The ending अ is dropped and ई added to the compound.

पञ्चानां पात्राणां समाहारः पञ्चपात्रम्; also सप्तगङ्गम्, त्रिभुवनम्.

मासो जातस्यास्य मासजातः (one month old); similarly, संवत्सुरजातः (one year old)—These are classed as तत्पुरुष.

सप्तर्षयः (a proper name); पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशाळः (here the तद्धित suffix अ is added)*; त्रयाणां लोकानां नाथः त्रिलोकनाथः—Words signifying a direction or a number are compounded only when the compound is a proper noun, or when a तद्धित or primary suffix is added to the compound, or when there is an उत्तरपद (as in त्रिलोकनाथः).

उपपदसमास—कुम्भं करोतीति कुम्भकारः; सर्वं जानातीति सर्वज्ञः. It is a variety of तत्पु०, consisting of a noun and a verbal derivative. Since the noun in this connection is called उपपद, the compound is known as उपपदसमास.

प्रादिसमास—अतिक्रान्तः इन्द्रियाणि अतीन्द्रियः (inaccessible to the senses); निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः (gone out of कौशाम्बी, a city on the Ganges); सुष्ठु शोभनं वा मित्रं

* Before this suffix the initial vowel takes its Vṛiddhi substitute and the final vowel is dropped.

शब्दः क्रांतायर्थे पञ्चम्या).

सुमित्रम्; कृत्स्नं (censurable) मित्रं कुमित्रम्; प्रकृष्टं तद्वत् प्रतनु (very small).

³मध्यमपदलोपी—शाकप्रियः (fond of vegetables) पार्थिवः शाकपार्थिवः; देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः. It is called मध्यमपदलोपी, because the middle term (*e. g.*, प्रिय in शाकपार्थिव and पूजक in देवब्राह्मण) is dropped.

मयूरव्यंसकादि—Some irregular compounds are classed under this class and called तत्पु०.

मयूरो व्यंसकः (धूर्तः=a rogue) मयूरव्यंसकः; वदनमेव कमलं वदनकमलम्; अन्यो राजा राजान्तरम्; चिदेव चिन्मात्रम् (pure intelligence); नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः अकुतोभयः; उदक् च अवाक् च उच्चावचम् (high and low; of various kinds); नास्ति किञ्चन यस्य सोऽकिञ्चनः (Though अकुतोभयः and अकिञ्चनः are बहु० in sense, they are classed as तत्पु०).

In a तत्पु० सं०, the sense of the उत्तरपद (the last word) is generally predominant.

Exception—पूर्वकायः (पूर्वं कायस्य, the fore-part of the body); प्राप्तजीविकः (प्राप्तो जीविकां [livelihood] प्राप्तजीविकः); आपन्नजीविकः (आपन्नो जीविकाम्, one who has obtained a living).

समासान्तप्रत्यय-अङ्गानां (अङ्गदेशानाम्) राजा अङ्गराजः; परमश्रासौ राजा च परमराजः; महर्षिश्चासौ राजा च महाराजः; महान् बाहुर्यस्य स महाबाहुः; महतां सेवा महत्सेवा; शच्याः (इन्द्राण्याः) सखा शचीसखः; पुण्यं च तदश्च पुण्याहम्—(1) At the end of a तत्पु० सं०, राजन्, अहन्, and सखि have their final vowel or final consonant with the preceding vowel dropped and अ added; *e. g.*, they are changed to राज, अह, and सख. (2) महत् is changed to महा in कर्म० and बहु० compounds, but not in तत्पु० compounds; *e. g.*, महाबाहुः, but महत्सेवा.

५. अन्तर्गतः समासनाधिकरणजो यथोक्तः ६।३।४२॥

हृदि ११५१८२॥ ३ पुण्यसुदिनसमाहः क्रीडतेषां (तां)
 सौभाग्यं रात्रं अनीकम् (तां), ५ रात्रिहोहा पुषिरा १५१२२॥

मध्य रात्रेः मध्यरात्रः; अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः (प्रादिसं); मध्यमहः
 मध्याह्नः; पूर्वमहः पूर्वाह्नः; अपरमहः अपराह्नः; सायंकः सायाह्नः;
 पुण्यं च तदहश्च पुण्याहम्; द्वयोरहोः समाहारो द्वयहः; नवानां रात्रीणां
 समाहारो नवरात्रम्; अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः (द्वन्द्व)—(३) रात्रिं pre-
 ceded by अहन्, सर्व, words signifying a part—like
 पूर्व, अपर, and मध्य—, संख्यात (enumerated), पुण्य, a numeral,
 or an उपसर्ग, is changed to रात्र; and under the same
 conditions, i. e., when preceded by सर्व &c., अहन् is
 changed to अह; but अहन् is changed to अह when
 preceded by पुण्य, सुदिन, or a numeral. (४) द्वन्द्व and
 तत्पु० compounds ending in रात्र, अह, and अह are
 masculine; but रात्रिं preceded by a numeral and अह
 preceded by पुण्य and सुदिन are neuter. (सुदिनं च तदहश्च
 सुदिनाहम्—a happy day; an auspicious day).

(५) इक्षूणां (of sugar—canes) छाया इक्षुच्छायम्—छाया is changed to
 छाय when the preceding member of the compound has the sense
 of the plural number. N. B. इक्षोश्छाया इक्षुच्छाया.

द्वयोः गवोः समाहारः द्विगवम्; पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम्; पञ्चभिर्गोभिः
 क्रीतं पञ्चगु; द्वाभ्यां गोभ्यां क्रीतं द्विगु—

(६) A तत्पु० compound ending in गो has अ added to it, but
 it is not added when a तद्धित termination applied to it is dropped.

कुत्सितो (censurable) राजा किंराजा; कुत्सितः सत्ता किंसत्ता
 (“स किंसत्ता शास्ति न यो नराधिपम्”); शोभनो राजा सुराजा; अत्यधिको
 (very great) राजा अतिराजा—

(७) समाप्तान्त terminations are not added when किम्
 signifying censure and ह and अति signifying respect
 are used as पूर्वपद of the compound.

रात्रा न्नाह्नये १५१२३॥ ७ गोरतद्धितलुकि १५१२३॥

अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्मास्माभिः । जन्मांतरकृतं
 हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि ।
 किमत्र क्रियते वैवायत्ते वस्तुनि । मुच्यतां शोकानुबन्धः ।
 एतस्येदृशेन दर्शनेन कीदृशो मे हृदयानुबन्ध इति न जानासि ।
 परं हि दैवतमृषयः । यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानां
 दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति ।
 प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि च सदा भवन्ति सतां चेतांसि ।
 दिवसस्येयमतिकष्टा दशा वर्तते । तथा हि रविरम्बरतलमध्यवर्ती
 स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः । अधिका-
 मुपजनयति तृषाम् । संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः । अतिप्रबलपिपासाव-
 सन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि । अप्रभुरस्म्यात्मनः । सीदति
 मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो विधिर-
 निच्छतोऽपि मे मरणमद्यैवोपपादयेत् ॥
 ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
 गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव ॥
 र्नेहमूलानि दुःखानि रसमूला हि व्याधयः ।
 लोभमूलानि पापानि त्रीणि त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥
 तैलाद्रक्षेज्जलाद्रक्षेद्रक्षेच्छिथिलबन्धनात् ।
 मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥
 कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
 कश्चिद्विद्वानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥
 *लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

* This is a description of evening. The falling of darkness is as it were its besmearing our limbs or the sky showering collyrium. The pervading of darkness is considered to be identical with its besmearing our limbs or with the showering of collyrium by the sky.

असत्पुरुषसेवेव इष्टिर्निष्फलतां गता ॥

*कुण्डले नैव जानामि नैव जानामि कङ्कणे ।

नूपुरावेव जानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥

शरणं करवाणि कामदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।

करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्बां कृतार्थसार्थवाहम् ॥

A certain Brāhmin living in a village went to another village for the sake of acquiring knowledge.

The thought of sin committed by a good man pains him as long as life endures.

The island of Dwārakā stands in the midst of the ocean.

Being overpowered by heat and thirst, I cannot move even a step.

My body grows weak day by day; God of Death (Yama) would * probably take away my life even against my wish.

Though poor, he was very liberal indeed; or what wonder is there in this, for he was very merciful !

He was the best of all teachers: his students looked upon him as their father.

The more you work, the more you acquire glory.

Nouns

अङ्गक (अङ्ग n. + क a suffix signifying tenderness) n.-A tender limb.

अज्ञानसंमोह (तत्पु०) m.-Infatuation arising from ignorance.

अनल (अनलः) m.-Fire.

अञ्जन (अञ्जनम्) n.-Collyrium.

अनुबन्ध (अनुबन्धः) m.-1. A tie, a continuity; 2. An attachment. [tation.

अभिवन्दन (अभिवन्दनम्) n.-Salutation.

अम्बा f.-A mother.

अम्बर (अम्बरम्) n.-The sky.

* Said by Lakshmaṇa in regard to Sītā. "ऊर्ध्वदृष्ट्या परस्त्रीत्वेन कदाप्यदर्शनादिति भावः ॥"

† Voc. Sing. हे अम्ब, but अम्बिका is regular; हे अम्बिके.

आतप (आतपः) *m.*-Heat.
 कटाक्ष (कटाक्षः) *m.*-A side-long glance. [ear-ring.
 कुण्डल (कुण्डलः-लम्) *m., n.*-An
 केयूर (केयूरः-रम्) *m., n.*-An
 कर (करः) *m.*-A ray. [arm-let.
 काञ्चन (काञ्चनम्) *n.*-Gold.
 गुणावबन्धित्व *n.*-(गुण *m.*+अवबन्ध
m.-A tie, continuity)-The
 state of the continuity of
 तमस *n.*-Darkness. [merits.
 तल (तलः-लम्) *m., n.*-A surface.
 तृषा *f.*-Thirst.
 तैल (तैलम्) *n.*-Oil.
 त्याग (त्यागः) *m.*-Charity.
 दैवत (दैवतम्) *n.*-A deity.
 धनञ्जय *m.*-Name of Arjuna.
 धूलि *m., f.* (धूली *f.*)-Dust.
 निकर (निकरः *m.*)-A collection.

नभस् *n.*-The sky.
 निष्कलता *f.* (निष्क्रान्तं फलं यस्मात्
 तन्निष्कलं तस्य भावस्तत्ता)-
 Fruitlessness; the state of
 being of no use.
 नूपुर (नूपुरम्) *n.*-An anklet.
 पटल (पटलम्) *n.*-A heap; a
 पांशु *m.*-Dust. [multitude.
 पात (पातः) *m.*-A fall; the act
 पिपासा *f.*-Thirst. [of falling.
 प्रसव (प्रसवः) *m.*-Birth.
 बन्धन (बन्धनम्) *n.*-A tie.
 मौन (मौनम्) *n.*-Silence.
 रस (रसः) *m.*-Taste.
 वर (वरः) *m.*-A boon.
 विपर्यय (विपर्ययः) *m.*-Reverse;
 श्लाघा *f.*-Praise. [contrariety.
 सार्थवाह (सार्थवाहः) *m.*-A leader
 of a caravan; a leader.

Adjectives

अचर-Immovable.
 अतिकष्ट-Very woful.
 अतिप्रबल-Very powerful.
 अप्रभु-Not lord; not master, un-
 able to control.
 अवदात (*p. p.* of अव+दै 1st
Par.)-Purified; holy.
 अवसन्न (*p. p.* of अव+सद् [सीद्]
 1st, 6th *Par.*)-Sinking; droop-
 ing. [*Ātm.*]-Dependent.
 आयत्त (*p. p.* of आ+यत् 1st
 आराधित (*p. p.* of आ+राध् 10th

Par.)-Worshipped.
 आर्द्र-Wet.
 उपजीव्य (*pot. p.* of उप+जीव्
 1st *Par.*)-(That) on which
 one depends; supporting.
 एकाग्र-Fixed on one object;
 closely attentive.
 कामद (उपपदसमा०)-Giving or
 fulfilling all desires.
 कृतार्थ (बहु०)-One whose desires
 are fulfilled.
 चर-Movable.

दुर्गम-Difficult to cross.

प्रनष्ट (*p. p.* of प्र+नश् 4th Par.)-

Destroyed (Mark that न् is not changed to ण् in this ममृण-Soft. [word].

विथिल-Loose.

संतप्त (*p. p.* of सम्+तप् 1st Par.)-Heated.

समीहित (*p. p.* of सम्+ईह 1st Atm.)-Desired.

Roots

उप+जन् (*Cau.* उपजनयति)-To produce.

उप+नी (उपनयति) (1st Par.)-To bring; To produce.

उप+पद् (*Cau.* उपपादयति)-To produce.

उप+या (उपयाति) (2nd Par.)-To go to; to obtain.

लिप् [लिम्प्] (लिम्पति-ते) (6th Ubh.)-To besmear.

वि+कृ (विकिरति) (6th Par.)-To scatter.

सद् (सिदति) (1st, 6th Par.)-To droop; to sink.

सम्+आ+गम् (समागच्छति) (1st Par.)-To unite.

Indeclinables

अनवरतम् (अन्+अव+रत *p. p.* of रम् 1st Atm.)-Constantly.

अपि नाम-Probably; how I wish! (It signifies I. Probability;

II. Wish).

अलम्-Able (समर्थ).

अल्पम्-A little.

LESSON XXXIII

Compounds (Continued).

BAHUVRĪHĪ AND DVANDVA

बहुव्रीहि—प्राप्तमुदकं यं स प्राप्तोदको ग्रामः; वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरुषो ग्रामः; पीतमम्बरं यस्य स पीताम्बरो हरिः (Here the members of compounds are in apposition). In this compound there may be two or more members and they are समानाधिकरण, *i. e.*, in apposition or in the same case.

व्यधिकरणबहुव्रीहि—असिः पाणौ यस्य सोऽसिपाणिः; दण्डः पाणौ यस्य स दण्डपाणिः. It is a बहु० compound in which members are not in apposition. It is therefore called व्यधिकरण (not in apposition). Such a compound is not sanctioned except in a few cases.

तट्टणसंविज्ञान and अतट्टणसंविज्ञान—We say लम्बकर्णमानय. When लम्बकर्ण (लम्बौ कर्णौ यस्य सः, गर्दभ इत्यर्थः) or an ass comes, his long ears come with him; there is thus a recognition (संविज्ञान) of his quality—long ears. The compound is therefore तट्टण०बहु०. When we say दृष्टसागरमानय (दृष्टः सागरो येन स दृष्टसागरस्तं दृष्ट-सागरम्), there is no recognition of his quality—his having seen a sea. The compound is therefore अतट्टण०बहु०.

सीतया सह वर्ततेऽसौ or वर्तमानः ससीतः सहसीतो वा (सह is optionally changed to स). उत्तरस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्तरालं मध्यमुत्तरपूर्वा; दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा—Such compounds are called बहु०, though they have not the sense of बहु०.

वक्तुं कामो (desire) यस्य स वक्तुकामः; गन्तुं मनो यस्य स गन्तुमनाः (तुम् drops its म् when followed by काम or मनस्).

आहितोऽग्निर्वेन स आहिताग्निरध्याहितो वा (one who keeps the sacred fire); **असिरुयतो येन सोऽस्युद्यत उद्यतासिर्वा** (one who has raised the sword)—In some cases, a past participle which is generally the first member of a compound, becomes उत्तरपद also.

In a बहु० compound, the sense of a word other than the members of the compound is generally predominant.

Exception—द्वित्राः (द्वौ वा त्रयो वा) &c. Here the sense of both the members is predominant. पीताम्बरः means neither पीत, nor

अम्बर, but one whose garment is yellow. It is thus अन्यपदार्थ-प्रधान, i. e., a compound in which the sense of a word other than the members of the compound is predominant.

समासान्तप्रत्यय—सत्रीकः; सवधूकः; बहुकर्तृकः—(1) When the final member of a बहु० compound ends in ऋ or is a feminine noun ending in ई or ऊ, क is added to the compound. सकर्मकम्, अकर्मकम्—(2) क is generally added at the end of a बहु० compound.

एको वा द्वौ वा एकद्वः (used in the Plu.); द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः (used in the Plu.); त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः; चत्वारो वा पञ्च वा चतुष्पञ्चाः; पञ्च वा षट् वा पञ्चषाः; दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः; द्विदश द्विरावृत्ता वा दश द्विदशाः; विंशतेरधिका अधिकविंशाः; त्रिंशत आसन्ना आसनत्रिंशाः; पञ्चाशतोद्गूरा अदूरपञ्चाशाः; चत्वारिंशतोऽधिका अधिकचत्वारिंशाः—(3) The compound of a numeral with another numeral, or an indeclinable, or with आसन्न, अदूर, or अधिक is classed under बहु०. In this, the ending vowel or the ending consonant with the preceding vowel is dropped and अ added. विंशति drops its ति and चतुर् has अ added on. All these compounds are used in the *Plu.*

केशेषु केशेषु गृहीत्वैदं युद्धं प्रवृत्तमिति केशाकेशि (fighting by catching each other's hair); दण्डैर्दण्डैश्च प्रवृत्त्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति दण्डादण्डि; similarly, मुष्टीमुष्टि—(4) Such compounds are classed as बहु०. Here the ending vowel of the पूर्वपद is lengthened and the compound ends in इ. The compound is an indeclinable and signifies repetition of action (कर्मव्यतिहार).

कमले इवाक्षिणी यस्य स कमलाक्षः; हरिणस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्याः सा हरिणाक्षी—(5) At the end of a बहु० compound अक्षि is changed to अक्ष (f. अक्षी).

नास्ति प्रजा यस्य सोऽप्रजाः; दुष्टा मेधा यस्य स दुर्मेधाः; शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः—(6) प्रजा and मेधा are changed to प्रजस् and मेधस् when preceded by नन् (अ), दुस्, and छ.

सीता जाया यस्य स सीताजानिः (Râma)—(7) जाया is changed to जानि at the end of a बहु० compound.

ज्यामघिरूढमधिज्यम् । अधिज्यं धनुर् यस्य सोऽधिज्यधन्वा one whose bow is strung)—(8) धनुस् at the end of a बहु० is changed to धन्वन्.

कल्याणो (beneficial) धर्मो यस्य स कल्याणधर्मा; but परमः स्वः धर्मो यस्य स परमस्वधर्मः—At the end of a बहु० धर्म is changed to धर्मन्, when preceded by a single word.

शोभनौ पादौ यस्य स सुपाद्; द्वौ पादौ यस्य स द्विपाद्—(9) पाद् is changed to पाद् when preceded by छ or a numeral. चतुष्पदः Acc. Plu., चतुष्पदाम् Gen. Plu.—In declension the भ base of these words ends in पद्.

शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धिः; उद्गतो गन्धो यस्य स उद्गन्धिः; छरभिर्गन्धो यस्य स सुरभिर्गन्धिः; पद्मस्येव गन्धो यस्य स पद्मगन्धिः—(10) गन्ध at the end of a बहु० is changed to गन्धि, when it is preceded by उद्, पूति (putrid), छ, छरभि, or when the compound has the sense of comparison.

द्वन्द्व—There are two varieties, इतरेतरद्वन्द्व and समाहारद्वन्द्व. रामकृष्णौ, हरिहरौ, युधिष्ठिरार्जुनौ, &c. are instances of इतरेतरद्वन्द्व, a kind of द्वन्द्व, in which each member of the compound is viewed separately.

पाणिपादम् (पाणी च पादौ च तयोः समाहारः); रथिकाश्वारोहम् (a charioteer and a horse-man); मर्दङ्गिकपाणविकम् (one who plays upon a मर्दङ्ग, a kind of drum and one who plays upon a पणव, a kind of drum); यूकालिक्षम् (यूका—a louse and लिखा—its egg); and अहिनकुलम् (a serpent and a mungoose) are instances of समा० द्वन्द्व—The compound of words signifying members of an animal body, or of an army, or of a musical instrument, insignificant creatures, or animals between which there is natural antipathy is समा० द्वन्द्व. समाहार means a collection. इतरेतरद्वन्द्व is not allowed in such cases. पाणिपादौ is thus not allowed. समाहारद्वन्द्व is *neuter* and *singular*. In this, members of the compound are viewed collectively or as one.

देवताद्वन्द्व—मित्रश्च वरुणश्च मित्रावरुणौ; सूर्यश्च चन्द्रमाश्च सूर्याचन्द्रमसौ; अग्नीषोमौ (अग्निश्च सोमश्च); अग्नीचरुणौ (The ending vowel of the पूर्वपद is lengthened). This is a द्वन्द्व of words signifying deities.

In इतरेतरद्वन्द्व, the sense of both the members is predominant, but in समाहारद्वन्द्व, the sense of collection is predominant.

एकशेष—माता च पिता च पितरौ; भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ; पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ; हंसी च हंसश्च हंसौ; अश्वश्च अशुरश्च अश्वशुरौ. Of two members of a compound only one is left to express the sense of both. It is therefore called एकशेष.

अलुक्समास—युषिष्ठिरः; परस्मैपदम्; आत्मनेपदम्; विष्वांपतिः;

सरसिजम्; &c.—The case-ending of the पूर्वपद is not dropped, so the compound is called अलुक्समास.

स्वर्गस्य पन्थाः स्वर्गपन्थाः; रम्यः पन्था यस्य स रम्यपथो देशः (पथिन् is changed to पथ at the end of a compound); विष्णोः पूः विष्णुपुरम्; राज्यस्य धूः राज्यधुरा (पुर् and धुर् take अ).

पृषोदरादि—पृषतः (of a water-drop) उदरं पृषोदरम् or पृषत् उदरं यस्य तत् पृषोदरम् (the wind); मनसः ईषिणः (thinkers) मनीषिणः (the learned); वारीणां वाहकः वलाहकः (a cloud)—In some compounds the पूर्वपद has some of its letters dropped. Such irregular compounds are placed under this class.

धृतधनुः—धृतं धनुर्येन स धृतधनुः. The समासान्त terminations are अनित्य, i. e., they are sometimes not added; “स्वलावण्याशंसाधृतधनुष-मदूनाय तृणवत्.”

सुप्सुप्समास—पूर्वं भूतः भूतपूर्वः; पूर्वं दृष्टः दृष्टपूर्वः—A compound which cannot be classed under अव्य०, तत्पु०, बहु०, or द्वन्द्व is called सुप्सुप्समास. Here one स्रबन्त (a word ending in सुप्, i. e., a case-ending) is compounded with another स्रबन्त.

संदेहदोलाधिरूढं मे चेतः ।

न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचितं
इवादृष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि ।

सखे ! नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनशुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि
साधवः । किं यः कश्चन प्राकृत इव विकृवीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि ।

अहह ! हृदयमर्मच्छिदः खल्वमी कथोद्धाताः ।

किमपि वक्तुकामोऽस्मि ।

वत्स ! कथय किमप्यन्यचेतसा मया नावधारितं किमनयोक्तमिति ।
अन्तरेणापि शब्दप्रयोगं बहवोऽर्था गम्यन्तेऽक्षिणिकोचैः पाणि-
विहारैश्च ।

वक्ता कश्चिदाश्वभिधायी भवति । आशु वर्णानभिधत्ते । कश्चि-
श्चिरेण । कश्चिश्चिरतरेण । तद्यथा । तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति ।
कश्चिश्चिरेण गच्छति । कश्चिश्चिरतरेण गच्छति । रथिक आशु गच्छ-
त्यश्वश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण ।

गुरुवदस्मिन् गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् पादोपसं-
ग्रहणाच्च । यदि च गुरुपुत्रोऽपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति ।

अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यम् । अल्पशेषमहः ! प्रत्यासीदति च
नः स्नानसमयः । तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्व एवाचरन्तु यथोचितं
दिवसव्यापारम् । अपराह्नसमये भवतामादितः प्रभृति सर्वमावेदयामि
योऽयं यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनीह लोके यथास्य संभूतिः ।

तद्गुणोऽतद्गुणश्चेति बहुव्रीहिर्द्विधा मतः ।
लम्बकर्णश्च कर्णाटो दृष्टसागरपूरुषः ॥
अहो दुरासदोऽयं राजमहिमा । तथा हि
न च न परिचितो न चाप्यगम्य-
श्चकितमुपैमि तथापि पार्श्वमस्य ।
सलिलनिधिरिव प्रतिक्षणं मे
भवति स एव नवो नवोऽयमक्ष्णोः ॥
बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः ।
* त्वय्येव निपतन्त्योघा जाह्नवीया इवार्णवे ॥

Oh ! how beautiful this island within the ocean is !

Stay here for three or four days. I shall mean-while try to
accomplish your object.

* In thee, i. e., the Supreme Being.

The protection of the distressed is but proper for you who imitate the actions of your predecessors.

Oh ! it is morning. I should get up early. Or what shall I do, getting up early ? My hand and feet do not work.

The king who had returned from the chase took rest on the bank of the Godâvari and his fatigue was destroyed by breezes coming from the river.

My mind was diverted, so I did not hear what you said.

A friend who does not advise the king properly is a bad friend.

When the king whose bow was strung and who had long arms and a broad chest, entered the battle-field, his enemies at once submitted to him.

Nouns

अर्णव (अर्णवः) *m.*-An ocean.

आगम (आगमः) *m.*-A Śâstra;
a sacred work.

उपसंग्रहण (उपसंग्रहणम्) *n.*-The
act of catching or pressing
gently.

ओष (ओषः) *m.*-A collection.

कथोद्घात (कथोद्घातः) *m.*-The
narration or commencement
of a story.

कर्णाट (कर्णाटः) *m.*-An inhabi-

tant of the Karnâṭaka.

दोला *f.*-A swing.

निकोच (निकोचः) *m.*-Contraction.

पदाति *m.*-A foot-soldier.

रथिक (रथिकः) *m.*-One going
in a chariot.

विहार (विहारः) *m.*-Sport; move-
ment.

व्यापार (व्यापारः) *m.*-Work;
movement.

संभूति *f.*-Birth.

Adjectives

अधिरूढ (*p. p.* of अधि+रूढ 1st
Par.)-Grown.

अनुरूप-*Proper.*

अल्पशेष (बहु०, अल्पो भागः शेषो
यस्य तद्)-With a small por-

tion left.

अवधारित (*p. p.* of अव+धृ 10th
Par.)-Thought.

उच्छिष्ट (*p. p.* of उद्+शिष् 7th
Par.)-Left as a remainder.

एकाकिन्—Alone.

धृष्ण (p. p. of धृद् 7th Ubh.)—

धृद्—Mean. [Trodden.

जाह्नवीय—Of the Ganges.

दुरासद्—Inaccessible.

प्राकृत—Ordinary.

मर्मच्छिद् (मर्मन् n.—The vitals)—

Piercing the vitals.

*विह्वलीभवत्—Being overpowered by grief.

Roots

आ+विद् (Cau.)—To relate; to communicate.

दति (1st, 6th Par.)—To come near. [go.

प्रति+आ+सद् [सीद्] (प्रत्यासी-

प्र+या (प्रयाति)—(2nd Par.)—To

Indeclinables

अहह—Oh! (It signifies sur-

With fear and wonder.

आशु—Quickly. [prise.)

पार्श्वम् (पार्श्व m., n. A side)—On a side.

एकपदे—All at once.

चकितम् (p. p. of चक् 1st Ubh.)—

प्रभृति—Beginning with.

LESSON XXXIV

THE KÂRAKAS .

The senses of cases have been given in Les. VI. Their uses in connection with certain verbs and prepositions have also been dealt with in vocabularies and foot-notes of the preceding lessons. The subject is treated here in one lesson and at greater length for the facility and convenience of students.

All the cases except the genitive are called कारकविभक्ति's; because they are connected with verbs. The genitive is not thus connected. It has the sense of an adjective and is therefore called विशेषणविभक्ति.

* विह्वलीभवति—न विह्वो विह्वो यथा संपद्यते तथा भवतीत्यर्थः, becomes like one overpowered. The sense is that of अभूततद्भाव, the being the one denoted by the base. In this sense ई is added to a noun or an adjective and the forms of कृ, भू, or ऋस् are added.

प्रथमा—The nominative is simply the naming case. It has the sense of a नाम or प्रातिपदिक, the crude form. In the active voice, the sense of the agent is expressed by the verb and so the nominative case, though it is the subject, is not said to have the sense of the agent; for the agent or कर्ता is अभिहित, i. e., expressed by the verb.

The following are the senses of the Nom.:—

1. माणवकः पुस्तकं लिखति—प्रातिपदिकार्थ, नामार्थ, or निर्देशार्थ, i. e., the sense of the crude form. The construction is कर्तरि or active and the agent or कर्ता is अभिहित or expressed by the verb.

2. द्रोणो ब्रीहिः—परिमाण or measure. Here द्रोणः means द्रोणपरिच्छिन्नः, measured by a measure called द्रोण (द्रोणो ब्रीहिः = Δ drona of rice).

3. एहि देवदत्त—संबोधन. संबोधने च ॥ २॥ ३॥ ४७॥

द्वितीया—अनभिहित कर्म is the sense of the Acc. In the passive (कर्मणि) construction the sense of the object is expressed by the verb. The object is therefore used in the Nom. कर्मणि द्वितीया ॥ २॥ ३॥ ४७॥

1. माणवको ग्रन्थं लिखति—Here the construction is कर्तरि. The verb does not express the sense of the object. कर्म is thus अनभिहित or unexpressed by the verb. The Acc. therefore expresses this sense. माणवकेन ग्रन्थो लिख्यते—the construction is कर्मणि, कर्म is अभिहित by लिख्यते. The Acc. has not therefore to express it. ग्रन्थः is consequently put in the Nom. in the sense of a प्रातिपदिक.

विषवृक्षोऽपि संबर्ध स्वयं ठेत्तुमत्ताम्प्रतम्—Here the indeclinable अत्ताम्प्रतम् means न युज्यते (is not proper). It thus expresses the sense of the object and विषवृक्षः is therefore in the *Nom.*

Similarly, वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः—तामपर्णेति (तामपर्णा इति) वदन्ति (अपर्णा=Pārvatī; so called because she fasted and did not eat even a leaf).

Here इति expresses the sense of the object, hence अपर्णा is in the *Nom.* तामपर्णा वदन्ति when इति is omitted.

पण्डितं मूर्ख इति मन्यते or पण्डितं मूर्खं मन्यते.

स्वयमेव दृश्यन्ते दुष्टजनदोषाः—Such a construction is called कर्मकर्तरि. Here the object दोष is intended to be both कर्ता and कर्म. The sense is:—The faults are not seen by any one; they are seen by themselves.

2. दुह्, याच, &c. are द्विकर्मक roots (*Vide foot-note p. 164*).

All the roots having the sense of these roots take two objects.

गां दोग्धि पयः; व्रजमववृणद्दि गाम्; माणवकं मार्गं पृच्छति; पौरवं गां भिक्षते याचते वा; पुत्रं धर्मं ब्रूते अत्रुशास्ति वा; वृक्षमवचिनोति फलानि; अजां ग्रामं नयति-हरति-वहति-कर्षति वा; तण्डुलानोदनं पचति; शतं मुष्णाति देवदत्तम्; &c.

In these instances one object is प्रधान or primary and the other is गौण or secondary. पयः, गाम्, मार्गम्, गाम्, धर्मम्, फलानि, अजाम्, ओदनम्, and शतम् are respectively प्रधान objects; the rest are गौण. In तण्डुलानोदनं पचति, पचति means निर्वर्तयति (causes ओदन to be brought about from तण्डुल). ओदन is therefore प्रधान कर्म.

गां दोग्धि पयः—गौर्दुहते पयः; वृक्षमवचिनोति फलानि—वृक्षोऽवचीयते फलानि; अजां ग्रामं वहति—अजा ग्राममुद्यते—

3. In the passive construction the primary object of नी, ह, कृष्, and वह् and the secondary object of the rest of the दुहादि's is अभिहित or expressed by the verb and therefore put in the *Nom.*, the other object, being अनभिहित, is put in the *Acc.*

The following are the rules for the causal construction:—

हरिः पुस्तकं लिखति (अप्यन्तरचना; णिच् or णि is given as the causal termination by Pāṇini; अप्यन्तरचना=Causal construction and अप्यन्तरचना=Primitive construction).

माणवको हरिणा पुस्तकं लेखयति—अप्यन्तरचना or *Cau.* construction. माणवकः is called हेतुकर्ता (The Causal Agent).

माणवकेन हरिः पुस्तकं लेखयते—अप्यन्त कर्मणि or *Cau. Pas.*

4. The subject in the primitive construction takes the *Inst.* case in the causal construction.

गच्छति भृत्यो ग्रामम् । गमयति भृत्यं ग्रामं राजा । गम्यते भृत्यो ग्रामं राजा । देवा अमृतमभन्ति । हरिर्देवानमृतमाशयति । हरिणा देवा अमृतमाशयन्ते ।

शत्रून्गमयत् स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् ।

आशयन्नामृतं देवान् वेदमध्यापयद्विधिम् ॥

आसयत् सखिडे पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः* ॥

दशयति हरिं भक्तान् ।—

5. In the case of verbs signifying motion, knowledge, eating, or a literary work, and in the case of intransitive roots, the subject of the primitive construction is used in the *Acc.* and not in the *Inst.* in the causal construction. The above verses contain all instances of the rule. हन् follows the same construction. नाययति वाहयति वा भारं भृत्येन । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कर्म ।—

9. In the causal construction of नी and वह्, the subject of the primitive construction is put in the *Inst.*; while in the causal construction of कृ and ह्, it is put in the *Acc.* or the *Inst.* नी वह्

बोध्यते माणवकं धर्मः । बोध्यते माणवको धर्ममिति वा । भोज्यते ब्राह्मण ओदनम् । भोज्यते ब्राह्मणमोदन इति वा । शिष्यो वेदमध्याप्यते । शिष्यं वेदोऽध्याप्यत इति वा ।—

* That venerable Hari who caused enemies to go to heaven, his own kinsmen to know the sense of the Vedas, gods to eat nectar, Brahmā to study the Vedas, and the earth to sit in water—that Hari is my resort.

7. There are two constructions as above in the case of roots having the sense of knowledge, or eating, or having a literary object.

उपवसति-भुजवसति-अधिवसति-आवसति वा वैकुण्ठं हरिः। (Vide p. 118 foot-note).

अन्तरा त्वां मां च कमण्डलुः। अन्तरेण हरिं न सुखम्। (Vide p. 146 Vocab.).

अधिरोते-अधितिष्ठति-अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः। (Vide p. 122 foot-note).

हा कृष्णाभक्तम्। बुभुक्षितं (to a hungry man) न प्रतिभूति किंचित्। (हा and प्रति govern the Acc.).

विग् आत्मान्। विक् कृष्णाभक्तम्। (Vide p. 54 Vocab.).

(विगथाः कष्टसंभयाः। विगियं दरिद्रता। विक् मूलं। (विक् is thus used with the Acc., the Nom., or the Voc.).

मासमधीते-क्रोशं कुटिला (अत्यन्तसंयोगवाचक) —

8. Words signifying duration of space or time are used in the Acc. This is called, अत्यन्तसंयोग-~~close~~ relation of क्रिया to काल or स्थल.

तृतीया—It has the sense of the Agent or the Instrument of action.

प्रकृत्या चारुः; प्रायेण यमिकः; गोत्रेण गार्ग्यः समेनेति (समेन मार्गेण तीत्यर्थः); विषमेनेति।

अक्ष्णा क्राणः। कूर्गेन बधिरः। पादेन खड्गः। प्रवेण सह सार्धं साकं वा गतः पिता।

1. The Inst. is used in instances like the above.

बुभुयेन दृष्टो हरिः। अद्ययनेन वसति।—

2. The Inst. signifies हेतु or cause.

अलं महीपाल तव श्रमेण (श्रमेण न किमपि साध्यमित्यर्थः)। अलमतिविस्तरेण कृतं प्रयत्नेन।—

3. अलम् and कृतम् in the sense of 'enough' govern the Inst. Here साधनक्रिया (the act of accomplishment) is to be inferred or understood (गम्यमान) and श्रम is its करण.

जटाभिस्तापसः; चेतच्छत्रेण राजानमपश्यत् ; कमण्डलुना छात्रः—

4. This is called लक्षणवृत्तीया; because the *Inst.* shows the characteristics with which a person is marked (जटाभिर्ज्ञाप्यस्तापसः, one known to be an ascetic from his matted hair).

3 चतुर्थी—The Dative is used in the sense of संप्रदान and तादर्थ्य (तस्मै इदं तदर्थं तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यम्, purpose). संप्रदान is the person to whom something is given or in reference to whom some action is done; e. g., विप्राय गां ददाति; युद्धाय संनयते (becomes ready, puts on an armour); राज्ञे करमर्पयति; शिष्याय शास्त्रमुपदिशति गुरुः; अतिथये पाद्यमुपनयति (पाद्यम्=water for washing the feet).

हरये रोचते भक्तिः। यज्ञदत्ताय स्वदत्तेऽपूपः। (अपूपः=A cake mixed with sugar)—Here the person who is pleased (प्रियमाण) is called संप्रदान. ~~हृन्मयीनां जीयमाणः। हृन्मयीनां जीयमाणः।~~

हरये कुप्यति-कुप्यति-दुष्यति-ईर्ष्यति-अस्यति वा; but क्रूरमभिकुप्यति-अभिरुष्यति वा—Verbs, having the sense of anger (क्रोध), injury or malice (द्रोह), envy (ईर्ष्या), and fault-finding (अस्यता), govern the *Dat.* of the person against whom anger is directed; but कुप्य and दुह, when they are preceded by a preposition, govern the *Acc.*

भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते वा ॥ (*Vide p. 62 Vocab.*).

देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा (promises).

प्रतिशृ and आशृ govern the *Dat.*

फलेभ्यो वाति (फलान्वाहर्तुं यातीत्यर्थः). Mark the use of the *Dat.*

यागाय याति (यष्टुं यातीत्यर्थः)—तादर्थ्ये चतुर्थी, the *Dat.* signifying purpose.

नमो भगवते वासुदेवाय । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः

स्वधा (a word used in offering oblations to the manes); ~~नमो भगवते स्वाहा स्वधा इव प्रजो गान्धर्व (२/३१६६)~~

देत्येभ्यो हरिरलम् (समर्थः प्रभुर्वा); वषट् (a word pronounced in making an oblation to a deity) इन्द्राय ।

ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति—Verbs implying motion govern the *Acc.* or the *Dat.*; but पन्थानं गच्छति—if the place to which motion is directed is a way, the *Acc.* alone is used; मनसा हरिं व्रजति—if actual motion is not meant, then too the *Acc.* alone is used.

उपपदविभक्ति—The case connected with indeclinables like नमः is called उपपदविभक्ति as distinguished from कारकविभक्ति. The verb is the principal word in a sentence. Other words are उपपद's or गौणपद's. कारकविभक्ति is used in preference to उपपदविभक्ति (उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी); e. g., नृत्तिं नमस्करोमि (Here नमः requires चतु०, and करोमि, द्विती०; चतु०, is an उप० विभ०, and द्विती०, a कार० विभ०; therefore द्विती० is used).

An expression like नृत्तिं नमस्करोमि may be explained as नृत्तिं नमस्करोमि कर्तुं नमस्करोमि. It will thus be like फलेभ्यो याति.

भक्ताय धारयते मोक्षं हरिः (हरिः is अधमर्ण—a debtor and भक्त, उत्तमर्ण—a creditor). धृ in the sense of 'to owe' governs the *Dat.*

पुष्पेभ्यः स्पृहयति; but, if the desire is very strong, पुष्पाणि स्पृहयति.

न त्वां तुणाय मन्ये—I do not consider thee worth even a straw.

वैजमी—It is used in the sense of अपादान (that from which any thing is separated physically or mentally) and हेतु.

चौराद्विभेति । चौरात् त्रायते । अध्ययनात् पराजयते (ग्लानो भवति, becomes disgusted) । यवेभ्यो गां वारयति । मातुर्निर्लीयते कृष्णः । कृष्ण उपार्ध्यायादधीते । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

पृथग् रामेण रामादामं वा । विना रामेण रामादामं वा ।

प्रासादात् प्रेक्षते (प्रासादमाकृष्ट प्रेक्षते); आसनात् प्रेक्षते (आसन उप-
विश्य प्रेक्षते); माधुराः पादलिपुत्रकेभ्य आब्यतराः (an adj. in the
comparative degree governs the *Abl.*).

अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् १-

आ द्व्युक्तेः संसारः (आ=up to, exclusive of. It signifies मर्यादा) ।
आ मूलाच्छ्रोतुमिच्छामि (आ=from, inclusive of. It signifies
अभिविधि or आरम्भ).

मर्यादा and अभिविधि—तेन विनेति मर्यादा । तेन सहस्यभिविधिः ।

भवात् प्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः १-

ऋते कृष्णात् । ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे १ ऋते वाताद्वातं
वा दृक्षः पतति । रामादृते चतुर्थरो न ।—ऋते governs the *Abl.*
and is sometimes found with the *Acc.*

षष्ठी—It signifies संबन्ध or relation.

किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन, कस्मै निमित्ताय, &c.—All the cases
are used with निमित्त and its synonyms.

नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठः—निर्धारणषष्ठी or निर्धारणसप्तमी (*Vide*
p. 215).

रुदति (पुत्रादिके) रुदतो (पुत्रादिकस्य) वा प्राव्रजत्—Notwithstanding
that (his) son &c. were crying, he turned a recluse.
This is अनादरषष्ठी or अनादरसप्तमी, the sense being रुदन्तं
पुत्रादिकमनादृत्य.

मातुः स्मरति बाळः । मातरं स्मरति वा (स्मृ governs the *Gen.*
or the *Acc.*).

राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा (Here the Past Part. has the sense
of the Present Part.). Cf. “अहमेव मतो महीपतेरिति
सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।” रघुवंश ८-८. महीपतेः=महीपतिना.

तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा ।

दक्षिणेन दृक्वाटिकामालाप इव श्रूयते; दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा; उत्तरेण ग्रामं ग्रामस्य वा—दक्षिणेन and उत्तरेण are indeclinables ending in एन and govern the *Acc.* or the *Gen.*

सप्तमी—It signifies अधिकरण or place.

गोष्ठं दुष्टमानासु गतः—सप्तिसप्तमी or the *Loc. Absolute.*

प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । प्रसितः=उत्सुकः.

अयि वत्स ! कृतं कृतमतिविनयेन । अनेकवारमपरिश्रथं परिष्वजस्व माम् ।

कुशलवौ भगवता वाल्मीकिना धात्रीकर्म वस्तुतः परिगृह्य पोषितौ परिरक्षितौ च । वृत्तचूडौ च त्रयीवर्जमितरा विद्याः सावधानेन परिपाठितौ । समनन्तरं च गर्भैकादशे वर्षे क्षात्रेण कल्पेनोपनीय गुरुणा त्रयीविद्यामध्यापितौ ॥

हा देव । एष मया विनाहमप्येतेन विनेति स्वप्नेऽपि केन संभावितमासीत् । तन्मुहूर्तकमपि जन्मान्तरत इव लब्धदर्शने बाष्पसलिलान्तरेषु प्रेक्षे तावद्वत्सलमार्यपुत्रम् ॥

अनया कालकलया सुदूरमुपक्रान्तः स पापकृदिति मनसिकृत्य तरुमूलान्निष्क्रम्य सलिलसमीपं सर्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

सा तु प्रक्षाल्य लोचने बल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः प्रत्यवदत् । राजपुत्र ! किमनेनातिनिर्घृणद्दयाया मम मन्दभागिन्याः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत् कुतूहलं तत् कथयामि । श्रूयताम् ।

अतिकष्टास्वप्यवस्थासु जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनान्नि ताते यद्दहमधिकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिक् मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतकम् । उपकृतमपि नापेक्षते खलं हि खलु मे हृदयम् ॥

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमसृणो वाचि नियमः
 प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगीतः परिचयः ।
 पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्यासितरसं
 रहस्यं साधूनामनुपधि विशुद्धं विजयते ॥
 चिरं जीव चिरं नन्द चिरं पालय मेदिनीम् ।
 चिरमाश्रितलोकानां पूरय त्वं मनोरथान् ॥
 कमलभूतनया मुखपङ्कजे
 वसतु ते कमला करपल्लवे ।
 वपुषि ते रमतां कमलाङ्गजः
 प्रतिदिनं हृदये कमलापतिः ॥

Instruction to a fool simply goes to (क्लृप्) increase his folly.

It does not make him wise.

Oh! fie! A very unpleasant thing has happened. Śakuntalâ has offended some very venerable sage.

What else than fire is competent to burn a person ?

A scorpion is produced from cow-dung.

I do not know how clever the prince has become by this time.

A mean person does not heed obligation done to him by another.

Pre-eminent is the conduct of good men who always speak the truth and who never go by the way trodden upon by low men.

Râma caused Nala to make a bridge on the ocean to go to Laṅkā (Use the *Active* and also the *Passive* cons.).

Do not interrupt him, please. I am very anxious to hear the story from the very beginning.

Nouns

उपकृत (उपकृतम्) *n.* (*p. p.* of उप+कृ 8th *Ubh.*)—An obligation.

a lotus on the navel of Vishṇu).

कमलभूतनया *f.*—Sarasvatî, daughter of Brahmâ.

कमलभू *m.*—Brahmâ (Born of

कमला *f.*—Lakshmi.

कमलाङ्गज (अङ्गज *m.*—A son) *m.*—

A son of Lakshmi, Pradyumna.

करपल्लव (कर+पल्लव *m., n.*) *m., n.*—

A hand as tender as a leaf.

करूप (करूपः) *m.*—A ceremony.

कालकला *f.*—A digit of time; a very short time.

चूडा *f.*—The ceremony of removing hair.

जीवित (जीवितम्) *n.* (*p. p.* of जीव् 1st Par.)—Life.

धारी *f.*—A nurse. [rity.

परिचय (परिचयः) *m.* Familiar-

बाष्प (बाष्पः-स्पम्) *m., n.*—A tear.

रस (रसः) *m.*—Feeling; affection.

रहस्य (रहस्यम्) *n.*—A secret.

वल्कलोपान्त (वल्कल *m., n.*—A bark + उपान्त *m.*—An end)—An end of a bark-dress.

वृत्ति *f.*—Mental condition.

वृश्चिक (वृश्चिकः) *m.*—A scorpion.

वैराग्य (वैराग्यम्) *n.*—Disgust for worldly pleasures.

Adjectives

अकृतज्ञ—One who does not appreciate the favour done to

अतिकष्ट—Very woful. [him.

अतिनिष्ठुर—Very hard-hearted; very cruel.

अध्यापित (*p. p.* of the *Cau.* of अधि+इ 2nd *Atm.*)—Taught.

अनवगीत (अन्+अवगीत, *p. p.* of अव+गै 1st Par.)—Uncensurable. [Fraud).

अनुपवि—Guileless (उपवि *m.*—

अभिमत (*p. p.* of अभि+मन् 4th *Atm.*)—Dear.

अविकल—Unoverpowered by feelings; untouched.

अविपर्यासित—(अ+विप० *p. p.* of the *Cau.* of वि+परि+अच्

4th Par.)—Unchanged.

उपक्रान्त (*p. p.* of उप+क्रम् 1st *Atm.*, 4th Par.)—Gone.

उपरत (*p. p.* of उप+रम् 1st *Ubh.*)—Dead. [others.

कल्याणिन्—Wishing the good of

क्षत्र—Pertaining to a Kshatriya.

गर्भैकादश—Eleventh from conception. [less.

निरपेक्ष—Without desire, regard-

परिपाठित (*p. p.* of the *Cau.* of परि+पठ्)—Taught.

पापकृत्—Sinful.

प्रियप्राय (*f.* प्रियप्राया) (बहु०; प्रिय +प्राय *m.*—A great part)—

Mostly such as is liked; for the most part pleasant.

मन्दभागिन्—Unfortunate.
 ममृण—Sweet; affectionate.
 संभावित (*p.p.* of सम्+भृ, *Cau.*)—
 Thought of; conceived.

सुगृहीतनामम्—(बहु०)—Of auspicious name.
 विशुद्ध (*p.p.* of वि+शुष् 4th *Par.*)—Very holy.

Roots

अप+मृञ् (अपमार्ष्टि) (2nd *Par.*)—
 To wipe away.
 उप+नी (उपनयति-ते) (1st *Ubh.*)—
 To invest a person with the
 sacred thread. [*pleased.*]
 नन्द् (नन्दति) (1st *Par.*)—To be

निष्क्रम् (निष्क्रामति-म्यति) (1st
 and 4th *Par.*)—To get out.
 परि+स्वञ् (परिष्वजते) (1st *Att.*)—
 -To embrace. [*To wash.*]
 प्र+क्षल् (प्रक्षालयति) (10th *Par.*)—
 मनसि कृ (8th *Ubh.*)—To think.

Indeclinables

अपरिच्छिद्यम्—Not loosely; tightly;
 very closely.
 अनेकवारम्—Very often.
 उष्णम्—Hotly.
 कृतम्—Enough.
 तत्—Then.
 त्रयीवर्जम् (त्रयी *f.* The three
 Vedas; तत्पु०, क्रियाविशे०)—
 Except the three Vedas.
 दीर्घम्—Long.

पश्चात्—Behind.
 पुरः—In front.
 प्रभृति—Beginning (ततः प्रभृति=
 Thenceforth).
 बहुः—Frequently.
 वस्तुतः—Really speaking.
 समयान्तरम्—Afterwards.
 सावधानेन—(अध्य०, अवधानेन सहितं
 यथा स्यात् तथा)—Attentively.
 सुदूरम्—Very far.

LESSON XXXV

THE FUTURE AND THE CONDITIONAL

न जाने प्रातःकाले किं भविष्यति—I do not know what will
 take place in the morning.

शत्रून् विजेष्ये वा मरिष्यामि वा—I will conquer enemies or die.
 सुवृष्टिश्चेद्भविष्यद्दुर्मिथं नैव सम्पत्स्यत—If there had been good
 rain, famine would not certainly have happened.

अथ धर्मं व्याख्यास्यामः कृत्स्नं धर्मं व्याख्यास्याम इति यावद्—The whole duty, we shall explain, the whole duty, we shall explain, that is=अथ धर्मं व्याख्यास्यामः means कृत्स्नं धर्मं व्याख्यास्यामः—We shall explain the whole duty. The words इति यावद् are used in the sense of 'that is', 'in other words'.

अथ भगवान् कुशली काश्यपः । अत्र प्रभार्योऽथशब्दः । “मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रभकास्त्येष्वथो अथ” इत्यमरात्—What, His Reverence, happy, Kâśyapa. Here, having the sense of a question, the word अथ. In the sense of 'auspiciousness', 'immediately after,' 'a beginning,' 'a question,' and 'entirety,' अथो and अथ are used, so, from the Amarakośa = Is His Reverence Kâśyapa happy ? In this sentence, the word अथ has the sense of a question; because according to the Amarakośa the words अथो and अथ have the sense of 'auspiciousness,' 'immediately after,' 'a beginning,' 'a question,' and 'entirety.'

अह्ना क्रोशेन वानुवाकोऽधीतो मया । तेन तु मासमधीतो नायातः—A chapter of the Vedas was studied by me (successfully) in one day or while going over one Krośa (2 miles); while he studied it for one month, but could not master it.

The declensional forms of अहन् are as under:—

प्र० द्वि० सं० अहः	अह्नी-हनी	अहानि
तृ० अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
सं० अह्नि-हनि अह्नोः		अहःसु-अहस्तु

Mark the form अहः. The पद base of अहन् is अहः. (Vide अहोभ्यां &c.).

Mark the construction. When an action is accomplished the *Inst.* is used (अह्ना क्रोधेन वा); otherwise, the *Acc.* (मासम्).

This lesson illustrates the two Futures and the Conditional.

The tenses and the moods treated up to now are called conjugational tenses and moods; because in them the conjugational sign has to be added to roots or the conjugational change like the reduplication of a root has to be made. The tenses and the mood that are treated in this and the following lessons are called non-conjugational tenses and mood. It is not necessary to know the conjugation of a root in making up their forms.

Before non-conjugational terminations beginning with any consonant except य्, some roots take the augment इ, some do not take it, while others take it optionally. Those that take इ are called सेद् (स+इद्, with इ), those that do not take it are called *अनिद् (अन्+इद्, without इ), while those that take it

* *Aniṭ* roots are given in the following two *Kārikās*. The first contains roots ending in a vowel, while the second, those ending in a consonant.

(अ) ऊदृदन्तैर्यौति रु, क्षु, शीङ्, स्तु, तु, ध्रु, श्रि, डीङ्, श्रिभिः ।

वृद्ध्वश्चो च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Among roots ending in a vowel (अच्=a vowel) those of one vowel excepting such as end in ऊत् (ऊ) and ऋत् (ऋ), यु, रु, क्षु, शी (*Ātm.*, इ indicating *Ātm.*), स्तु, तु, ध्रु, श्रि, डी (*Ātm.*, इ indicating *Ātm.*), and श्रि, वृ (*Ātm.*) and वृ (*Ubh.*, अ indicating *Ubh.*) are निहत or अनुदात्त. *Aniṭ* roots have अनुदात्त स्वर (low accent) in the Vedas: the term अनुदात्त or निहत or निषात्त is therefore equal to अनिद्. Thus among अजन्त roots those that end in ऊ and ऋ, and यु &c. enumerated in the *Kārikā* are *Set*. The rest with one vowel are *Aniṭ*.

Those that have more than one vowel are *Set*. Derived roots, such as Causals, Desideratives, Frequentatives, and Nominal verbs, are therefore all *Set*.

(का) शक्, पच्, मुच्, रिच्, वच्, विच्, सिच्, प्राच्छि, त्यज, निजिर्, भजः ।

optionally are called वेद* (वा+इट्, having इ optionally).

भञ्, भुञ्, भ्रञ्, मस्जि, यञ्, युञ्, रुञ्, रञ्, विजिर्, स्वजि, सञ्, सृञ् ॥ २ ॥

अद्, धुद्, छिद्, छिद्, तुदि, नुद्, पघ, भिद्, विघतिर्, विनद् ।

शद्, सदी, स्विघति, स्कान्दि, हदी, कृध्, क्षुधि, बुध्यती ॥ ३ ॥

बन्धिर्, युधि, रुधी, राधिर्, व्यध्, शुध्, साधि, सिध्यती ।

मन्य, इन्नाप्, क्षिप्, क्षुधि, तप्, तिपस्तृप्यसिदृष्यती ॥ ४ ॥

लिप्, लुप्, वप्, शप्, स्वप्, सृधि, यभ्, रभ्, लभ्, गभ्, नभ्, यभो, रभिः ।

कुशिर्, वैशि, दिशी, दृश्, मृश्, रिश्, रुश्, लिश्, विश्, स्पृश्, कृषिः ॥ ५ ॥

विष्, तुष्, दिष्, दुष्, पुष्य, पिष्, विष्, शिष्, शुष्, श्लिष्यतो, घसिः ।

वसतिर्, दद्, दिदि, दुहो, नह्, मिह्, रुह्, छिह्, वहिस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता ह्रस्वेषु धातवो द्वयाधिकं शतम् ॥

Among roots ending in a consonant (ह्रस्व=a consonant) the 102 roots given in the *Kārikā* are *Anit*; the rest are *Set*. The order of roots in the *Kārikā* is guided by the final letter, those ending in क् having been given first, then those ending in च्, and so on. If there are many roots in a class ending in one letter, they are arranged in an alphabetical order. Some roots have इ (as in प्रच्छि), some, ति (विघति), and some, a conjugational sign (विनद्, i. e., विद् 7th conj.) added to them for the sake of the metre.

Mark the following points:—

1. Roots end either in a vowel (are अजन्त) or a consonant (are ह्रस्वन्त).
2. Those ending in a vowel are either monosyllabic or polysyllabic (of one syllable or of more than syllable).
3. Monosyllabic अजन्त roots given in the *Kārikā* ऊवृदन्तैः are *Set*.
4. Monosyllabic अजन्त roots not given in the *Kārikā* ऊवृदन्तैः are *Anit*.
5. Polysyllabic अजन्त roots are all *Set*.
6. ह्रस्वन्त roots given in the *Kārikā* शक्नुपच् are *Anit*.
7. ह्रस्वन्त roots not given in the *Kārikā* शक्नुपच् are *Set*.

*धम्, मृज्, गुह्, गाह्, सिष् (1st Par., To regulate), कृप्, स्पृन्द्, नञ्, त्रप्, दुह्, छद्, स्तुह्, स्निह्, तृप्, हृप्, &c. are *Vet* roots.

Generally, the forms themselves will show whether a root is सेट्, अनिट्, or वेट्. *Aniṭ* roots are more in use in literature than *Seṭ* roots. These roots are given in the foot-note on pp. 243-44. They need not be committed to memory by beginners. Those who wish to have a good knowledge of grammar must, however, commit them to memory.

There are two Future tenses. The 1st Future is called अनयतन or अस्तन भविष्यकाल; because it does not signify the future of this day; while the second is called सामान्यभविष्यकाल. अनयतन=not of to-day; अस्तन=of to-morrow.

The 1st Future

	जि Par.		कृ Atm.	
1st p.	जेतास्मि	जेतास्वः	जेतास्मः	कर्ताहे कर्तास्वहे कर्तास्महे
2nd „	जेतासि	जेतास्यः	जेतास्य	कर्तासे कर्तासाथे कर्ताध्वे
3rd „	जेता	जेतारौ	जेतारः	कर्तारौ कर्तारः

The 2nd Future

	स्था Par.		दा Atm.	
1st pers.	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः	दास्यावहे दास्यामहे
2nd „	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ	दास्येथे दास्यध्वे
3rd „	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति	दास्येते दास्यन्ते
	जि Par.		शी Atm.	
3rd pers.	जेष्यति	जेष्यतः	जेष्यन्ति	शयिष्येते शयिष्यन्ते

The Conditional

	स्था Par.		दा Atm.	
1st p.	अस्थास्यम्	अस्थास्याव	अस्थास्याम	अदास्ये अदास्यावहे अदास्यामहे
2nd p.	अस्थास्यः	अस्थास्यतम्	अस्थास्यत	अदास्येथाः अदास्येथाम् अदास्यध्वम्
3rd p.	अस्थास्यत्	अस्थास्यताम्	अस्थास्यन्	अदास्यत अदास्येताम् अदास्यन्त

1. The terminations are as under:—

The 1st Future

	Par.		Atm.	
1st pers.	तास्मि	तास्वः	तास्मः	ताहे तास्वहे तास्महे
2nd „	तासि	तास्यः	तास्य	तासे तासाथे ताध्वे
3rd „	ता	तारौ	तारः	तारौ तारः

The 2nd Future

	Par.	Atm.
1st pers. स्यामि	स्यामः	स्यावहे
2nd ,, स्यसि	स्यथः	स्यथे
3rd ,, स्यति	स्यन्ति	स्यन्ते

The Conditional

	Par.	Atm.
1st pers. स्याम	स्याव	स्यावहि
2nd ,, स्यः	स्यतम्	स्यथाम्
3rd ,, स्यत्	स्यताम्	स्यन्त

जेता, जेष्यति—These terminations are strong. The final vowels and the penultimate short vowels of roots, therefore, take their *guṇa* substitute before them.

गम् Par.

The 2nd Future

संगम् Atm.

The 2nd Future

3rd pers. गमिष्यति गमिष्यतः गमिष्यन्ति संगम्यते संगम्येते संगम्यन्ते

हन् Par.

3rd pers हनिष्यति &c.

कृ Par.

करिष्यति &c.

ह. Par. The Condi.

कृ. Atm. The Condi.

3rd pers. अहरिष्यत् &c.

अभरिष्यत् &c.

Rules:—

3. गम् Par., हन्, and roots ending in क take इ before terminations of the 2nd Future.

4. The rules that apply to the 2nd Future apply to the Conditional. X. स्यतासी लृलुदेः । ३।१।३२॥

वृत्-वर्तिष्यते, वत्स्यति; वृथ-वर्धिष्यते, वत्स्यति; स्यन्-स्यन्दिष्यते-स्यन्स्यते-स्यन्स्यति; कृप्-कल्पिताहे-कल्पाहे-कल्पास्मि, कल्पिष्यते-कल्पस्यते-कल्पस्यति.

The rule:—

5. वृत्, वृथ, स्यन्, and कृप् are optionally Parasmaipadi in the 2nd Future and do not take इ in the Par. forms; कृप् follows this rule in the 1st Future also.

स्यः स्यन्तेः । १।३।३२॥ नृ वृद्धयश्च मः । १७।२।५३॥

Ātmanepada terminations of the respective tenses and mood; (e.g., दास्यते, करिष्यते, इनिष्यते, ग्रहीष्यते, द्रक्ष्यते) and (2) By prefixing the augment इ to the terminations even when the roots are *Anit* and changing the final vowel and the penultimate अ to their *vṛiddhi* substitute and any other penultimate short vowel to its *guṇa* substitute (e.g. कारिताहे, ग्रहिताहे, दर्शिताहे). When the penultimate अ of इन् takes *vṛiddhi* इ is changed to घृ (घानिष्यते). Roots ending in आ take the augment ए before इ in these optional forms (दायिताहे).^१. हो इटिप्तिषु ॥१२॥४॥

त्वत्कृते सुम्बापुर्या बहूनि पुस्तकान्यानेष्यामि ।

त्वयैष वध्यः । नो चेत् त्वां व्यापादयिष्यति ।

युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं दृश्यते दुरात्मा । तद्यदि कदाचित् तीक्ष्ण-
शृङ्गाभ्यां स्वामिनं प्रहरिष्यति तन्महाननर्थः संपत्स्यते ।

• न ज्ञायते किमद्य वटवासिनां विहङ्गमानां संक्षयो भविष्यति नो वा ।
मया सह सुभाषितगोष्ठीसुखमनुभवन् सुखेन कालं नेष्यति । न
त्वयास्य कृते चिन्ता कार्या ।

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा । यदहरेव वि-
रजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः भोजित्यं ब्रह्म निष्ठम् ।

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः ।

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ।

आशा बलवती राजन् शल्यो जेष्यति पाण्डवान् ।

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

केका बाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ—इत्यमरः ।

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥
 मन्मना भव मङ्गको मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
 नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
 स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥
 *त्वया सह निवत्स्यामि बनेषु मधुगन्धिषु ।
 इति हारमतैवासौ स्नेहस्तस्याः स तादृशः ॥
 जतौ तु वंशास्थमुदीरितं जरौ ।

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति
 ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
 अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत्
 कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥
 सुताम्रपर्णीजलराशियोगे
 निबध्य सेतुं विशिखैरसंख्यैः ।
 श्रीरामचन्द्रेण समर्पितं तं
 रामेश्वराख्यं नियतं स्मरामि ॥
 तृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
 धायुना किं न नीतोऽसौ मामयं प्रार्थयेदिति ॥
 आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।
 इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥

I will either accomplish my object or let my body fall.
 When I go to Bombay, I will bring you those two books.
 Thieves cannot steal the wealth of knowledge.
 If you do not obey my words, I will burn you by my lustre.

* 'I shall sport with you (Râma) in forests'—With this very thought Sitâ was delighted, so strong was her affection for Râma.

Wicked one ! thou shalt not stand up again.

I do not know whether my friend will be at home or not this time.

He renounced the world on the very day on which he felt disgusted with its pleasures.

Do not be anxious on their account; they will enjoy happiness wherever they go by their conversation with learned men on literary topics.

Nouns

अव्युत (अव्युतः) *m.*—Vishnu.

अनर्थ (अनर्थः) *m.*—An injury.

अपगम (अपगमः) *m.*—Removal.

अहन् *n.*—A day.

आशा *f.*—Hope.

केका *f.*—A peacock's cry.

गृहिन् *m.*—One belonging to the second stage of life, called गृहस्थाश्रम (married life).

गोष्ठी *f.*—Talk; conversation.

चन्द्रक (चन्द्रकः) *m.*—An eye in the tail of a peacock.

जलराशि *m.* (तत्पु०, जल *n.* + राशि *m.* a store)—A sea.

तत्त्वबोध *m.* (तत्पु०, तत्त्व *n.* Reality + बोध *m.*)—Knowledge of the truth.

तूल (तूलः-लम् *m.*, *n.*)—Cotton.

दुर्मिष (दुर्मिषम्) *n.*—Famine.

नारायण (नारायणः) *m.* (बहु०, नार *m.* water + अयन् *n.* a place)—One whose place is water;

Hari; Vishnu.

निमित्त (निमित्तम्) *n.*—Cause.

नीलकण्ठ (नीलकण्ठः) *m.*—A peacock.

पाण्डव (पाण्डवः) *m.*—A son of पाण्डु.

प्रातःकाल *m.* (प्रातर् *Ind.* In the morning)—The morning time.

बहिण (बहिणः) *m.*—A peacock.

बहिन् *m.* (बर्ह *n.* A feather + इन् *a* possessive affix)—A peacock.

ब्रह्मचर्य (ब्रह्मचर्यम्) *n.*—A stage of life in which a person is to give himself up to the study of the Vedas.

भुजङ्गभुज् *m.* (उप० स०)—One who feeds upon serpents; a peacock.

मुम्बापुरी *f.*—Bombay. [cock:

मेचक (मेचकः) *m.*—An eye in the tail of a peacock.

योग (योगः) *m.*—Union; connection.

वंशस्थ (वंशस्थम्) *n.*—Name of a
a metre.

वनिन् *m.*—One living in a forest
and living the life of a for-
ester or वानप्रस्थ.

वाद (वादः) *m.*—A dispute.

विज्ञान (विज्ञानम्) *n.*—Knowledge.

विशिल (विशिलः) *m.*—An arrow.

विहङ्गम (विहङ्गमः) *m.*—A bird.

शल्य (शल्यः) *m.*—King Śalya.

शृङ्ग (शृङ्गम्) *n.*—A horn.

श्लोक (श्लोकः) *m.*—*Anuṣṭubh*
metre.

संशय (संशयः) *m.*—Destruction.

सुभाषित (सुभाषितम्) *n.*—A fluent
speech.

सुवृष्टि *f.*—Good rain.

सेतु *m.*—A bridge.

सुताम्रपर्णी *f.* (सु+*Ind.* good+
ताम्रपर्णी *f.*)—The beautiful
Tāmraparṇī river.

Adjectives

अकारणद्वेषपर (बहु०, न कारणं यस्मिन्
कर्मणि यथा स्यात्तथा अकारणम्
(अव्य० स०), अकारणं द्वेषः अ-
कारणद्वेषः (कर्म०), अकारणद्वेषः
परं प्रधानं वस्तु यस्य सः) —Bent
upon hating (another)
without a cause.

असंख्य—Innumerable.

उदीरित (*p. p.* of उद्+ईर् 2nd
Atm.)—Spoken.

कृत्स्न—Whole.

गतानुगतिक (बहु०, गत, *p. p.* of गम्
+अनुगति *f.* following+क—an
affix)—Going after one who
goes; doing what another

तीक्ष्ण—Sharp. [does.

ध्येय (*Pot. p.*, ध्यै 1st *Par.*)—
Fit for meditation. [way.

पारमार्थिक—Going on the right

ब्रह्मनिष्ठ (बहु०, ब्रह्मन् *n.* the Su-
preme Being+निष्ठा *f.* devo-
tion)—One devoted to the
Supreme Being.

मयाजिन् (तत्पु०, मत् 1+याजिन्)—
Worshipping me.

मधुगन्धि—Having the fragrance
of wine; or the word may be
taken as मधुगन्धिन्—मधुनः गन्धः
मधुगन्धः, स एवामस्तीति मधु-
गन्धीनि वनानि—Scented with
the honey of flowers.

रामेश्वराख्य (बहु०, रामेश्वर *m.*+
आख्या *f.* name)—(One) whose
name is Rāmeśvara.

वटवासिन् (वट *m.* A banyan
tree +वासिन्)—Dwelling in
a banyan tree.

वश्य—Fit for destruction.

भोत्रिय-Versed in the vedic lore.
 समर्पित (*p. p.* of the *Cau.* of सम्
 + ऋ [ऋच्छ] 1st Par.)-Placed.
 समित्पाणि (व्यधि० बहु०, समिच् *f.*
 saorificial fuel+पाणि *m.*-the

hand)-Having *samidh* in
 one's hand.

सुनिष्पन्न (सु *Ind.* well+निष्पन्न
p. p. of निष्+पद् 4th *Atm.*)-
 Well proved.

Roots

अनु+भू (अनुभवति) (1st Par.)-
 To experience; to enjoy.
 परि+तुष् (4th Par.) *Cau.*-To
 satisfy.
 प्र+क्रुष् (प्रक्रुष्यति) (4th Par.)-To
 be very angry.
 प्रति+ज्ञा [जा] (प्रनिजानाति-नीते)
 (2nd *Ubh.*)-To promise.
 प्र+व्रज् (प्रव्रजति)-(1st Par.)-To

renounce the world; to re-
 sort to the fourth stage of
 life called संन्यास. [To kill
 वि+आ+पद् (4th *Atm.*) *Cau.*-
 वि+रञ्ज् (विरजति-ते, विरज्यति-ते)
 (1st *Ubh.*, 4th *Ubh.*)-To be
 disgusted with the world.
 सं+पद् (संपद्यते) (4th *Atm.*)-To
 become.

Indeclinables

आलोक्ष्य (*Ind. p.* of the *Cau.* of
 आ+लुङ् 1st Par. to stir)-
 Having considered minutely.
 इतरथा-Otherwise.
 इति-Thus.
 उद्दिश्य (*Ind. p.* of उद्+दिष् 6th
Ubh.)-Having thought of.
 निबध्य (*Ind. p.* of (नि+बन्ध् 9th

Par.)-Having built.

नियत्तम्-Necessarily.

नो-Not.

विज्ञानार्थम् (चतु० तत्पु०, *Adv.*
 विज्ञान *n.*+अर्थ *m.*)-For know-
 ledge.

सत्यम्-Truly.

ह-Verily.

LESSON XXXVI

THE PERFECT TENSE

दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मघवा दिवम्-He (Raghu) milked
 the earth (took taxes from the subjects) for
 sacrifice (and) Indra milked heaven (poured
 rain-water from heaven) for corn.

मघवन् *Mas.*

द्वि०	मघवानम्	मघवानौ	मघोनः
तृ०	मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः
स०	मघोनि	मघोनोः	मघवसु
सं०	मघवन्	मघवानौ	मघवानः

मघोन् is the *Bha* base of मघवन्.

शिवधनुर्नामयित्वा रामः सीतां परिणिनाय—Having caused Śiva's bow to bend, Râma married Sîtâ.

स राजा मृगयां कर्तुं वनं जगाम—That king went to a forest to hunt.

सेनयोस्तु युद्धं युद्धं बभूव—There was a fierce fight between the two armies.

तत्र विप्राश्रमाभ्यासे वैश्यमेकं दृशे सः—There, in the vicinity of a Brâhmin-hermitage he saw a Vaiśya.

उपविष्टौ कथाः काश्चिच्छ्रुतुर्वैश्यपार्थिवौ—The Vaiśya and the king, who were sitting, related some stories.

बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्—I spoke much before him; verily I was infatuated.

ऊनं न सखेष्वाधिको बबाधे तस्मिन् वनं गोप्तरि गाहमाने—When that protector entered the forest, among animals a strong one did not harass a weak one.

This lesson illustrates the Perfect. There are three past tenses in Sanskrit. They had originally different senses; but in later literature they are used indiscriminately.

The Perfect originally signified the remote past. It is very freely used in Sanskrit literature. In the 1st *Pers.* it shows that the speaker was in an unconscious state; e. g., बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्।

Perfect

	गद् Par.	विष् Par.
1st Pers.	जगद्-जगाद् जगदिव जगदिम	विवेश विविशिव विविशिम
2nd „	जगदिथ जगदथुः जगद्	विवेशिथ विविशिथुः विविश
3rd „	जगाद् जगदनुः जगदुः	विवेश विविशनुः विविशुः

	मुद् Atm.	वृष् Atm.
1st pers.	मुमुदे मुमुदिवहे मुमुदिमहे	ववृथे ववृथिवहे ववृथिमहे
2nd „	मुमुदिथे मुमुदाथे मुमुदिध्वे	ववृथिथे ववृथाथे ववृथिध्वे
3rd „	मुमुदे मुमुदाते मुमुदिरे	ववृथे ववृथाते ववृथिरे

हु Par.

1st pers.	हुनव-हुनाव	हुहुविव	हुहुविम
2nd „	हुनविथ	हुहुवथुः	हुहुव
3rd „	हुनाव	हुहुवतुः	हुहुवः

1. Roots are reduplicated in the Perfect. Rules of reduplication are given in lesson XXX.

2. The terminations of the Perfect are as under:—

	Par.	Atm.
1st pers.	अ व म ए वहे महे	
2nd „	थ अभुस् अ से आथे ध्वे	
3rd „	अ अनुस् उस् ए आते इरे	

3. Of these terminations, व, म, and थ, and वहे, महे, से, and ध्वे are capable of taking the augment इ (Vide Les. XXXV).

4. विवेश, विविशिव, &c.—The Singulars of the Par. are strong; Duals and Plurals, and all the Atm. terminations are weak.

5. विवेश, जगद्-जगाद्, हुनव-हुनाव—Before strong terminations the ending vowel and the penultimate short vowel take their *guna* substitute; the final vowel and the penultimate अ take *vriddhi* in the 3rd pers. sing. and optionally in the 1st pers. sing.

6. हुहुविव &c.—The ending उ of a root is changed to उव् before vowel weak terminations.

कृ Ubh.

	Par.	Atm.
1st pers.	चकर-चकार चकृव चक्रम चक्रे चकृवहे चक्रमहे	
2nd „	चकर्थ चक्रथुः चक्र चकृषे चक्राथे चकृद्वे	
3rd „	चकार चक्रतुः चक्रुः चक्रे चक्राते चक्रिरे	

श्रु Par.

सृ Par.

1st pers.	शुभव-शुभाव शुभ्रव शुभ्रम ससर-ससार समृव समृम	
2nd „	शुभ्रोथ शुभ्रवथुः शुभ्रव ससर्थ सस्रथुः सस्र	
3rd „	शुभाव शुभ्रवतुः शुभ्रवुः ससार सस्रतुः समुः	

The above forms will show that these roots do not take the augment इ. The rule—

7. कृ, मृ, भृ, वृ, स्तु, दु, सु, and श्रु do not take the augment इ in the Perfect.

8. चकृदे—ध्वे preceded by any radical vowel except अ or आ is necessarily changed to द्वे.

क्री Par.

क्री Atm.

1st	चिक्रय-चिक्राय चिक्रियिव चिक्रियिम चिक्रिये चिक्रियिवहे चिक्रियिमहे	
2nd	चिक्रेथ-चिक्रियथ चिक्रियथुः चिक्रिय चिक्रियिषे चिक्रियाथे चिक्रियिध्वे-द्वे	
3rd	चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे	

प्रच्छ Par.

त्यज Par.

1st pers.	पप्रच्छ पप्रच्छिव पप्रच्छिम तत्यज-तत्याज तत्यजिव तत्यजिम	
2nd „	पप्रच्छिथ- पप्रच्छथुः पप्रच्छ तत्यजिथ- तत्यजथुः तत्यज पप्रष्ठ तत्यक्थ	
3rd „	पप्रच्छ पप्रच्छतुः पप्रच्छुः तत्याज तत्यजतुः तत्यजुः	

मृ Atm.

ह Par.

1st pers.	ममर-ममार मम्रिव मम्रिम जहर-जहार जह्रिव जह्रिम	
2nd „	ममर्थ मम्रथुः मम्र जहर्थ जह्रथुः जह्र	
3rd „	ममार मम्रतुः ममुः जहार जह्रतुः जह्रुः	

The rules:—

9. तत्यजिव, मम्रिम, पप्रच्छिम, चिक्रियिषे, चकृव, समृम, दुदुव, &c.—
All roots except कृ, मृ, भृ, वृ, स्तु, दु, सु, and श्रु take the augment

इ necessarily before all terminations except थ.

This rule holds even in the case of *Aniṭ* roots.

10. ममर्थ, जहर्थ—*Aniṭ* roots ending in ऋ do not take the augment इ before थ.

11. तत्पञ्चिथ-तत्पञ्चथ; पप्रच्छिथ-पप्रच्छ; चिक्रियिथ-चिक्रेथ—*Aniṭ* roots ending in a vowel or having अ take इ optionally before थ.

Mark the above rule which is very important (त्यञ् and क्री are both *Aniṭ*. क्री ends in a vowel and त्यञ् has अ).

12. चिक्रियथुः, नित्यथुः, &c.—Before weak vowel terminations the ending इ or ई of a root is changed to इय् when it is preceded by a conjunct consonant and to य् when it is not preceded by a conjunct consonant.

13. ममार &c.—The root मृ is Parasmaipadī in the Perfect. It is *Par.* also in the Futures and the Conditional (*Vide* Les. XXXV, r. 7).

14. चिक्रियिध्वे-द्वे—When ध्वे takes इ and the इ is preceded by य, इ, लृ, वृ, or हृ, it is optionally changed to द्वे.

	भू <i>Par.</i>			जि <i>Par.</i>		
1st pers.	बभूव	बभूविष	बभूविम	जिगय-गाय	जिगियव	जिगियम
2nd „	बभूविथ	बभूवथुः	बभूव	जिगयिथ-गेथ	जिगयथुः	जिगय
3rd „	बभूव	बभूवतुः	बभूवुः	जिगाय	जिगयतुः	जिग्युः
	हि <i>Par.</i>			चि <i>Ubh.</i>		
3rd „	जिघाय	चिघाय-चिकाय	चिच्ये-चिक्ये			

15. The forms of भू should be made up from the base बभूव्.

16. In the Perfect, the root जि changes its ज् to ग्; हि, its ह् to वृ; and चि, its च् to क् optionally.

पा Par.			म्लै Par.			
प्र०	पपौ	पपिव	पपिम	मम्लौ	मम्लिव	मम्लिम
द्वि०	पपिथ-	पपथुः	पप	मम्लिथ-	मम्लथुः	मम्ल
	पपाथ			मम्लाथ		
तृ०	पपौ	पपतुः	पपुः	मम्लौ	मम्लतुः	मम्लुः

ज्ञा—जज्ञौ; ग्लै—जग्लौ—

17. पपौ, जज्ञौ—In the case of roots ending in आ, औ is the termination of the 1st pers. sing. and the 3rd pers. sing.

जज्ञथुः, जज्ञिथ—जज्ञाथ—The ending आ is dropped before weak terminations beginning with a vowel and before थ when it takes इ.

18. ग्लै—ग्लाता, ग्लास्यति, जग्लौ—Roots ending in ए, ऐ, ओ, and औ are to be looked upon as ending in आ in non-conjugational tenses and mood.

गम् Par.

हन् Par.

प्र०	जगम्-गाम	जग्मिथ	जग्मिम	जघन-घान	जग्मिथ	जग्मिम
द्वि०	जगमिथ-जगन्थ	जग्मथुः	जग्म	जघनिथ-जघन्थ	जग्नथुः	जग्न
तृ०	जगाम	जग्मतुः	जग्मुः	जघान	जग्नतुः	जघ्नः

खन्—खान चरुतुः चरुतुः; जन्—जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे;

अद्—आद्-जघास आदतुः-जघतुः आदुः-जघुः, आदिथ-जघसिथ—

The rules:—

19. जग्मतुः, जग्नतुः—गम्, हन्, जन्, खन्, and घस् drop their penultimate अ before weak vowel terminations; इ of हन् is changed to घ् when it drops अ; and घस् is changed to (घस्-कस्-क्) क् and जन् to (जन्-ज्व्) ज्व् when अ is dropped.

20. आद्-जघास—अद् substitutes घस् optionally in the Perfect and अद् and ऋ take इ necessarily before थ.

21. The root घस्, being used as a substitute for अद् in the Perfect, has no forms in the Perfect.

पुरा किल समस्ते क्षितिमण्डले सुरथो नाम राजा बभूव । और-
सान् पुत्रानिघ प्रजाः सम्यक् पालयतस्तस्य केचिद् भूपाः शत्रवो
बभूवुः । तैः सहातिप्रबलस्य तस्य युद्धं बभूव । न्यूनैरपि तैर्युद्धे स
जिग्ये । ततः स स्वपुरमायातो निजदेशाधिपोऽभवत् । तत्रापि स
प्रबलारिभिराक्रान्तः । दुर्बलस्य तस्य कोशो बलं च सर्वं स्वपुरेऽपि
दुरात्मभिर्बलिभिररिभिरपजह्रे । ततो हतस्वाम्यः स भूपतिर्भृगया-

व्याजेन हयमारुह्यैकाकी गहनं वनं जगाम तत्र च कस्यचिद् द्विज-
वर्यस्याश्रमपदं ददर्श । तेन मुनिना सत्कृतस्तस्मिन्नाश्रमे स कंचित्
कालं तस्थौ ममत्वाकृष्टचेतनः सन्नचिन्तयच्च । यत्पुरं मत्पूर्वैः पूर्वं
पालितं तदधुना मया हीनम् । न जाने मद्भृत्यैरसद्वृत्तैर्धर्मतः पाल्यते
नो वा । धनभोजनैर्नित्यं प्रसादिता मदनुयायिनोऽद्यान्यमहीभृतां
वृत्तिं कुर्वन्ति । अतिदुःखेन संचितः कोशस्तेषामसद्व्ययैः क्षयं
गमिष्यतीति ॥

श्रेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः ।

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजं च ।

इत्येव चिन्तयति कोशगते द्विरेके

हा हन्त हन्त नलिनीं गज उन्मुमूल ॥

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

एको हि दोषो गुणसंनिपाते

निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।

नूनं न इष्टं कविनापि तेन

दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—

न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

As the father looks to the welfare of his children, so should a king have the good of his subjects at heart.

The strong wind, the like of which was never heard of before, has uprooted all the trees in the garden.

There was a terrible fight between the Pāṇḍavas and the Kauravas for eighteen days. In the end, the Kauravas were defeated.

Once Dushyanta went to a forest to hunt. There he entered the hermitage of the sage Kanva. In a garden of the hermitage he saw Śakuntalā with her two friends watering trees. Mutual love was formed between him and Śakuntalā and he married her by the Gāndharva form of marriage.

Nouns

अभ्यास-श (अभ्यासः-शः) *m.*-1.

Neighbourhood; 2. The reduplicative syllable.

असद्वय (असद्वयः) *m.* (कर्म०,

असत् *bad*+व्यय *m.* expense)-

Improper expense.

कोश (कोशः) *m.*-1. A treasure;

2. A closed bud.

क्षितिमण्डल *n.* (क्षिति *f.*-The

earth)-The circle of the earth; the earth.

गो *f.*-The earth.

चेतन (चेतनः) *m.*-The mind.

दारिद्र्यदोष (दारिद्र्यदोषः) *m.* (कर्म०,

दारिद्र्य *n.* poverty+दोष *m.*)-

The fault, *viz.*, poverty.

देहिन् *m.*-The soul.

धनुस् *n.* A bow.

नलिनी *f.* A lotus-plant.

भास्वत् *m.*-The sun.

मघवन् *m.*-Indra.

ममत्व (ममत्वम्) *n.*-Egoism.

महीभृत् *m.*-A king.

शृगयाव्याज *m.* (शृगया *f.*+व्याज *m.*

pretext)-Pretext of hunting.

वसन्ततिलका-क *f., n.*-Name of

a metre.

वासस् *n.*-A cloth.

विप्र (विप्रः) *m.*-A Brāhmin.

वृत्ति *f.*-Livelihood.

वटपद (वटपदः) *m.*-A bee.

संनिपात (संनिपातः) *m.*-A collec-

tion. सस्य (सस्यम्) *n.*-Corn. [tion.

सुरथ (सुरथः) *m.*-Name of a

king.

स्वाम्य (स्वाम्यम्) *n.*-Mastership.

Adjectives

अतिप्रबल—Very strong.

अनुयायिन्—Following; going.

असद्वृत्त (बहु०)—Of bad conduct.

आकृष्ट (*p. p.* of आ+कृष् 1st *Par.*)—Drawn.आक्रान्त (*p. p.* of आ+क्रम् 1st *Atm.*)—Attacked.उपविष्ट (*p. p.* of उप+विष् 6th *Par.*)—Sitting.

ऊन—Weak; feeble.

औरस (from उरस् *n.* the breast)—
Legitimate; one's own.कल—Sweet but indistinct (अस्पष्ट-
मधुर).

गहन—Deep.

गुणराशिनाशिन्—Destroying a col-
lection of merits.

गोमृ—Protector.

जीर्ण (*p. p.* of जृ 4th *Par.* *जीर्यति*)—Worn out.

तुघल—Fierce.

द्विजवर्य—Best among the twice-
born.

निज—One's own.

न्यून—Wanting in strength; weak.

प्रसादित (*p. p.* of the *Cau.* of प्र+सद् [सीद्] 1st, 6th *Par.*)—
Pleased; propitiated.संचित (*p. p.* of सम्+चि 5th *Ubh.*)—Collected.

सत्कृत—Welcomed.

समस्त—All.

सुचारु (प्रादिस०, सुहु चारु)—Very
beautiful.हीन (*p. p.* of हा—to abandon
3rd *Par.*)—Destitute of.

Roots

अप+ह (अपहरति) (1st *Par.*)—
To take away.उद्+मूल (उन्मूलति-उन्मूलयति) (1st
Par., 10th *Par.*)—To root out.गद् (गदति) (1st *Par.*)—To
speak.गाह् (गाहते) (1st *Atm.*)—To
enter.गुञ् (गुञ्जति) (1st *Par.*)—To
hum.

नि+मस्ज् [मज्ज्] (निमज्जति)

(6th *Par.*)—To be plunged.परि+नी [णी] (परिणयति) (1st
Par.)—To marry.पालय (*Cau.* of पा 2nd *Par.*)—To
protect—To protect.वाह् (वायते) (1st *Atm.*)—To
afflict.सम्+या (संयाति) (2nd *Par.*)—
To enter.हस् (हसति) (1st *Par.*)—To
smile.

Indeclinables

किल—Verily; so they say.

नामयित्वा (Ind. p. of the Cau.
of नम्)—Having bent.

नूनम्—Certainly.

पुरा—Formerly.

पूर्वम्—Formerly.

LESSON XXXVII

THE PERFECT TENSE (continued)

जनको हि वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे (यज्ञेनेजे)—Verily, Janaka, king of the Videhas, performed a sacrifice in which much *dakṣhiṇā* was given.

ते कपीन्द्रा मन्युं रोहुं न शेकुः—Those excellent monkeys were not able to restrain anger.

तयोस्तुग्रलं उदं समापेदे—Between them (two) a fierce fight occurred.

निक्षम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच—Having heard the speech of the servant of God (Śiva), the lord of men said again.

विश्वामित्रमागतं प्रेक्ष्य वसिष्ठः स्वागतं व्याजहार—Having seen Viśvāmitra coming, Vasishṭha addressed him a welcome.

Perfect

	पञ्च Par.		शक् Par.
1st pers.	पपञ्च-पाच	पेषिव	पेषिम
2nd "	पेषिथ-पपकथ	पेषथुः	पेष
3rd "	पपाच	पेषतुः	पेषुः

	तृ Par.		चम् Par.
3rd pers.	ततार	तेरतुः	तेरुः
3rd pers.	बभाम	बभमतुः	बभेमतुः

	भज् Par.		राज् Par.
3rd pers.	बभाज	भेजतुः	भेजुः
3rd pers.	रराज	रेजतुः	रेजुः

1624 3. उणो ङण (६/५/२१) दीर्घ
! फिर् 16/4 यञ् Par. दृ-॥) वह Par.

1st pers.	इयज-याज	ईजिव	ईजिम	उवह-वाह	ऊहिव	ऊहिम
2nd „	इयजिथ-इयष्ठ	ईजथुः	ईज	उवहिथ-उवोष्ठ	ऊहथुः	ऊह
3rd „	इयाज	ईजतुः	ईजुः	उवाह	ऊहतुः	ऊहुः

यञ्+थ-(य् of the अभ्यास being changed to इ) इअयञ्+थ-इयञ्+थ-इयष्+थ (Les. 28 [अ])=इयष्ठ. यञ्+अथुः-(य् of the root being first changed to इ)=इज्+अथुः-(इज् being now reduplicated) इइज्+अथुः=ईजथुः.

ग्रह Par.

वस् Par.

3rd pers.	जग्राह	जगृहतुः	जगृहुः	उवास	ऊवतुः	ऊवुः
-----------	--------	---------	--------	------	-------	------

वच् Par.

वच् Passive

3rd pers.	उवाच	ऊचतुः	ऊचुः	ऊचे	ऊचाते	ऊचिरे
-----------	------	-------	------	-----	-------	-------

5. यञ्, वह्, वप् (1st Par., to sow), वद्, व्यप् ([विप्] 4th Par., to pierce) वच्, वस्, (when of the 1st Conj.), ग्रह्, स्वप्, and certain other roots take *samprasāraṇa* in the reduplicative syllable in the Perfect. Before weak terminations the *samprasāraṇa* change takes place before the roots are reduplicated.

इष् Par.

इ Par.

2nd pers.	इयेषिथ	ईषथुः	ईष	इययिथ-इयेष	ईयथुः	ईय
3rd „	इयेष	ईषतुः	ईषुः	इयाय	ईयतुः	ईयुः

स्वप् Par.

स्मि Atm.

3rd pers.	सुप्वाप	सुवपतुः	सुवपुः	सिष्मिये	सिष्मियाते	सिष्मियिरे
-----------	---------	---------	--------	----------	------------	------------

(a) इष्+इथ=इइष्+इथ=इएष्+इथ=इय एष् इथ=इयेषिथ; उल् (1st par., to move) -उउल्+अ=उ ओल्+अ=उवोल्+अ=उवोल्; इ इ+अ=इ ऐ+अ=इ आय्+अ=इय्+आय्+अ=इयाय;

(b) इ इ+अतुः=इ य्+अतुः=ई य्+अतुः=ईयतुः;

(c) स्वप्+अ=सुअ स्वप्+अ=सुस्वाप्+अ=सुस्वाप्+अ=सुष्वाप्+अ=सुष्वाप्; स्मि+ए=सिस्मि+ए=सिस्मि+ए=सिष्मिय्+ए=सिष्मिये—

6. (a) इयेष, उवोल्, इयाय—The इ or उ of the reduplicative syllable is changed to इय् or उय् before dissimilar vowels. 3

(b) ईयतुः—Before weak terminations the vowel of the root इ

is changed to ʔ and the ʔ of the reduplicative syllable is lengthened.

(c) **सुष्वाप, सिष्मिये**—स्वप् and स्मि change their स् to ष्.

षि (1st Par., to grow, to swell) has शिष्य-भाय; शुश्रव-भाव; शिष्यिथ-शुश्रविथ (the root being *Set*); ह्वे-ह्व-शुह्व-शुहव-हाव-शुहवतुः-शुहवुः-

7. चि forms its Perfect optionally from च्य and छे from छु necessarily.

अर्ह *Par.*

अर्थ *Par.*

3rd pers. आनहं आनहंतुः आनहुः आनर्च आनर्चतुः आनर्चुः
अनु 5th Aṭm.—2nd pers. आनशिषे-आनक्षे आनशाथे आनशिष्वे आनह्वे—

The rule:—

8. If a root begins with अ and has a conjunct consonant, the अ of the reduplicative syllable is changed to आ and the augment न् is added after it. The rule holds in the case of अश् (5th *Atm.*, to pervade) which is *Vet*.

(a) इङ्-तृ० ए० व०-ईशांचक्रो-ईशांचभूव-ईशामास; उन्द् (उनत्ति, 7th Par., to wet)-उन्दांचकार-बभूव-आस;

(b) दय् (दयते, 1st *Atm.* to feel pity for)-दयांचक्रे-बभूव-आस; अय (अयते, 1st *Atm.* to go)-अयांचक्रे-बभूव-आस; आस्-आसांचक्रे; कास् (कासते, 1st *Atm.* to shine)-कासांचक्रे; विद्-विवेद-विदांचकार; जाण्-जजागर-जागरांचकार; दरिद्रा-ददरिद्रौ-दरिद्रांचकार; भी-बिभाय-बिभयांचकार; भू-बभार-बिभरांचकार; ह्री-जिह्याय-जिह्यांचकार; हु-जुहाव-जुहवांचकार;

(c) चकास-चकासांचकार-बभूव-आस-चुर-चौरयांचकार-बभूव-आस;
क. Cau.-कारयांचकार-बभूव-आस-

The rule:—

9. (a) ईशाचके &c., उन्दाचकार, &c.—If a root begins with any vowel except अ or आ, which is itself long, or being short, is followed by a conjunct consonant, its Perfect is formed by adding आम् to it and using the Perfect forms of कृ, भू, or अस् after it. This is called Periphrastic Perfect.

(b) दय्, भय्, आम्, and काम् also take the Periphrastic Perfect;

विद् 2nd Par., जागृ, and दरिद्रा take it optionally. भी, ह्री, भू, and हु also take it optionally; and when they take it, they are reduplicated as in conjugational tenses. आम् is a strong termination; इ of विद् 2nd Par. is not gunated before it.

(c) Roots of the 10th conj., causals, and other derivative roots and roots having more than one vowel like चकाम् form their Perfect this way.

(d) If a root is *Ātm.*, it takes the *Ātm.* forms of कृ, but भू and अस् have their *Par.* forms used.

जजागरिथ (जागृ is *Set*, being अनेकाच्)—जागरांचकथं &c.

10. *Passive or Impersonal Forms*—तत्त्यजे, बभूवे—The passive or impersonal forms of roots are formed by adding *Ātm.* terminations.

समानमीहमोनानां चाधीयोनानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न तत्र किमस्माभिः कर्तुं शक्यम् । स्वाभाविकमेतत् ।

यो वै ब्राह्मणानामनूचानतमः स एषां वीर्यवत्तमः ।

अलमलं बहु विकल्थ्य । राज्ञः समक्षमेवावयोऽधरोत्तरव्यक्तिर्भविष्यति ।

एकदा पुत्रेषु फलाहारार्थं वनं गतेषु नियतव्रता जमदग्नेः स्त्री रेणुका स्नातुं जगाम । आगच्छन्ती यदृच्छया चित्ररथं नाम नृप-
मृद्धिमन्तं सभार्यं ददर्श । दृष्ट्वा च तत्सुखमधिगन्तुमियेष । एतस्मा-
दुष्टविचारात् सा नियमाच्चुच्युव आश्रमं च त्रस्ता प्रविवेश । जमदग्निस्तां
ब्राह्म्या लक्ष्म्या विवर्जितां धैर्याक्युतां दृष्टवान् भिक्षुशब्देन च तां
जगर्ह । ततः स आनुपूर्व्याच्चतुरः पुत्रान् मातरं हन्तुमादिदेश । ते
तु मातृस्नेहवशाद्विचेतसो न किञ्चिद् बभाषिरे । तस्मात् क्रोधान्मुनि-
स्ताव् शशाप पञ्चमं पुत्रं परशुरामं च मातृवधं कर्तुं शशाप । मात-
र्यतीव स्निग्धोऽपि परशुरामः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वात्याः शिरः
परशुना चिच्छेत् । ततो जमदग्निः प्रससादेत्थमुवाच च ।

ममेदं वचनात् तात कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
 वृणीष्व कामान् धमज्ञ यावतो वाञ्छसे* हृदा ॥
 स वज्रे मातुरुत्थानमस्मृतिं च वधस्य वै ।
 पापेन तेन चास्पृशं भ्रातॄणां प्रकृतिं तथा ॥
 अप्रतिद्वन्द्वितां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत ।
 ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महातपाः ॥

हा राम हा रमण हा जगदेकवीर

हा नाथ हा रघुपते किमुपेक्षसे माम् ।

- इत्थं विदेहतनयां मुहुरालपन्ती-

मादाय राक्षसपतिर्नभसा जगाम ॥

मातुलगृहादागतस्य भरतस्य कैकेय्याश्च संवादोऽयम् ।—

मातृस्तातः क यातः, सुरपतिभवनं, हा कुतः, पुत्रशोकात्,
 कोऽसौ पुत्रश्चतुर्णां, त्वमवरजतया यस्य जातः, किमस्य ।
 प्राप्तोऽसौ काननाग्तं, किमिति, नृपगिरा, किं तथासौ बभाषे,
 मद्वाग्बद्धः, फलं ते किमिह, तव धराधीशता, हा हतोऽस्मि ॥
 यस्योदयेनेह जगत् प्रबुध्यते प्रवर्तते चाखिलकर्मसिद्धये ।
 ब्रह्मेन्द्रनारायणरुद्रवन्दितः स नः सदा यच्छतु मङ्गलं रविः ॥

Four Vedas, six Vedāṅgas, Mīmāṃsā, Nyāya, Purāṇa, and Dharmaśāstra are fourteen branches of knowledge.

A Brāhmin should be inversed with thread in the eighth year after conception, a Kshatriya in the eleventh, and a Vaiśya in the twelfth.

Arjuna asked the Gandharva why enmity arose between Vasishṭha and Viśvāmitra.

There was a great king, son of Kuśika, by name Gādhī. He had a powerful son, named Viśvāmītra. Once upon a time Viśvāmītra went a hunting to a forest and there entered the hermitage of Vasishṭha, being oppressed with thirst. Vasishṭha welcomed him. Viśvāmītra asked Vasishṭha to give him the cow Kāmadughā; but he did not give the cow to him.

Enough of your boasting. Let us fight so that people might see clearly who is the stronger of us two.

Nouns

अधरोत्तरव्यक्ति *f.*—Clearness of one's being inferior or superior to another.

अप्रतिद्वन्द्विता *f.* (अ+प्रतिद्वन्द्वित् *m.*—a competitor+ता)—The state of having no competitor.

अवरजता (अवर *pro.* succeeding. अवरज *m.*—A younger brother)—The state of being a younger brother.

अस्पर्श (अस्पर्शः) *m.*—Freedom from touch.

अस्मृति *f.*—Non-remembrance.

आनुपूर्व्य (आनुपूर्व्यम्) *n.*—Order of succession.

उत्थान (उत्थानम्) *n.*—Getting up; revival.

कानन (काननम्) *n.*—A forest.

चित्ररथ (चित्ररथः) *m.*—Name of a king.

जमदग्नि *m.*—Name of a sage.

तात (तातः) *m.*—A pet word,

used for children, pupils, &c.

धराधीनता *f.*—The state of being a lord of the earth.

परशु *m.*—An axe.

परशुराम (परशुरामः) *m.*—Son of Jamadagni, who rendered the earth destitute of the Kshatriyas 21 times.

भारत (भारतः) *m.*—A descendant of Bharata, Arjuna.

मन्यु *m.*—1. Anger; 2. Grief.

मातुल (मातुलः) *m.*—A maternal uncle.

मानस (मानसम्) *n.*—The mind.

रेशुका *f.*—The wife of Jamadagni.

वैदेह *m.*—King of the Videhas; Janaka.

सुरपति *m.*—The lord of gods; Indra.

स्वागत (स्वागतम्) *n.* (प्रादि०,

सुहृद् आगतम्)—Welcome.

हृद् *n.*—The heart.

• Adjectives

अखिल-*The whole, entire.*

अधीयान (*pres. p. of अधि+इ 2nd Attm.*)-*Studying.*

अनुचानतम-*The best reciter and teacher or explainer of the Vedās (from the root अह +वच्).*

ईहमान (*pres. p. of ईह 1st Attm.*)-*Moving; striving for pro-*

ऋद्धिमत्-*Prosperous. [gress.*

एक-*Unrivalled.*

एवंविध (बहु०, एवं विधा यस्य स एवंविधः, एवम्+विधा *f. man-*
ner)-*Of this manner or kind.*

च्युत (*p. p. of च्यु 1st Attm., f. च्युता*)-*Dropped, fallen.*

तावत्-*So much.*

वस्त (*p. p. of वस् 1st Par., 4th Par., f. वस्ता*)-*Terrified.*

धर्मज्ञ-*Knowing one's duty.*

नियतव्रत (बहु०, नियत *p. p. of नि +यम् [यच्छ] 1st Par. +व्रत m.; f. नियतव्रता*)-*(One) whose devotion is regular.*

ब्राह्म (*f. ब्राह्मी*)-*Holy; pertaining*

भविष्य-*Future. [to Brahman.*

महातपस्-*(One) whose austerity यावत्-As much. [is great.*

रमण-*Sporting; causing pleasure by sport.*

विचेतस् (बहु०)-*Dejected.*

विवर्जित (*p. p. of वि+वृज् 10th Ubh., f. विवर्जिता*)-*Destitute of; devoid of.*

Roots

अभि+प्र+ईह (अभिप्रेक्षते) (*1st Attm.*)-*To see. [To order.*

आ+दिश् (आदिशति) (*6th Par.*)-

उप+ईह (उपेक्षते) (*1st Attm.*)-*To be indifferent to; to disregard.*

उप+जन् (उपजायते) (*4th Attm.*)-*To be produced.*

उप+आ+मृप् (उपासपति) (*1st Par.*)-*To approach.*

गर्ह (गर्हते) (*1st Attm., 10th Ubh.*)-*To censure.*

च्यु (च्यवते) (*1st Attm.*)-*To fall.*

नि+शम् (निशाम्यति) (*4th Par.*)-*To hear.*

प्र+बुध् (प्रबोधति) (*1st Par.*)-*To be awake. [wish.*

वाञ्छ् (वाञ्छति) (*1st Par.*)-*To*

वि+कल्प् (विकल्पते) (*1st Attm.*)-*To swagger; To boast.*

वि+आ+ह् (व्याहरति) (*1st Par.*)-*To address; To say.*

शप् (शपति-ते) (*1st Ubh.*)-*To curse. (It governs the Dat. in the sense of swearing-शपे ते मनुजाधिप.)*

Indeclinables

अग्रतः—In front.	Accidentally; by chance.
फलाहारार्थम्—(चतु०तत्सु०, फल n.+ आहार m.)—To eat fruits.	वै—Expletive; it is used to adorn a sentence.
भृशम्—Greatly.	समक्षम्—In one's presence (अव्य०, अक्षणः योग्यम् or समीपम्).
यदृच्छया (Inst. Sing. of यदृच्छा f. पृषोदरादि, या इच्छा यदृच्छा)—	सुखम्—Happily.

LESSON XXXVIII;

SOME IRREGULAR FORMS

समारूढो मध्यमहः सविता—The Sun has ascended the middle of the day=It is noon (For forms of अहन् n., Vide Les. XXXV).

न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायतां यान्ति=To one proceeding on the path of justice, even beasts become helpers.

सा युनि तस्मिन्नभिष्टावन्धं शशाकं शाहीनतया न वक्तुम्—She was not able to express through shyness the bond of her affection towards that young man.

यस्यार्थाः स पुमान् लोके (पुमाँल्लोके)—He who has money is (considered) a man on earth.

परितः सर्वतः (संसारं) त्यक्त्वा व्रजतीति परिव्राट्—He who goes, having abandoned the world परितः, i. e., on all sides or completely, is a recluse.

आचार्यः—आशिषः प्रतिगृह्यन्ताम्—The teacher—"Let blessings be accepted."

यजमानः—प्रतिगृह्णामि—The sacrificer—"I accept them."

मालाकाराः पुष्पाणां स्रजो ग्रथन्ति—Gardeners weave garlands of flowers.

भेका वर्षासु भवन्तीति वर्षाभ्यः कथ्यन्ते—Frogs are produced in the rains and are therefore called वर्षाभू (produced in the rains).

सा ब्रह्म स्वयंभुवोऽद्वितीया सृष्टिः—She is verily an unequalled creation of the Self-existent.

जरसा द्विगुणीभूतमस्य शरीरम्—His body is doubled (as it were) by old age.

हे मघवन् ! अमुं तुरगं प्रतिमोक्तुमर्हसीति रघुस्तमवदत्—Raghu said to him, “Oh ! Indra ! it becomes you to release (you should release) this horse.” (For the forms of मघवन् *Vide* Les. XXXVI).

In this lesson are given a few irregular forms.

जरा *Fem.*

प्र० जरा जरे-जरसौ जराः-जरसः
ष० जरायाः-जरसः जरयोः-जरसोः जराणाम्-जरसाम्
Similarly, निर्जर has निर्जरौ-निजरसौ, निर्जरस्य-निर्जरसः, &c.

1. Before vowel terminations जरा and निर्जर are optionally changed to जरस् and निर्जरस्.

सेनानी *Mas. and Fem.*

प्र० सेनानीः सेनान्यौ सेनान्यः ष० सेनान्यः सेनान्योः सेनान्याम्
द्वि० सेनान्यम् ,, ,, स० सेनान्याम् ,, सेनानीषु

सुधी *Mas.*

स्वयंभू *Mas.*

प्र० सुधीः सुधियौ सुधियः स्वयंभूः स्वयंभुवौ स्वयंभुवः
वर्षाभू *Mas.* पुनर्भू *Fem.*

प्र० वर्षाभूः वर्षाभ्वौ वर्षाभ्यः पुनर्भूः पुनर्भवौ पुनर्भवः

2. Rules for changing the ending ई and ऊ of root-nouns before vowel terminations to य् and व् or इय् and उव् are hard. The following points should be noted.

(अ) नियः, भुवः, नियाम्, भुवि—If a root-noun is not preceded by any word, the ending ई or ऊ is changed to इय् or उव्.

(आ) प्रथ्यः, वैश्यः (here, in उन्नी, there is a conjunct consonant but it is not of the root; उव्+नी); यवक्रियः, दुह्यः (दुहं ध्यायन्तीति); दुधियः (दुधा धीयँते ते)—If the ending ई or ऊ of a root-noun is not preceded by a conjunct consonant of the root and if the compound is तत्पु०, the ending ई or ऊ is changed to य् or व्.

Exception.—(इ) भुवः, सुधियः—The ending ऊ and ई of भू and सुधी are changed to उव् and इय् respectively. 5.

Counter-exception—(ई) वर्षाभ्वा, पुनर्भू—But the ऊ of वर्षाभू and पुनर्भू is changed to व्. 6.

(उ) नियाम्, सेनान्याम्, ग्रामण्याम्—The Loc. Sing. of नी and nouns ending in नी like सेनानी and ग्रामणी is formed by आम्.

(ऊ) प्रथ्यः क्रियाः, सुधियः-याः क्रियाः—The feminine forms of nouns ending in ई and ऊ are like those of लक्ष्मी and वधू when the ending ई and ऊ are changed to य् and व् and are like those of धी and भू when the ending ई and ऊ are changed to इय् and उव्.

(ए) ग्रामण्याः, सेनान्याः (Fem. Abl. and Gen. Sing.)—The feminine forms of ग्रामणी, सेनानी, &c., which primarily signify an occupation of a male are like those of the masculine.

पुंस् Mas.

प्र० पुमान् पुमांसौ पुमांसः तृ० पुंसा पुम्भ्याम् पुम्भिः
द्वि० पुमांसम् 7. पुंसः स० पुमन् पुमांसौ पुमांसः

3. Mark the forms of पुंस् before सर्वनामस्थान. In the पद base पुंस् drops its स्.

स्त्रि० Fem.

अप् Fem.

प्र० स्त्रि स्त्रौ स्त्रिः आपः-अपः-अद्भिः-अद्भ्यः-अपाम्-अपद्भ्यः
स० स्त्रि स्त्रोः स्त्रिः (It is declined in the Plu. only).

4. स्त्रि changes its final to क् before consonantal terminations.

5. अप्, प्राप्, अद्, लिङ्गता, वर्षा, and समा are generally declined

श्रीमान् श्रीमन्. 1/6/31226/17 पुंसाप् सः

in the *Plu.* only. The last three are some times used in the *Sing.* also. दार *m.* (wife) is used in the *Plu.* only.

आयः सुमनसो वर्षा अप्सराः सिकताः समाः ।

एते स्त्रियां (in the *Fem.*) बहुत्वे स्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रयम् ॥

उशनस् *Mas.*

प्र० उशना / उशनसौ उशनसः सं० ए० व० उशन-उशनः-उशनन्

6. Mark the *Nom. Sing.* and the *Voc. Sing.* of the word. Other forms are regular, being like those of चन्द्रमस् *m.*

प्राच् *Mas.*

प्रत्यच् *Mas.*

प्र० प्राक्	प्राञ्चौ	प्राञ्चः	प्रत्यक्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः
द्वि० प्राञ्चम्	„	प्राचः	प्रत्यञ्चम्	„	प्रतीचः
स० प्राचि	प्राचोः	प्राञ्च	प्रतीचि	प्रतीचोः	प्रत्यञ्च

तिर्यच् *Mas.*

उदच् *Neu.*

प्र० तिर्यक्	तिर्यञ्चौ	तिर्यञ्चः	उदक्	उदीची	उदञ्चि
द्वि० तिर्यञ्चम्	„	तिरश्चः	„	„	„
च० तिरश्चे	तिर्यग्भ्याम्	तिर्यग्भ्यः	उदीचे	उदग्भ्याम्	उदग्भ्यः

7. प्राच्, प्रत्यच्, उदच्, अन्वच्, तिर्यच्, &c., *i. e.*, nouns formed from the root अच् 'to go,' have a nasal inserted before the final letter in सर्वनामस्थान. In the *m* base अ of अच् is dropped and the preceding vowel lengthened, *i. e.*, the bases are प्राच्, प्रतीच्, अनूच्, and समीच्. The *m* base of तिर्यच् is तिरश्च् and उदच्, उदीच्.

युवन् *Mas.*

अन् *Mas.*

प्र० युवा	युवानौ	युवानः	आ	आनौ	आनः
द्वि० युवानम्	„	यूनः	आनम्	„	यूनः
स० यूनि	यूनोः	युवसु	गुनि	गुनोः	असु

8. The *m* base of युवन् is यून and of अन्, गुन्.

परित्राज् *Mas.*

सम्राज् *Mas.*

प्र० परित्राद्-द्	परित्राजौ	परित्राजः	सम्राद्-द्	सम्राजौ	सम्राजः
द्वि० परित्राजा	परित्राज्भ्याम्	परित्राज्भिः	सम्राजा	सम्राज्भ्याम्	सम्राज्भिः
स० परित्राजि	परित्राजोः	परित्राजसु-दसु	सम्राजि	सम्राजोः	सम्राजसु-दसु

9. परिवाज changes its ज् to इ or इ before consonantal terminations. For the change of the ज् of सप्ताज् to इ or इ vide Les. XXVIII (अ) (सम्यक् राजते इति सप्ताद्).

तिर्यञ्चोऽपि परिचयमनुबध्यन्ते ।

दुर्धियो वृश्चिकमिय एते ।

आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा महाकाव्यस्य मुख्यम् ।

भो भो राजन् ! आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

भोः ! प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यं यतस्तिमिररिच्यमानं प्राचीमुखमालोकसुभगं दृश्यते ।

सम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे विस्मृतं खल्वेतत् ।

चित्रं चित्रमिदम् । कथमेतद् विस्मृतोऽसि ।

आरूढो वानरो वृक्षम् । वानरेणारूढो वृक्षः ।

देवदत्तो ग्रामं गतः । गतो देवदत्तेन ग्रामः ।

वासन्ती—देव अतिक्रान्ते धैर्यमवलम्ब्यताम् ।

रामः—सखि किमुच्यते धैर्यमिति ।

देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः ।

प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥

विश्रान्तास्मि भद्रे । संप्रत्यगस्त्याश्रमस्य पन्थानं ब्रूहि ।

इतः पञ्चवटीमनुप्रविश्य गम्यतां गोदावरीतीरेण ।

हे प्राणाः स गतो रामस्तदनु व्रजत द्रुतम् ।

जरसा जर्जरैरङ्गैः शक्तिर्दशरथस्य का ॥

कामं वनेषु हरिणास्तृणेन जीवन्त्ययत्नसुलभेन ।

धनिषु न दैन्यं विदधति ते खलु पशवो वयं सुधियः ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

*सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥

* सेनानीनाम् is an आर्ष प्रयोग. The form according to Pānini is सेनाम्बाम्.

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।

मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥

एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम् ।

यो वेदिता कर्मणः पापकस्य तस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥

मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिद्वेत्ति मामिति ।

विदन्ति चैनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे ।

मोहाद्वाचीमबुधाः प्रतीचीं प्राचीमुदीचीमपि पर्यटन्ति ।

सखिन्मये मानस एव तीर्थे स्वच्छे सुखं स्नातुमपारयन्तः ॥

Indra is the deity of the east, Varuṇa, of the west, Kubera, of the north, and Yama, of the south.

The universal monarch became ready to serve the cow in accordance with the command of the sage.

What is hard for a man of good intelligence ?

Frogs jump in lakes in the rainy season.

Śukra was the preceptor of demons. Kacha learnt the science of the *mantras* from him.

The enemy must be (*भवितव्यम्* with the *Inst.*) near. His arrows strike us forcibly.

You have done well in reminding me of it. I had forgotten it altogether.

Friend, the thing is past. You have no other course but to cheer up.

Nouns

अगस्त्य (अगस्त्यः) *m.* Name of a
 अनल (अनलः) *m.*—Fire. [sage.
 अनिल (अनिलः) *m.*—The wind.
 अप् *f.*—Water.
 अभिलाषबन्ध (अभिलाष *m.*—Affec-
 tion, बन्ध *m.*—A tie)—Bond
 of affection.
 अवाची (*f.* of अवाच्)—The south.
 अहन् *n.*—A day.
 आलोक (आलोकः) *m.*—Light.
 आशिष् *f.*—Blessing.
 उशनस् *m.*—Śukra.
 उदीची (*f.* of उदच्)—The north.
 कलाप (कलापः) *m.*—A collection.
 कवि *m.*—A wise man.
 केशपाश *m.* (केश *m.*+पाश *m.* A
 collection)—A collection of
 hair.
 गोदावरी *f.*—The Godāvarī.
 चमरी *f.*—A doe.
 चित्र (चित्रम्) *n.*—Wonder.
 जरा *f.*—Old age.
 तिमिर (तिमिरम्) *n.*—Darkness.
 तिर्यच् *m.*—A lower animal.
 तुरग (तुरगः) *m.*—A horse.
 दुर्धी *f.* (कर्म०)—Bad intellect

(दुष्टा बीः).
 दैन्य (दैन्यम्) *n.*—Meanness.
 धनंजय (धनंजयः) *m.*—Name of
 Arjuna.
 नमस्क्रिया *f.*—Salutation.
 पञ्चशटी *f.*—A portion of दण्डकारण्य
 near नाशक.
 परिवत्सर (परिवत्सरः) *m.*—A year.
 परित्राज् *m.*—A recluse.
 पर्वतराजपुत्री *f.* (पर्वतराज *m.*—The
 Himālayas)—The daughter of
 हिमालय; Pārvatī.
 पापक (पापकम्) *n.*—A sin.
 पुनर्भू *f.*—A widow remarried.
 पुंस् *m.*—A man.
 पुरोधस् *m.*—A priest.
 पुरुष (पुरुषः) *m.*—(1) The soul, the
 universal soul; (2) A man.
 प्रतीची (*f.* of प्रत्यच्)—The west.
 प्राची (*f.* of प्राच्)—The east.
 *बृहस्पति *m.* (तत्पु०, बृहत् *f.*—
 Speech+पति)—Bṛihaspati.
 भी *f.*—Fear.
 भेक (भेकः) *m.*—A frog.
 मघवन् *m.*—Indra. [denor.
 मालाकार (मालाकारः) *m.*—A gar-

* The word comes under the पारस्कर class in which the first member of the compound has the augment स् added to it. बृहत् drops its व before स्. पारस्कर, name of a country, वनस्पति, प्रायश्चित्, बृहस्पति, &c. are such words.

युवन् *m.*-A young man.

वर्षाभू *m.*-A frog.

वस्तुनिर्देश *m.* (वस्तु + *n.* -The plot of a book + निर्देश *m.* -Mention) -The mention of the plot.

वालप्रियत्व *n.* (वालप्रिय, बहु० + त्व) -The state of having hair dear.

वृजिन (वृजिनम्) *n.* -Sin.

यृष्णि *m.*-A Yādava.

शालीनता *f.* -Shyness.

स्कन्द (स्कन्दः) *m.* -Kārtikeya.

सहाय (सहायः) *m.* -A helper.

सुधी *f.* (कर्म०) -Good intellect (सुष्ठु धीः).

सेनानी *m.* -A commander.

स्रज् *f.* -A garland. [existent.

स्वयंभू *m.* -Brahmā, the Self-

हरिण (हरिणः) *m.* -A deer.

Adjectives

अतिक्रान्त (*p. p.* of अति + क्रम् 1st, 4th *Par.*) -What is past.

अद्वितीय (बहु०) -Having no second, peerless.

अनुबोधित (*p. p.* of अनु + बुध् 4th *Atm.* -Cau.) -Reminded.

अपारयत् (अ + पारयत् *pres. p.* of पार 10th *Uth.*) -Not being able.

आन्तर -Internal.

जर्जर -Old.

द्विगुणीभूत -Doubled.

दुर्धी (बहु०) -Of bad intellect.

धनिन् -Wealthy.

पर (*Pro.*) -Succeeding.

पापक -Sinful.

पुराण -Ancient.

प्रत्यासन्न (*p. p.* of प्रति + आ + सद् [सीद्] 1st, 6th *Par.*) -Near.

विश्रान्त (*p. p.* of (वि + भ्रम् 4th *Par.*) - (One) whose fatigue

is removed; (one) who has had rest.

विस्मृत (*p. p.* of वि + स्मृ 1st *Par.*, used both actively and passively) -1. Forgotten; 2. (One) who has forgotten.

वृश्चिकभी (बहु०) - (One) who शिथिल -Loose. [fears a scorpion.

शून्य -Vacant; empty.

सुधी (बहु०) -Of good intellect.

सुभग (बहु०, भग *m.* -beauty)

Handsome; beautiful.

सविन्मय (सत् -Entity + चित् -Knowledge + मय -A suffix meaning 'full of') -Consisting of the Supreme Spirit who is made up of the principle of entity (सत्स्वरूप) and knowledge (चैतन्यस्वरूप).

हृच्छय (उपपदसं, हृदि शोते इति हृच्छयः) -Lying in the heart.

Roots

अवु+प्र+विश् (अवुप्रविशति) (6th Par.)-To enter.	अव+लम्ब् (अवलम्बते) (1st Aim.)- To depend upon.
अवु+रुष् (अवुरुष्यते) (4th Aim.)- To obey; to act up to; to conform to.	प्रति+ग्रह् (प्रतिगृह्णाति-ह्रीते) (9th Ubh.)-To accept.

Indeclinables

दुतम्-Quickly.

| सम्प्रति-Now.

LESSON XXXVI

TADDHITAS AND KRITS

भीमार्जुनौ राधेयेनैवविधेनान्येन वा न शक्येते निवारयितुम्—Bhima and Arjuna cannot be stopped by Karna, son of Râdhâ, or any other such person.

वैनतेय इव विनतानन्दजननो राजासौ—This king is विनतानन्दजनन (विनत+आनन्दजनन), i. e., the joy to those who bow to him completely, like Garuḍa, son of Vinatâ. (विनता+आनन्द०).

This is an instance of उपमा based upon श्लेष. विनता° has two senses, one applying to the king, the object of description (प्रस्तुत or प्रकृत), and the other to Garuḍa, other than the object of description (अप्रस्तुत or अप्रकृत). Such a figure is called श्लेष. श्लेष=Embrace (Two senses are pressed in the same words).

द्रौणायने ! अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम्—Oh! son of Droṇa! (Āśvatthâman!) enough of throwing (do not throw) yourself excessively into the fire of grief.

अलम् in the sense of 'enough' governs the *Inst.* and is also used with the *Ind. p. p.* and the *Inf.*

अलं रुदित्वा । नह भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला—Enough of crying. Verily, Śakuntalā should be made calm by you two only.

उपपन्नमेतदस्मिन्नृषिकल्पे राजनि—This is proper to a king
who is like a sage.

उर्वशी चित्रलेखाद्वितीया केशिना दानवेन बन्दिग्राहं गृहीता—*Urvaśī*,
having *Chitrলেখা* as her second (accompanied
by *Chitrলেখা*), was taken prisoner by the demon
Kesin.

This lesson illustrates *Taddhita* and *Krit* affixes.

Primary affixes or those added to Nouns, Pronouns, and Adjectives are called *Taddhita*.

There are many *Taddhita* affixes, of which a few are given below:—

१. अपत्यवाचकः (signifying an offspring)

अपत्य=Offsprings, whether sons or daughters, or later generations of a family.

१. अ—रावणः (रवणस्यापत्यम्—Son of Ravana); राघवः (रघो-
रपत्यम्—Son of the family of Raghu); पार्वती (पर्वतस्यापत्यं
जी—Daughter of Parvata); जानकी (जनकस्यापत्यं जी).

Before these affixes the final vowel is generally dropped and

5. तस्य भावस्तु तल्लो ॥ ११॥ १२॥ त्वान्तं क्रीडाम् । तल्लो स्त्रि
 senses:—6. पृथ्वादिभ्यश्चोत्तरेणा ॥ ११॥ १२॥ २३॥

भाव—भाविक

धर्म—धार्मिक

दिन—दैनिक

प्रमाण—प्रामाणिक

निसर्ग (nature)—नैसर्गिक

स्वभाव—स्वाभाविक

५. तस्येदम् (signifying 'belonging or
 pertaining to it')

१. अ—शैवं (शिवस्येदम्) धनुः.

२. इय—तदीय; मदीय; भवदीय; त्वदीय; अस्मदीय; युष्मदीय;
 अन्यदीय.

६. विकृतिवाचकः (signifying 'change of form')

१. मय—गोमयम् (गोर्विकारः)—Cow-dung; वाङ्मयम् (Con-
 sisting of speech)—Literature.

२. य—गव्यम्; पयस्यम्.

७. तत्र साधुः (signifying 'kind to it')

१. य—शरण्यः (शरणे साधुः)—Good in affording protection).

२. एय—आतिथेयः (अतिथिषु साधुः)

८. तस्मादनपेतम् (Not fallen from it)

१. य—धर्म्यम् (धर्मादनपेतम्—not removed from duty);
 न्याय्यम्.

९. भाववाचकः

(तस्य भावः—signifying an abstract notion)

१. त्व, ता—गोत्वम्; गोता (cowness).

२. इमन्—प्रथिमन् (from पृथु); गरिमन् (from गुरु); लघिमन्
 (from लघु); म्रदिमन् (from मृदु); तनिमन् (from तनु).

३. अ—गौरव (from गुरु); लाघव (from लघु); मार्दव (from मृदु); तानव (from तनु); कौमार (from कुमार); यौवन (from युवन्); शैशव (from शिशु).

४. य—पाण्डित्य (from पण्डित); लालित्य (from ललित); शौर्य (from शूर); स्थैर्य (from स्थिर); धैर्य (from धीर).
Similarly, माधुर्य; आलस्य; नैपुण्य; कौशल्य; मौल्य; &c.

इमन्, अ, and य convert adjectives into abstract nouns.

१०. उत्कर्षवाचकः (signifying 'excellence') ५

१. तर, तम—लघुतर; लघुतम; उत्तर; उत्तम; पाचकतर; पाचकतम; &c. (*Vide* Les. XXII). ४

२. तराम्, तमाम्—नीचैस्तराम्; पचतितमाम्.

३. ईयस्, इष्ट—लघीयस्; लघिष्ट; &c.

६११. स्वामित्ववाचकः (signifying 'possession')

१. मत्—मतिमत्; बुद्धिमत्; भूमिमत्; यवमत्; भगवत्; भास्वत्
(*Vide* Les. XIII).

There are many other possessive affixes as under:—

वल्—कृषीवल् (कृषि *f.*—Agriculture; इ is lengthened);

ऊर्जस्वल् (ऊर्जस् *n.* Strength; lustre).

ल—पांसुल; मांसल; वातुल—वातुल् (from वात).

व—केशव; अर्णव (from अर्णस् 'water' with स् dropped).

अच्(अ)—अर्शस् (अर्शस् *n.* piles)—पीत (पीतं पानमस्यास्तीति) one who has drunk.

ग्मिन्—वाग्मिन् (eloquent).

यु—अहंयु (proud); शुभंयु (auspicious, blessed).

२. इन्—धनिन्; शशिन्; केसरिन्; बर्हिन्; केकिन्; वृषिन्.

३. विन्—मायाविन्; मेधाविन्; यशस्विन्; तेजस्विन्.

११. आलु—द्वालु; मायालु; कपालु.
तादीनां वृत्तानां च ॥३॥ ६. सागेभ्यः प्रसिते। तदस्यास्त्य-

१२. अभूततद्भाववाचकः (signifying 'the being or doing like that denoted by the base')

१. च्चि (इ)—कृष्णीकरोति (अकृष्णः कृष्णः संपद्यते यथा तथा करोति—makes what is not black, black); लघूमवति; &c.

१३. ईषन्न्यूनतावाचकः (signifying 'a little short of')

१. कल्प—विद्वत्कल्पः (ईषदनो विद्वान्—Like a learned man; a little short of him); द्वीपकल्पः (A little short of an island, having water on three sides).

२. देश्य—अष्टादशवर्षदेश्यः }
३. देशीय—अष्टादशवर्षदेशीयः } About eighteen years.

४. बहु—बहुपटुः (ईषदूनः पटुः)—Almost clever. Mark this—The affix बहु is placed before the word.

१४. तदस्य संजातम् (signifying 'some thing formed in the base')

१. इत—तारकितं नभः (तारका अस्य संजाताः—Having stars formed in it); पुलकितं शरीरम् (Having hair on end).

१५. प्रमाणवाचकः (signifying 'measure')

१. मात्र—तावन्मात्रम् (That much).

२. दन्न—जानुदन्नं जलम् (Reaching up to the knee).

१६. तेन तुल्यं क्रिया चेदित्यर्थकः (signifying 'action like it')

१. वच्—ब्राह्मणवद्भीते—Studies like a Brâhmin. वच् is added in the sense of 'like.' The words to which it is affixed are connected with verbs.

१७. स्वार्थिकः or स्वार्थवाचकः (conveying the sense of self)

१. धेय, य—नाम एव नामधेयम्; भाग एव भागधेयम्; चत्वारो वर्णाश्चाधुर्वर्ण्यम्;

उपमा एव औपम्यम्; संनिधिरेव सांनिध्यम्; माला एव माल्यम्; इदं परमेवैदं पर्यम्—
'इदं त्वैदं पर्यम्' (मालतीमाधव)—It comes to this; सुखमेव सौख्यम्.

२. क, ता, अ—बाल एव बालकः; मृदेव मृत्तिका; देव एव देवता; प्रज्ञ एव प्राज्ञः;
पुत्र एव पुत्रकः; बन्धुरेव बान्धवः.

१८. प्रशंसावाचकः (signifying 'praise')

१. रूप-प्रशस्तः पटुः पटुरूपः—Very clever; युक्तरूपमिदं त्वयि (अतिशयेन
युक्तम्).

१९. निन्दावाचकः (signifying 'censure')

१. पाश—कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः.

20. Various Senses of क

१ कुत्सा-निन्दा—	अन्धकः	(कुत्सितोऽन्धः)
२ अनुकम्पा	पुत्रकः	(अनुकम्पितः पुत्रः)
३ लघुता—	मठिका	(अल्पो मठः)
४ वात्सल्य—	पुत्रकः	(प्रियः पुत्रः)
५ स्वार्थ—	अविकः	(अविरेव) (अवि <i>m., f.</i> —a sheep)

21. चर, तिथ

चर—आद्यचरः (Formerly rich); ज्ञातचरमेतत्.

तिथ—बहुतिथः (much) कालो गतः.

KRIT AFFIXES

Primary affixes which are added to roots are called *Kṛit* affixes.
Words ending in *Kṛit* affixes are called *Kṛidanta* (Participles).

१. Present, Past, Indeclinable Past, and Potential Participles,
and Infinitives have already been treated.

२. भविष्यकृदन्त (Future Par.)—भू—भविष्यत् (*f.* भविष्यती-न्ती);
कृ *Atm.*—करिष्यमाण (*f.* करिष्यमाणा).

३. परोक्षभूतकृदन्त (Perfect Par.)—सद्-सेदिवस्; श्रु-श्रुवस्; कृ-
चकृवस् (*Par.*); चक्राण (*Atm.*); उप+इ-उपेयिवस्; अधि+वस्-अध्ययिवस्.

४. अम् (णसुल्)—अम् is added to roots in the sense of repeti-
tion of the action denoted by them.

स्मारं स्मारं नमति शिवम्—Bows to Śiva, constantly remembering him.

पा—पायं पायम्; भु—भ्रावं भावम्.

समूलघातं हन्ति—Destroys completely. जीवग्राहं गृह्णाति—Seizes alive. बन्दिग्राहं गृह्णाति—Takes captive.

५. कर्तृवाचक कृदन्त (signifying an agent)—तृ and अक are added to roots in this sense.

कृ—कर्तृ, कारक; पद्—पठितृ, पाठक; नी—नेतृ, नायक.

६. भाववाचक प्रत्यय—Affixes forming verbal or abstract nouns.

(a) ति—बुद्धि, मति, गति, स्थिति, नीति, ग्लानि, म्लानि, इष्टि, उक्ति (all fem.).

The changes before this affix are in general similar to those before the त् of the Past Par.

(b) अन—वाचन, करण, भजन, कीर्तन, मनन, दर्शन, श्रवण, &c. (all neu.).

(c) अ—जय, भय, काम, पाक, योग (all mas.).

वार्धके दृष्टिर्लुप्यति बधिरता वर्धते दन्तावलिश्च भ्रष्टा भवति ।
सखे ! प्रतीक्षस्व माम् । अहमपि भवन्तमनुयामि । न शक्नोमि
भवता विना क्षणमप्यवस्थानुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्वं
इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता । कथय
त्वद्वते क गच्छामि । शून्या मे दिशो जाताः । तदुत्तिष्ठ । देहि मे
विलपतः प्रतिवचनम् ।

न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्चीयन्ते न च मृगाः
सन्तीति यवा नोप्यन्ते ।

कश्चित् कंचित् तन्तुवायमाह । अस्य सूत्रस्य शाटकं वय इति ।
स पश्यति । यदि शाटको, न वातव्यः । अथ वातव्यो, न शाटकः ।
शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम् । भाविनी खल्वस्य संज्ञामि-
प्रेता । स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवति ।

सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः । विहङ्गमश्चाय-
माश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादतलमादाया-
सताहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुम् ।

जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति षड् विकाराः ।

पह्येहि वत्स रघुनन्दन रामभद्र
 चुम्बामि मूर्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम् ॥

स्थायं स्थायं क्वचिद्यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।
 वीक्षमाणो मृगं रामश्चित्रवृत्तिं विसिन्धिमये ॥
 नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता ।
 दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
 वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
 ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्
 प्रहरति विधिर्ममच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥
 सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् ।
 किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
 किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।
 किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे
 कः शत्रुर्वद खेददानकुशलो दुर्वासनासंचयः ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुखदुःखावृत्ते लोके नास्ति सौख्यमनन्तकम् ॥
 तमवेक्ष्य हरोद सा भृशं स्तनसंवाधमुरो जघान च ।
 स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते ॥
 इन्द्रीवरदलदयामभिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
 वन्दारुजनमन्दारं वन्देऽहं यदुनन्दनम् ॥

Satyavrata had a son, by name Trisāṅku. He obtained the state of a Chāṇḍāla through the curse of Vasishṭha. He, however, went to Heaven, alive, through the might of Viśvāmitra. But when he went there, gods hurled him down. He was, however, stopped in the middle by Viśvāmitra by his power of penance.

Not that corn is not grown because there are creatures who eat it away.

You are very cruel indeed, you have left me all of a sudden.

Your statement that the water is at once hot and cold is contradictory.

Nouns

अतिनिष्ठुरता *f.*—Great severity.

अन्तर्दाह (अन्तर्दाहः) *m.*—Inward burning.

अवबोध (अवबोधः) *m.*—Knowledge.

अश्व (अश्वः) *m.*—A horse; it signifies the number seven (the sun's horses being seven).

आवलि *f.*—A row; a collection.

इन्दिरा *f.*—Lakshmi.

इन्दीवर (इन्दीवरम्) *n.*—A blue lotus.

इन्दु *m.*—The moon; it signifies the number one.

कन्दल (कन्दलः-उम्) *m., n.*—1. A bud; 2. A collection.

केशिन् *m.*—Name of a demon.

गति *f.*—Knowledge.

गेह (गेहम्) *n.*—A house.

ग्रह (ग्रहः) *m.*—A planet; it signifies the number nine.

तनू *f.*—The body.

तन्तुवाय (तन्तुवायः) *m.*—A weaver.

दल (दलम्) *n.*—A leaf.

दुर्वासना *f.*—Evil propensity.

दृश् *f.*—Sight.

द्वैतान्धकारोदय *m.*—(द्वैत *n.* Duality + अन्धकार *m.* Darkness, ignorance + उदय *m.*—Rise)—Rise of the darkness caused by duality.

पादपद्म (पादपद्मम्) *n.* (कर्म०, पाद *m.* + पद्म *n.*)—A lotus-like foot.

बन्दिन् *m.*—A prisoner.

भजन (भजनम्) *n.*—Worship.

भाजन (भाजनम्) *n.*—A receptacle.

मन्दार (मन्दारः) *m.*—One of the five कल्पवृक्ष's.

सुनि *m.*—A sage; it signifies the number seven.

यदुनन्दन *m.* (यदूनां नन्दनः)—Joy of the Yādavas or descendants of Yadu; Śrīkrishṇa.

यव (यवः) *m.*—A barley-grain.

विहङ्गम (विहङ्गमः) *m.*—A bird.

वेद (वेदः) *m.*—It signifies the number four.

शाटक (शाटकः-कम्) *m., n.*—A cloth.

शादूलविक्रीडित (शादूलविक्रीडितम्)

n.-Name of a metre.

संचय (संचयः) *m.*-A collection.

सूर्य (सूर्यः) *m.*-The sun; it signifies the number twelve.

स्थाली *f.*-A cooking pot.

हय (हयः) *m.*-A horse; it signifies the number seven.

हरि *m.*-Vishnu.

हरिणी *f.*-Name of a metre.

Adjectives

अच्छ-Pure.

अदृष्टपूर्व-Not seen before.

अपरिचित (अ+परि+चित *p. p.* of चि 5th *Ubh.*)-Not known.

अभिप्रेत (*p. p.* of अभि+प्र+इ 2nd *par.*, *f.* ०प्रेता)-Wished.

आश्चर्यभूत-What causes surprise.

ईश्वर-Powerful; able.

कठोर-Hard.

गादोद्वेग (बहु०, गाद *Adj.*-Deep+ उद्वेग *m.*-Grief)-(That) which has deep grief.

चित्रवृत्ति (बहु०, चित्र *Adj.*-Strange +वृत्ति *f.*-Conduct)-Of strange conduct.

निखिल-All; the whole.

भाविन् (*f.* भाविनी)-What is to happen.

अष्ट (*p. p.* of अंश् 1st *Atm.*, 4th *Par.*)-Fallen.

मर्मच्छेदिन् (मर्मन् *n.*-The vitals+ छेदिन्-Cutting)-Cutting the vitals.

लोकोत्तर-The best in the world; extraordinary; uncommon.

वन्दार-Accustomed to bow; humble; (one) that salutes the venerable.

विकल-Under control, subjected, subdued.

विप्रतिषिद्ध (*p. p.* of वि+प्रति+ सिध् 4th *Par.*)-Contradictory.

विलपत् (*Pres. p.* of वि+लप् 1st *Par.*)-Bewailing.

विवृत (*p. p.* of वि+वृ 1st, 5th, 9th *Ubh.*)-Opened.

श्याम-Black.

शून्य-Void.

सतत-Everlasting.

Roots

अधि+शि (अधिश्रयति-ते) (1st *Ubh.*)-To cook.

अनु+या (अनुयाति) (2nd *Par.*)
To go after.

अप+क्षि (अपक्षयति) (1st *Par.*)-
To waste away.

कृत् [कृन्त्] (कृन्तति) (6th *Par.*)-
To cut.

ज्वल् (ज्वलति) (1st Par.)—To
burn. [burst; to be torn.
दल् (दलति) (1st. Par.)—To
प्रति+ईश् (प्रतीक्षते) (1st Aīm.)—
To await.
लुप् (लुप्यति, लुम्पति-ते) 4th Par.,
6th Ubh.)—To drop.
वप् (वपति-ते) (1st Ubh.)—To

sow.
वि+परि+नम् (विपरिणमति-ते)
(1st Ubh.)—To be changed or
turned into something new.
वि+स्मि (विस्मयते) (1st Aīm.)—
To be astonished.
वे (वयति-ते) (1st Ubh.)—To
weave.

Indeclinables

अवस्थातुम् (Inf. of अव+स्था)—
To stay.
इति कृत्वा—Having thought so.
एकपदे—At once; suddenly.
भस्मसात् (भस्मन् *n.* ashes+सात्—

a Taddhita affix signifying
'dependent')—Reduced to
ashes.
स्तनसंबाधम् (स्तनौ संबाध्य, णमुल्)—
Having beaten breasts.

LESSON XL

THE AORIST

सुरथो नाम राजाभूत् समस्ते क्षितिमण्डले—In the whole circle
of the earth, there was a king called Suratha.
बाल ! मृत्योर्मा भैषीः—Oh ! child ! do not fear death.

With मा the Aorist has the sense of the Imperative. The
augment अ or आ is not used in this case.

मर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः—Though offended
by your lord, do not go against him (oppose
him) through anger.

When मा स्म is used with an Aorist form, it has the sense of
the Imperative and does not take the augment अ or आ.

व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ—He conquered the collection of
six internal enemies (काम-passion, क्रोध-anger,

लोभ-avarice, मोह-infatuation, मद-pride, and मत्सर-jealousy) and sported in good morals.

This lesson illustrates the Aorist. It originally signified immediate past. It is अद्यतनभूतकाल.

यू-अभूत् अद्यतनभू० तृ० ए० व०—To-day's or near past time.

अभवत् अनद्यतनभू० „—Not to-day's or a little remote past

बभूव परोक्षभू० „ —Remote past time. [time.]

As in the Imperfect, so in the Aorist also, roots take the augment अ or आ. The forms can thus be easy to recognise. It has seven varieties, of which the fourth and the fifth are general.

4th and 5th Varieties

1. *Aniṭ* roots take the fourth variety, *Set* roots, the fifth, and *Vet* roots, both varieties.

4th Variety

जि Par.

1st pers. अजैषम् अजैष्व अजैष्म

2nd „ अजैषीः अजैष्टम् अजैष्ट

3rd „ अजैषीत् अजैष्टाम् अजैष्ठुः

विजि Atm.

1st व्यजेषि व्यजेष्वहि व्यजेष्महि अशयिषि अशयिष्वहि अशयिष्महि

2nd व्यजिष्ठाः व्यजेषाथाम् व्यजेद्वम् अशयिष्ठाः अशयिषाथाम् अशयिध्वम्-द्वम्

3rd व्यजेष्ट व्यजेषाताम् व्यजेषत अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत

5th Variety

वद् Par.

अवादिषम् अवादिष्व अवादिष्म

अवादीः अवादिष्टम् अवादिष्ट

अवादीत् अवादिष्टाम् अवादिष्ठुः

शी Atm.

From this the terminations will be found to be as under:—

4th Variety

Par.

1st pers. सम् स्व स्म

2nd „ सीः स्तम् स्त

3rd „ सीत् स्ताम् छः

Atm.

सि स्वहि स्महि

स्थाः साथाम् ध्वम्

स्त साताम् सत

5th Variety

	Par.	Atm.
1st pers.	इष्म इष्व इष्म	इषि इष्वहि इष्महि
2nd „	ईः इष्टम् इष्ट	इष्टाः इषाथाम् इष्वम्
3rd „	ईत् इष्टाम् इषुः	इष्ट इषाताम् इषत
	कृ (पर०)—अकार्षीत् अकार्षाम्	अकार्षुः; (आत्म०)—अकृत
	पच्—अपाक्षीत् अपाक्ताम्	अपाक्षुः
	यज्—अयाक्षीत् अयाष्टाम्	अयाक्षुः
	चर्—अचारीत् अचारिष्टाम्	अचारिषुः
	चल्—अचालीत् अचालिष्टाम्	अचालिषुः
	व्रज्—अवाजीत् अव्राजिष्टाम्	अव्राजिषुः
	गद्—अगदीत्-गादीत् अगदिष्टाम्-गादिष्टाम्	अगदिषुः-गादिषुः
	तृ—अतारीत् अतारिष्टाम्	अतारिषुः
	जाण्—अजागरीत्; इस्-अहसीत्; मुद्-अमोदिष्ट	
	हन्—अवधीत्-अवधिष्टाम्-अवधिषुः	

Rules of *Guṇa* and *Vṛiddhi*

1. नी-अनैषीत्, रुध्-अरौत्सीत्—In the 4th Variety *Par.* the vowel of a root takes *vṛiddhi*.

2. व्यजेष्ट; अकृत—In the 4th Variety *Atm.* the ending इ and उ take *guṇa* and the other vowels remain unchanged.

3. अतारीत्, अचारीत्, अचालीत्, अवादीत्, अव्राजीत्—In the 5th Variety *Par.* the ending vowel and the penultimate अ of roots ending in इ and ल् and of वद् and व्रज् take *vṛiddhi*.

4. नद्-अनदीत्-नादीत्—In the 5th Variety *Par.* the penultimate अ of roots ending in any consonant except इ and ल् takes *vṛiddhi* optionally.

5. अजागरीत्, अहसीत्, अभयीत्, अभसीत्—जाण्, इस्, षि, षस्, and some other roots do not take *vṛiddhi*.

6. अकयिष्ट; मुद्-अमोदिष्ट—In the 5th Variety *Atm.* the ending vowel and the penultimate short vowel take *guṇa*.

रुच् (पर०)—3rd pers.	अरौत्सीत्	अरौदाम्	अरौत्सुः
कृ (आत्म०)—3rd pers.	अकृत	अकृषाताम्	अकृषत
2nd pers.	अकृथाः	अकृषाथाम्	अकृदुम्

Rules of Sandhi

1. अरुच्+स्तम्+अरौच्+स्तम्=अरौच्+तम्=अरौच्+धम्=अरौद्+धम्—अरौदम्—स्तम्, स्त, and स्ताम् preceded by consonants other than nasals and semi-vowels drop स्.

2. अकृथाः, अकृत—स्थाः and स्त drop स्, when preceded by ऋ.

3. The rules for the change of ध्वम् to द्रुम् necessarily and optionally are the same as those for the change of ध्वे to द्रु in the Perfect.

पद्-अपादि अपत्साताम् अपत्सत; जन्-अजनि-अजनिष्ट अजनिषाताम् अजनिषत; दीप्-अदीपि-अदीपिष्ट अदीपिषाताम् अदीपिषत; बुध्-अबोधि—अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत—

4. इ is the 3rd pers. sing. termination in the case of पद् and the form is अपादि. It is optionally added in the case of दीप्, जन्, and बुध्.

6th Variety

नम् Par.

1st pers.	अनंसिषम्	अनंसिष्व	अनंसिष्म
2nd „	अनंसीः	अनंसिष्टम्	अनंसिष्ट
3rd „	अनंसीत्	अनंसिष्टाम्	अनंसिषुः

यम्—अयंसीत्; विरम्—व्यरंसीत्; but रम् *Atm.*—अरंस्त, अरंसाताम्, अरंसत; अरंस्थाः, अरंसाथाम्, अरन्ध्वम्

पा (To protect)—अपासीत्; ज्ञा—अज्ञासीत्.

1. This variety applies to *Par.* roots only.

2. यम्, रम्, नम्, and roots ending in आ take this variety.

1st Variety

दा Par. (1st Variety)

दा *Atm.* (4th Variety)

1st pers.	अदाम्	अदाव	अदाम	अदिषि	अदिष्वहि	अदिष्महि
2nd „	अदाः	अदातम्	अदात	अदिथाः	अदिषाथाम्	अदिदुम्
3rd „	अदात्	अदाताम्	अदुः	अदित	अदिषाताम्	अदिषत

पा 'to drink'—अपात्; स्था—अस्थात्.

इ 'to go'—3rd p. अगात् अगाताम् अगुः; 2nd p. अगाः अगातम् अगात.
भू—3rd p. अभूत् अभूताम् अभूवन्; 1st p. अभूवम् अभूव अभूम.

1. दा, धा, roots assuming the forms दा and धा (*Vide* Les. 36, r. 18), स्था, गै (substitute for इ 'to go'), पा 'to drink,' and भू take this variety. This variety is, like the sixth, exclusively *Par.*

2. अदित, अस्थित—दा, धा, and स्था when *Ātm.*, take the fourth variety since they are *Aniṭ*. They change their आ to इ.

7th Variety

विष् *Par.*

1st pers. अविक्षम्	अविक्षाव	अविक्षाम
2nd „ अविक्षः	अविक्षतम्	अविक्षत
3rd „ अविक्षत्	अविक्षताम्	अविक्षन्

द्विष् *Ātm.*

1st pers. अद्विक्षि	अद्विक्षावहि	अद्विक्षामहि
2nd „ अद्विक्षथाः	अद्विक्षायाम्	अद्विक्षध्वम्
3rd „ अद्विक्षत	अद्विक्षताम्	अद्विक्षन्त

अविष्+सम्=अविष्+सम् (Les. 28, r. [अ])=अविक्+सम् (Les. 28, r. [ए])=अविक्+वम्=अविक्षम्. अगुह्+सम्=अगुह्+सम्=अगुह्+सम्=अगुक्+सम्=अगुक्+वम्=अगुक्षम्; कृष्-अकृक्षम्.

लिह् 1st p. अलिक्षि-अलिक्षावहि or अलिह्वहि-अलिक्षामहि; 2nd p. अलिक्षथाः or अलीदाः-अलिक्षायाम्-अलिक्षध्वम् or अलीदम्; 3rd p. अलिक्षत or अलीद; the forms of विह्, दुह्, and गुह् are similar.

The rule:—

1. लिह्-अलिक्षत्, दुह्-अगुक्षत्, कृष्-अकृक्षत्—*Aniṭ* roots, ending in श्, ष्, स्, or ह् and having इ, उ, ऋ, or ए for their penultimate, take this variety.

2. अलीद-अलिक्षत—लिह्, गुह्, दिह्, and दुह् have optional forms in *Ātm.* 3rd pers. Sing., 2nd pers. sing. and plu., and 1st pers. dual. They are made up by adding त, थास्, ध्वम्, and वहि.

2nd Variety

This variety has three kinds of roots:—

(1) Those that take it necessarily; (2) Those that take it optionally; (3) Certain *Ātm.* roots belong to this variety optionally and take *Par.* terminations when they take it. The terminations are the same as those of the Imperfect.

A few important roots of each class are as under:—

- (१) गम्, शक्, *शम्, तम्, दम्, श्रम्, भ्रम्, क्षम्, मद्, पत्, (पप्),
वच् (वोच्), खया (खय्), अस् (अस्थ), नश्, आप्, दुह्.
शुह्, स्तुह्, स्निह्, घृच्, छप्, सिच्, शास् (शिष्), शिष्, ह्वे (ह्व्).
(२) रुध्, भिद्, रिच्, छिद्, युज्, रुद्, हृग् (दर्श), तृप्, हृप् .
(३) वृत्, वृध्, कृप्, स्यन्द्, रुच्, शुत्.

गम्

1st pers.	अगमम्	अगमाव	अगमाव
2nd „	अगमः	अगमतम्	अगमत
3rd „	अगमत्	अगमताम्	अगमन्

वच्—अवोचत्; पत्—अपत्तत्; हृग्—अदर्शत्-अद्राक्षीत्; छिद्—अच्छिदत्—
अच्छेत्सीत्; वृत्—अवृतत्-अवर्तिष्ट.

3rd Variety

1. Roots of the tenth conjugation, causals, and other derived roots take this variety.

The terminations are the same as those of the Imperfect.

चुर्—3rd pers. अचचुरत् अचचुरताम् अचचुरन्
चोरय—चोर्-चुर-चुचुर-चचुर-अचचुरत्
कारय—कार्-कर्-चकर्-चिकर्-चीकर्-अचीकर्त्

2. (a) The base drops अय; (b) The vowel is shortened; (c) The root is then reduplicated; (d) the अ of the reduplicative syllable is changed to इ if the following syllable is short; (e) The vowel of the reduplicative syllable, if short, is generally lengthened.

* शमादि roots (शम्, तम्, दम्, श्रम्, भ्रम्, क्षम्, and मद्).

3. The following are some of the irregular forms of this variety:—

अट्-आटिट्; अह्-आजिहत्; ऋ-आर्षिपत्; अर्द्-आर्दिदत्; कथ्-अचकथत्; स्मृ-असस्मरत्; पीङ्-अपीपिबत्-अपिपीबत्; स्था-अतिष्ठिपत्; पा-अपीप्यत्; लभ्-अलुलभत्; वृत्-अववर्तत्-अवीवृतत्.

मया अभणि—It was said by me.

4. Passive or Impersonal Forms—These forms are made up by applying *Ātm.* terminations.

भण्-अभाणि	अभाणिषाताम्	अभाणिषत्
दा-अदायि	अदायिषाताम्	अदायिषत्
छिद्-अच्छेदि	अच्छित्साताम्	अच्छित्सत्

5. इ is the termination of the 3rd pers. sing. Before it, the ending vowel and the penultimate अ take *vṛiddhi* and roots ending in आ take the augment ए. Any other penultimate short vowel takes *guṇa*.

अन्यत्रमसा अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषम् ।

शुक्रनासोऽपि महान्तं कालं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेनाभार्षति । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणितप्रज्ञानुरागश्चकार ।

उद्धूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमं किमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन् क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढहृदयस्य किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरस्य किं विहिततया शोकस्य किं भाजनतयास्य जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य केन हेतुना नोद्वच्छन्ति स्म तदपि नावेदिषम् ।

॥ न तथा बाधते शीतं यथा बाधति बाधते ।

मुक्त्वा निःश्रीकमप्यब्जं मराली न गतान्यतः ।

भ्रमराली त्वगाद्वेगादिदं सदसदन्तरम् ॥

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।

विषं भवतु मा भूद्वा फटाटोपो भयंकरः ॥

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कूप मा कदापि कृथाः ।

अत्यन्तसरसहृदयो यतः परेषां गुणग्रहीतासि ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्मार्गं नक्षत्राणां गतिं तथा ।

शैलराजो वृणोत्येष विन्ध्यः क्रोधवशानुगः ॥

तं निवारयितुं शक्तो नान्यः कश्चिद् द्विजोत्तम ।

ऋते त्वां हि महाभाग तस्मादेनं निवारय ॥

चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणा-

मिन्दोश्च बिम्बमसमां सुषमामयासीत् ।

अभ्युद्गतः कलकलः किल कोकिलानां

प्राणप्रिये यदवधि त्वमितो गतासि ॥

मा निषाद प्रतिष्ठां †त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥

यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनः स्वजनो मा भूत् सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥

मा भैष्टुं विद्वंस्त्व नास्त्यपायः

* The root बाध् is *Āim*. "Cold does not afflict me so much," says a man, "as your use of the wrong form बाधति for the correct form बाधते." बाधति means बाधति इति प्रयोगः.

† Here the augment is used. The form is therefore आर्ष.

‡ There is no scope for fear in the Vedāntic idea of oneness. The thought of duality or plurality is connected with fear; and so the *plu.* is used.

संसारसिन्धोस्तरणेऽस्त्युपायः ।

येनैव याता यतयोऽस्य पारं

तमेव मार्गं तव निर्दिशामि ॥

अस्त्युपायो महान् कश्चित् संसारभयनाशनः ।

तेन तीर्त्वा भवाम्भोधिं परमानन्दमाप्स्यसि ॥

वेदान्तार्थविचारेण जायते ज्ञानमुत्तमम् ।

तेनात्यन्तिकसंसारदुःखनाशो भवत्यनु ॥

शब्दजालं महारण्यं चित्तविभ्रमकारणम् ।

अतः प्रयत्नाज् ज्ञातव्यं तत्त्वज्ञातत्त्वमात्मनः ॥

Night itself ceased (passed away) of Râma and Sîtâ talking of love.

All his objects bore fruit.

I asked him, "When did you return from Bombay?"

The king told his minister, "I verily see my life fruitless."

He gave much *Dakṣiṇā* to Brâhmins.

Oh! Lord! if heat is possible in the moon or cold in the sun, then is fault possible in the prince.

Then, as days rolled on, the cat took the young ones of that bird out of the hollow of the tree and ate them up.

Whoever is attentive to his duty and works harder and harder every day succeeds in life.

Nouns

अतिकठिनता *f.*-Great severity.

अहुराग (अहुरागः) *m.*-Love.

अन्तर (अन्तरम्) *n.*-Distance.

अपाय (अपायः) *m.*-Destruction.

अवज (अवजम्) *n.*-A lotus.

अस्तु *m.*-Life (Used in the *Plu.*

like प्राण).

आली *f.*-A row, a line.

कलकल (कलकलः) *m.*-Uproar; noise.

कौञ्चमिथुन (कौञ्चमिथुनम्) *n.* कौञ्च *m.* Name of a bird + मिथुन *n.*

- a pair) A pair of Krauñcha birds.
- तरण (तरणम्) *n.*—The act of swimming.
- दग्धदैव (दग्धदैवम्) *n.*—(दग्ध *p. p.* of दद् 1st *Par.*—accursed + दैव *n.* fate)—Accursed fate.
- दुष्कृत (दुष्कृतम्) *n.*—An evil act; sin.
- निषाद (निषादः) *m.*—A barbarous tribe.
- प्रतिष्ठा *f.*—Respect.
- फटा *f.*—Hood.
- फटादोष (फटादोषः) *m.* फटा *f.* + आदोष *m.*—Expansion, pomp, show)—Pompous expansion of the hood of a serpent.
- विम्ब (विम्बम्) *n.*—Disc.
- भवाब्धोधि *m.* (भव *m.*—The world + अब्धोधि *m.*—An ocean)—The ocean of the world.
- भाजनता *f.*—The state of being a receptacle.
- धमराङ्गी *f.*—(धमर *m.*—a bee + आङ्गी *f.* a row)—A row of bees.
- मराली *f.*—A female swan.
- मूर्च्छा *f.*—Swoon; an unconscious state.
- राज्यभार (राज्यभारः) *m.*—The burden of the kingdom.

- विभ्रम (विभ्रमः) *m.*—Wandering; delusion.
- विहितता *f.*—The state of being destined.
- शकल (शकलः) *m.*—A piece.
- शकुम् *n.*—Dung.
- शब्दजाल (शब्दजालम्) *n.*—(शब्द *m.* + जाल *n.* A collection)—A collection of words.
- शीत (शीतम्) *n.*—Cold.
- शुकनास (शुकनासः) *m.*—Name of a minister.
- श्वजन (श्वन् *m.*—A dog + जन *m.*—It signifies a collection)—Dogs.
- संसारसिन्धु *m.*—The ocean of the world.
- समा *f.* (Used in the *Plu.*)—A year.
- सहिष्णुता *f.*—Forbearance.
- सरोरुह (सरोरुहम्, सरस् *n.*—A lake + रुह् 1st *Par.* To grow) *n.*—That which grows in a lake; a lotus.
- उषमा *f.*—Beauty.
- स्वजन (स्वजनः) *m.*—Relations.
- हतशरीरम् (हतशरीरम्) *n.* (हत *p. p.* of हन्, 2nd *Par.*—Accursed + शरीर *n.*)—The accursed body.

Adjectives

अनुग-Following.

अन्यत्रमनस् (बहु०)-(One) whose mind is elsewhere.

अभ्युद्गत (p. p. of अभि+उद्+गम् 1st Par.)-Produced.

आत्यन्तिक-Complete. [duced.

उद्भूत (p. p. of उद्+भू)-Pro-

उपाप्त (p. p. of उप+आ+दा 3rd Ubh.)-Done; performed.

गुणग्रहीवृ (गुण m. 1. Merit, 2. A rope)-1. Appreciating merits; 2. Holding a rope.

द्विगुणित-Twofold.

नाशन-Destroyer.

निपुण-Clever.

निर्विष (बहु०)-(That) from which poison is gone; without poison.

निःश्रीक (बहु०)-(That) from which splendour is gone; without splendour.

नीच-1. Deep; 2. Base; low.

महाभाग-Of great fortune; fortunate.

मोहित (p. p. of मुह् 4th Par. Cau.)-Infatuated.

रोषण-Angry.

विप्रकृत (p. p. of वि+प्र+कृ 8th Ubh.)-Despised; insulted.

शाश्वत (f. शाश्वती)-Eternal.

सकल-(बहु०, कलाभिरवयवैः सहितः सकलः)-All.

सरस (बहु०)-1. Full of water; 2. Possessed of taste or appreciating faculty.

Roots

निर्दिशन् (निर्दिशति) (6th Par.)-To show.

निवृ (निवारयति Cau. वृ 1st, 5th, 9th, 10th Ubh.)-To prevent.

वि+लप् (विलपति) (1st Par.)-To bewail.

वृ (वृणोति-ते) (5th Ubh.)-To cover.

Indeclinables

अनायासेन (Inst. Sing. of अनायास m.)-Without difficulty.

अनु-Afterwards.

इतः-Hence.

नितराम्-Exceedingly.

मा-Not (Used with the Aorist in the sense of the Imperative).

प्रतीपम्-Adverse; to a contrary
यदवधि-From which time. [way.
सकृत्-Once.

स्म-1. It is used with the Present and gives it the sense of the Past; 2. It is used along with मा with the Aorist in the sense of the Imperative.

LESSON XLI

THE BENEDICTIVE, THE DESIDERATIVE, THE FRE-
QUENTATIVE, AND NOMINAL VERBS

कृशकं ते भूयात्—May thy welfare be—may thou be happy!

केसवो वः शिवं दद्यात्—May Keśava give you welfare!

शिवो वः श्रियं पुण्यात्—May Śiva nourish your prosperity!

राजन् दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां तेनाथ वत्समिव लोकमनुं पृषाण—

Oh! king! if thou wishest to milk this cow of the earth, do thou nourish now these calf-like people.

क्षितिधेनुम् is a कर्मधारय compound and may be dissolved in two ways:—1. क्षितिरेव धेनुः क्षितिधेनुस्ताम् or 2. क्षितिर्धेनुरिव क्षितिधेनुस्ताम्. In the first विग्रह or dissolution, धेनु is the principal word and the figure of speech is रूपक or metaphor; in the 2nd विग्रह, क्षिति is the principal word and the figure is उपमा or simile. We have वत्समिव लोकम् and not लोकमेव वत्सम्. The figure is therefore उपमा and the compound is to be dissolved as क्षितिर्धेनुरिव क्षितिधेनुस्ताम्. दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां* खेरपि—In the southern direction the lustre of even the sun becomes weak.

तेजोभी रविरिव जाज्वल्यमानोऽयं नृपः—By his manifold lustre this king shines exceedingly like the sun.

General rules for the formation of Causal forms (प्रेरक or गिजन्त) are given before. A few irregular forms are given below.

दा—दापयति-ते; स्था—स्थापयति-ते; म्लै—म्लापयति-ते; क्षै—क्षपयति-ते
ऋ—अर्पयति-ते; ह्री—ह्रेपयति-ते; जि—जापयति-ते; क्री—क्रापयति-ते;
अधि+इ—अध्यापयति-ते.

पा (To drink)—पाययति-ते; पा (To protect)—पालयति-ते.

रुद्—रोधयति-ते, रोपयति-ते; हन्—घातयति-ते.

लभ्—लभयति-ते; रम्—रम्भयति-ते.

* For the forms of दक्षिण Vide p. 210, foot-note.

नम्—नमयति-ते; नामयति-ते; स्ना-स्नापयति-ते; स्नपयति-ते, उन्नम्—
उन्नमयति-ते.

This lesson treats of the Benedictive, the Desiderative (सञ्जन्त),* the Frequentative (यङ्न्त), and Nominal Verbs (नामधातु).

The Benedictive

भू Par.

कृ Atm.

1st pers. भूयासम् भूयास्व भूयास्म कृषीय कृषीवहि कृषीमहि
2nd „ भूयाः भूयास्तम् भूयास्त कृषीष्ठाः कृषीयास्थाम् कृषीद्रुम्
3rd „ भूयात् भूयास्ताम् भूयास्तुः कृषीष्ट कृषीयास्ताम् कृषीरन्
जि-जीयात्-जेवीष्ट; स्तु-स्तूयात्-स्तोषीष्ट; यञ्-इज्यात्-यक्षीष्ट; वच्-
उच्यात्; दा-देयात्-दासीष्ट; पा-पेयात्, स्था-स्थेयात्.

The Benedictive expresses a blessing or a good wish.

Rules:—

1. Par. terminations यासम्, यास्व, यास्म, &c. are weak. The changes before them are in general the same as before the य of the Passive or the Impersonal (क्रियात्, शस्यात्, अर्यात्, स्मर्यात्).

2. जेवीष्ट, स्तोषीष्ट, कृषीष्ट—The Atm. terminations are strong. The Rules of the *guṇa* and of the change of षीध्वम् to षीद्रुम् are the same as in the Aorist 4th Variety, Atm.

सञ्जन्त (The Desiderative)

भू—भूषति (भवितुमिच्छति)

पा—पिपासति (पातुमिच्छति)

जि—जिगीषति

हन्—जिघांसति

चि—चिचीषति-चिकीषति

ज्ञा—जिज्ञासते

शु—शुशूषते

दृश्—दिदृक्षते

स्मृ—स्मृष्यते

क्षृ—क्षृष्यति

स्वप्—स्वप्सति

कृ—चिकीर्षति

ग्रह्—जिघृक्षति

दा—दित्सति

धा—धित्सति

आप्—ईत्सति

रभ्—रित्सते

मृ—मृमूर्षति (Par.)

तृ—तित्तीर्षति, तितरिषति, तितरी-
षति

लभ्—लित्सते

पत्—पित्सति-पिपतिषति

Take Atm. ter-
minations.

* सन् (स) and यङ् (य, ङ् indicative of Atm.) are given as terminations of the Desi. and the Freq. by Pāṇini.

पिपासुः—Desirous of drinking; **पिपासा**—Desire of drinking.

The rule:—

3. (a) The Desiderative base is formed by adding **स** to roots. Roots are reduplicated before this **स** and **अ** of the reduplicative syllable is generally changed to **इ**. **स** takes the augment **इ** in some cases and does not take it in others.

(b) **पिपासु-पिपासा**—**उ** is added to the *Desi.* base to form adjectives and **आ** to form abstract nouns.

4. The Desiderative expresses desire or an action about to be done and is a derived base. All the tenses and moods are therefore formed from it as from the Causal.

कृ—कारय (*Cau.*)—कारयति, कारयतु, अकारयत्, कारयेत्, कारयांचकार-
बभूव—आस, कारयिता, कारयिष्यति, अकारयिष्यत्, अचीकरत्, कार्यात्.

कृ—चिकीर्ष (*Des.*)—चिकीर्षति, चिकीर्षतु, अचिकीर्षत्, चिकीर्षेत्, चिकीर्षा-
चकार—बभूव—आस, चिकीर्षिता, चिकीर्षिष्यति, अचिकीर्षिष्यत्, अचिकीर्षति,
चिकीर्ष्यात्.

यङुन्त (The Frequentative)

भृ—बोभ्रयते (पौनःपुन्येन भृशं वा भवति)—It signifies that the action is frequent or in great force.

दीप्—देदीप्यते; **ज्वल्**—जाज्वल्यते; **नृप्**—नरीनृत्यते; **वृप्**—वरीवृत्यते; **अद्**—अटाप्यते.

The rule:—

5. The Frequentative is formed by adding **य** to roots. *Atm.* terminations are applied. Roots are reduplicated before **य** and the reduplicative syllable is gunated. Forms of **ज्वल्**, **नृप्**, and **अद्**, given above, are irregular.

यङ्लुगन्त (The Frequentative with य dropped)

भृ—बोभवीति; **रद्**—राट्टीति.

These forms drop य.

नामधातु (Denominatives)

गगनायते—गगनमिवाचरति (आचारार्थे क्यङ् [य]); **तरुणायते**.

तपस्यति—तप आचरति; **नमस्यति**—नमस्कारं करोति.

यङन्त, यङ्लुगन्त, and नामधातु are derived bases and take all the tenses and moods.

सर्वमिदं सुखमनुभवन्नपि न प्रत्येमि । यद्वा प्रकृतिरियमभ्युदयानाम् ।
द्वारकां रेवतीजानिर्हातुं नेयेष ।

न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं
प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो
मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ।

तमेतमौपनिषदं पुरुषं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो भूत्वात्मन्येवा-
त्मानं पश्येत् ।

एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते । एष
ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते ।

एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति ।

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ।—अनुपममित्यर्थः । अनन्वया-
लंकारोऽयम् ।

बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि प्रेमबन्धनसमं न हि किञ्चित् ।

मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनैर्मो भनौ तौ गयुग्मम् ।

कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

एक एव स्वगमणिश्चिरं जीवतु चातकः ।

पिपासया वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥

सविषोऽप्यमृतायते भवान् शवमुण्डाभरणोऽपि पावनः ।

भव एव भवान्तकः सतां समदृष्टिर्विषमेक्षणोऽपि सन् ॥

विलुठाम्यवनौ किमाकुलः किमुरो हन्मि शिरश्छिनधि वा ।

किमु रोदिमि रारटीमि किं कृपणं मां न यदीक्षसे प्रभो ॥

रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी ।

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे

गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।

यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं

फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥

सुखार्थिनः कुतो विद्या कुतो विद्यार्थिनः सुखम् ।

सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा त्यजेत् सुखम् ॥

विना सीतादेव्या किमिव न हि दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्यं हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमित्येवं पृच्छस्यनधिगत रामायण इव ॥

—इति कुशस्योक्तिर्लवं प्रति ।

शरणं तरुणेन्दुशेखरः शरणं मे गिरिराजकन्यका ।

शरणं पुनरेव तावुभौ शरणं नान्यदुपैमि दैवतम् ॥

Great indeed is the gulf between my limited powers, and the vast work undertaken by me. I am desirous of crossing an ocean by means of a small boat.

Happiness comes after misery and misery after happiness in this world of living beings. None is invariably happy or miserable.

Even a single word, thoroughly understood, goes to fulfil our desires. Such is the power of learning.

Those who bow to Govinda have no fear.

Oh! Sañjaya! tell me what the Pāṇḍavas did to my sons, desirous of fighting with them.

He who wishes to make a rogue a good man wishes to cross the ocean with his hands.

Why do you trouble him? He is about to die (Use the *Desi.*).

Fie upon an old man! even his sons act like his enemies.

Nouns

अनन्वय (अनन्वयः) *m.*—Name of a figure of speech in which the object described (उपमेय) and that with which it is compared (उपमान) are the same.

अनुवचन (अनुवचनम्) *n.*—The act of reciting.

अम्बुधि *m.*—1. An ocean; 2. It signifies the number four, oceans being four in four directions.

अवधि *m.*—Limit.

अवनि *f.*—The earth.

काम (कामः) *m.*—Love.

खगमणि *m.* (तत्सु०, खग *m.* moving in the sky, a bird + मणि *m.* a jewel)—The best of birds.

गरुड (गरुडम्) *n.*—Poison.

चातक (चातकः) *m.*—Name of a bird.

जीमूत (जीमूतः) *m.*—A cloud.

तरुणेन्दुशेखर *m.* चन्द्र०, तरुण *adj.* small + इन्दु *m.* the moon + शेखर *m.* crest)—Having the young moon in his crest;

Śiva.

दैवत (दैवतम्) *n.*—A deity.

नग (नगः) *m.*—It signifies the number seven.

नेमि *m.*—The circumference of a wheel.

पुरन्दर (पुरन्दरः) *m.*—Indra.

पुरुष (पुरुषः) *m.*—The soul.

भव (भवः) *m.*—1. One who is born; 2. Śiva.

मन्दाक्रान्ता *f.*—Name of a metre.

मुण्ड (मुण्डः) *m.*—The head.

मैत्रेयी *f.*—Wife of the sage Yājñavalkya.

रस (रसः) *m.*—1. A taste; 2. It signifies the number six, because there are 6 tastes.

रुद्र (रुद्रः) *m.*—1. Śiva; 2. It signifies the number eleven, there being 11 Rudras.

शरण (शरणम्) *n.*—A place of refuge or shelter.

शव (शवः) *m.*—A dead body.

शिखरिणी *f.*—Name of a metre.

Adjectives

अनुपम (बहु०, अन्+उपमा f.-Similarity)-Having no equal;
 अर्थिन्-Desirous. [unequalled.
 उपरत (p. p. of उप+रम् 1st Ubh.)-(One) who has renounced ceremonial acts.
 औपनिषद्-(That) of which, knowledge can be obtained from the Upanishads.
 कामदुह-fulfilling all desires.
 खड्गचर्मधर-Having a sword and animal skin.
 छिन्न (p. p. of छिद् 7th Ubh.)-Cut off; having caesura or a pause.
 तितिक्षु (Des. from तिज् 1st Atm. to bear)-Unaffected by heat and cold, happiness and misery.
 दान्त (p. p. of दम् 4th Par.)-(One) who has restrained his external senses.
 दुःसहतर-Very unbearable.
 निदिध्यासितव्य (Pot. p. of the Des. of नि+ध्यै 1st Par.)-Fit to be meditated upon with concentrated mind.

पावन-Pure. [existence.
 भवान्तक-Destroyer of worldly मन्तव्य (Pot. p. of मन् 4th Atm.)-Fit to be meditated upon.
 रेवतीजानि (बहु०, रेवती जाया यस्य सः)-One whose wife is Revatī, Balarāma.
 खल्वण-Salt.
 विषमेषण (बहु०, विषम 1. Uneven; 2. Unequal, partial+ईक्षण n. Sight)-(one) who has uneven or three eyes; 2. (one) who looks with partiality.
 शान्त (p. p. of शम् 4th Par.)-Self-controlled; (one) who has drawn away his senses from their object.
 श्रोतव्य (Pot. p. of श्रु 5th Par.)-Fit to be listened to.
 समाहित (p. p. of सम्+आ+ध 3rd Ubh.)-(one) who has renounced sleep, laziness, &c. and concentrated his mind upon divine meditation.
 सुप्रयुक्त (सु+प्रयुक्त, p. p. of प्र+युज् 7th Ubh.)-Well used.

Roots

उद्+नी (उन्नयति-ते) 1st Ubh.)-to raise high.
 प्रति+इ (प्रत्येति) (2nd Par.)-To confide in; to be confident.

वि+लुट् (विलुठति) (6th Par.)-To wallow; to roll on the ground. [to a person.
 रट् (रटति) (1st Par.)-To talk

Indeclinables

अत्यन्तम्—Greatly.

अधः—Below.

एकान्ततः—Invariably; always.

नीचैः—Below; low.

यद्वा—Or (It signifies another alternative).

LESSON XLII

FEMININE FORMS AND SPECIMENS OF
LETTER-WRITING

जीप्रत्यय's or terminations of the feminine gender have been treated in their proper places in the preceding lessons. Here they are dealt with more fully.

आ—अजा (A she-goat), कोकिला, चटका (A she-sparrow), अम्बा, मूषिका (from मूषक—a mouse), बाला, वत्सा, शूद्रा, (जातौ, *i. e.*, to signify a class), ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, वृद्धा, स्थविरा.

ई—गौरी, नर्तकी, हरिणी, मातुषी (from महृष्य), मत्सी (from मत्स्य); वयसि—(to signify age)—कुमारी, किशोरी (but वृद्धा, स्थविरा).

पुंयोगे—(wife of)—शूद्रस्य स्त्री शूद्री, गणकी.

The rule:—

1. अकारान्ताः—Words ending in अ form their *Fem.* forms either by the affix आ or ई.

Exceptions:—

(a) इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी; similarly, वरुण-वरुणानी, भव-भवानी, रुद्र-रुद्राणी; शर्व-शर्वाणी; मृद (शिव)-मृदानी; सूर्यस्य स्त्री सूर्या; मनोः स्त्री मनावी मनायी मनुवा; मातुल-मातुलानी-मातुली.

(b) In some cases the meanings are changed.

महद्भिर्मे हिमानी; महद्वरुणमरण्यानी; दुष्टो यवो यवानी; यवनानां लिपिर्यवनानी.

(c) Some words have two forms in different senses.

उपाध्याय-उपाध्यायस्य स्त्री उपाध्यायानी उपाध्यायी वा—Wife of a teacher.

—स्वयमेवाध्यायिका—उपाध्यायी—उपाध्याया—A lady teacher.

आचार्य—आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी (Mark—न is not changed to ण); स्वयं व्याख्यात्री आचार्या.

क्षत्रिय—क्षत्रियस्य जी क्षत्रियी (पुंयोगे).

क्षत्रियाणी क्षत्रिया वा—A woman of the क्षत्रिय caste.

स्थल—स्थली (अकृत्रिमा चेत्, if not artificial)—A natural plot of ground; स्थला (कृत्रिमा)—An artificial ground.

(d) Both by आ and ई—

चन्द्रमुखी—स्त्रा; सुकेशी—स्त्रा; तुङ्गनासिकी—का (तुङ्ग=Tall); कृशोदरी—रा (कृश=Thin); बिम्बोष्ठी—ष्ठा (बिम्ब *n.*=The fruit of a tree which is red when ripe); स्वङ्गी—ङ्गा; सुगान्धी—त्रा; कम्बुकण्ठी—ण्ठा (कम्ब *m.*, *n.*=A conch).

(e) कृता; कर्तव्या; करणीया; कायां; कृतवती; गतवती; लघुतरा; लघुतमा; लघिष्ठा. Past and Potential participles and words ending in तर, तम, and इष्ठ form their *Fem.* by आ; but *active* past participles take ई to form their *Fem.*

2. इकारान्ताः—(a) कृतिः, मतिः, ततिः, बुद्धिः, नीतिः, &c.

(b) रजनिः—रजनी; रात्रिः—रात्री; अवनिः—अवनी; कोटिः—कोटी; भूमिः—भूमी; श्रेणिः—श्रेणी (A series).

(a) Words ending in ति like कृति, मति, तति (A line), &c. are feminine.

(b) Other words ending in any other कृत् suffix इ have an optional *Fem.* form ending in ई.

पद्धति, though ending in ति, has two forms—पद्धति—ति.

पति has पत्नी; समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी (A co-wife).

3. उकारान्ताः—पटु—पटु or पट्वी; लघु—लघु or लघ्वी; but पाण्डु (pale) has पाण्डु only, and पङ्गु (lame), पङ्गू or पङ्ग्वी.

Adjectives ending in उ form their *Fem.* optionally by ई.

वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः सा वामोरुः, similarly, रम्भोरुः (रम्भा *f.* A plantain tree); करभोरुः (करभः—The back of the fore arm or the trunk of an elephant).

ऊरु at the end of a बहु° is changed to ऊरु in the *Fem.*

4. ऋकारान्ताः नकारान्ताश्च—कर्तृ—कर्त्री; द्रष्टृ—द्रष्ट्री; क्षत्रिन्—क्षत्रिणी; राजन्—राज्ञी—

Words ending in ऋ and ॠ form their *Fem.* by ई.

Exception:—

(a) Numerals ending in न्—पञ्चन्, सप्तन्, &c. and तिसृ and चतसृ (substitutes for त्रि and चतुर्);

(b) स्वसृ, ननान्द, दुहितृ, यातृ (A husband's brother's wife), मातृ;

(c) Words ending in मन्—दामन् (A garland), सीमन्.

(a) मतृ (मत्) बुद्धिमत्-बुद्धिमती; भगवत्-भगवती;

(b) क्तवतु (वत्-Active p. p. affix)—कृतवत्-कृतवती;

(c) क्तु (वस्-Perfect p. affix)—विद्वस्-विद्वधी; जग्मिवस्-जग्मुधी;
तस्थिवस्-तस्थुधी (The affix ई is to be added to the भ base);

(d) ईयसन् (The comparative affix ईयस्)—लघीयस्-लघीयसी;

(e) वतुप् (वत्=परिमाणवाचक)—तावत्-तावती; यावत्-यावती; एतावत्-एतावती; इयत्-इयती; कियत्-कियती;

(f) शतृ (अत्-Par. Pres. p. suffix)—गच्छन्ती, पुष्यन्ती, चोर-यन्ती, कारयन्ती; तुदती-न्ती, याती-न्ती, करिष्यती-न्ती, चिकीर्षती-न्ती; but द्विषती, ददती, चिन्वती, रुन्धती, कुर्वती, क्रीणती. Here न् is inserted necessarily in the 1st, 4th, and 10th conjugations, and Causals, and optionally in the 6th conj. and roots ending in आ of the 2nd conj., Par. Future, and Par. Desideratives—

5. उगिदन्ताः—Words ending in affixes of which उवर्ण and ऋवर्ण are dropped form their *Fem.* by ई. The above (मतृ, क्तवतु, &c. mentioned above) are such terminations.

महती, भवती-महत् and भवत् (Pro.) also take the affix ई to form their *Fem.*

तय (Consisting of)—पञ्चतयी, द्वितयी.

द्वयस्—उरुद्वयसी	{	द्वयस्, दघ्न, and मात्र signify परिमाण.
दघ्न—जातुदघ्नी		जातुदघ्नं पयः—Water up to or as deep as
मात्र—उरुमात्री		the knee.

इक—वार्षिकी, मासिकी, प्रामाणिकी

दश—तादृशी, मादृशी, &c.

6. Words ending in तय, द्वयस, दघ्न, मात्र, इक, and words like .तादृश take ई.

The following letter is found in the Mālavikāgnimitra of Kālidāsa:—

स्वस्ति । यज्ञशरणात् सेनापतिः पुष्पमित्रो वैदिशस्थं पुत्रमायुष्मन्तमग्निमित्रं
क्षेहान् परिष्वज्य अनुदर्शयति । विदितमस्तु । योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया
राजपुत्रशतपरिवृतं वल्लमित्रं गोतारमादिश्य संवत्सरोपावर्तनीयो निरगलस्तुरगो
विमृष्टः स सिन्धोर्दक्षिणरोधसि चरन्नश्वानीकेन यवनानां प्रार्थितः । तत उभयोः
सेनयोर्महानासीत् संमर्दः ।

ततः परान् पराजित्य वल्लमित्रेण धन्विना ।

प्रसन्नं ह्रियमाणो मे वाजिराजो निर्वर्तितः ॥

सोऽहमिदानीमंशुमतेव सगरः पौत्रेण प्रत्याहृताश्वो यक्ष्ये । तदिदानीमकालहीनं
विगतरोषचेतसा भवता वधूजनेन सह यज्ञसेवनायागन्तव्यमिति ॥

(अनुदर्शयति—Shows; informs as follows. विशापयति is used by
an inferior to a superior or by a man to his equal through
courtsey. It means 'requests,' 'begs,' 'says respectfully.' and
आज्ञापयति is used by a superior to an inferior. अनुदर्शयति=नि-
वेदयति. राजसूययज्ञ is performed by a universal monarch at the time
of his coronation. दीक्षित=Initiated. संवत्स=Which is to be
brought back after a year. निरगलः—निर्गता अगला यस्मात् सः=Free.
रोधस n.—Coast. अनीक n.—An army; अश्वानीक n.—Cavalry. प्रार्थितः—
Opposed; attacked. वाजिराजः—The best of horses. अकालहीनम्—
Without losing time.

श्रीः ।

स्वस्ति । श्रीमद्रमारमणचरणकमलनिरन्तरपरिचरणप्राप्तनिलिलिपुष्पार्थान्
राजश्रिया विराजितान् राजमान्यान् देवदत्तशर्मण आशीर्भिः समभिनन्द्य (or
अमुकशर्मणो नमस्कारतः कृत्वा) विशापनमिदं यद् भवद्विहितं पुरतः समुप-
लभ्य प्रेषयामि । क्षेहः संरक्ष्यः संवर्धयेति विशापयति

संवत् १९७४ वैशाखकृष्णनवम्याम्

यज्ञदत्तशर्मा ॥

श्रीः

सूर्यपुरम्, १-६-१८

श्रीमन् प्रियछद्मस्य,

गतमासस्य पञ्चविंशतितमेऽङ्के भवद्विखितं पत्रं प्राप्तं यथाकालं जातञ्च सु-
महानानन्दसंदोहः। भवदीप्सितं पुस्तकं संपादयितुमितस्ततः कृता मम समीहा
नायापि फलं दर्शयतीति भृशं विषीदामि तद् भूयोऽप्यन्यतोऽन्वेषयामि निवेद-
यिष्यामि च तद्गतार्तां यदि तद्वत्तु भवेत्। शमन्तु। तद्वत्तां जिज्ञासे पौनःपुनिकाद्व-
ल्लेखादाशासे च मुहुर्महेशानात्।

भवदीयः

नारायणशास्त्री ॥

The above two specimens are sufficient to give the student an idea of the method adopted in writing letters in Sanskrit.

एवमुपाख्यायते—सत्यकामो जाबालो मृतपितृको जाबालां स्व-
मातरमुवाच आचार्यकुले ब्रह्मचर्येण स्थातुमिच्छामि किं गोत्रं ममेति।
सोवाच । बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे नाहमेतद्वेद
यद्गोत्रस्त्वमिति सत्यकामो नाम त्वमसि जाबाला तु नामाहमस्मि।
अतः सत्यकामो जाबाल इत्येव त्वयाचार्यपुष्टेन वक्तव्यमिति । स
गौतमं प्रत्येत्य ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्यामीति भगवन्तमुक्त्वा गौत-
मेन किं गोत्रस्त्वमिति पृष्ठो मात्रा यथोक्तं तथैव सर्वमुक्तवान् । तदन-
न्तरं गौतमस्य वचनं—नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्या-
हरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कुशानां गवां चतुःशत-
संख्यानां रक्षणार्थं नियोजयामास । स ता आदाय यावत् सहस्र-
संख्या न भविष्यन्ति तावन्न निवर्त इति प्रतिज्ञायारण्यं तृणजल-
समृद्धं प्रापयामास । यदा ताः सहस्रं संपन्ना अथ तमाचार्यकुलं प्राप-
यितुमृषभ उवाच—प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्म इति प्रापय न आचार्य-
कुलम् । इत्युक्त्वा स ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय षोडशकलस्य
चतुष्पदो ब्रह्मण एकं पादमुक्तवान् । ततोऽवशिष्टांस्त्रीन् पादानग्नि-

हंससमद्रव ऊचुः। तथा भूत आचार्यकुलं प्राप्तमाचार्य उवाच-सत्य-
काम ब्रह्मविदिव भासि कस्त्वामनुशशास । अन्यो मनुष्येभ्य इति
सत्यकाम उवाच । परं तु न तावता मम संतोषः । यत आचार्या-
द्वैव विद्या विदिता साधुतमत्वं प्रापदिति भगवत्सदृशेभ्यः श्रुत-
मस्ति । अतस्त्वत्त एव श्रोतुमिच्छामीति । तमाचार्य ऋषभादिभि-
र्यदुक्तं ब्रह्म तदेव पुनरप्युक्तवानिति ॥

भरतलक्ष्मणसहितो रघुपतिर्बुधबृहस्पतियोगेन दर्शनीयश्च-
न्द्रोऽम्रवृन्दमिव विमानमध्यास्त ॥

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हिताश्रयः संशृणुते स किंप्रभुः।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥

सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् ।

अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम् ॥

यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः ।

किं जातमधुना मित्र यूयं यूयं वयं वयम् ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती

रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहम् ।

आयुः परिस्रवति मिश्रघटादिवाम्भो

लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥

न धनं न च राज्यसंपदं न हि विद्यामिदमेकमर्थये ।

मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणामङ्गितरङ्गितां दशम् ॥

मुनिरसंप्रहेन्दुमिमे विक्रमसंवत्सरे (सप्तषष्ठ्यधिकैकोनविंशति-
शततम इति यावदङ्कानां वामतो गतित्वात्) पुस्तकस्यास्य प्रथमा-
वृत्तिर्विरचिता ।

Scarcely had the general finished his speech (अनवसितवचन एव
सेनापतौ) inspiring his soldiers with valour, when they girded
up their loins and became ready to fight.

Granted (कामम्) that duty must be done, I cannot communicate such news to the king.

The more you think of your misery, the more will be your grief (यथा यथा-तथा तथा).

"That (Use इति) Indra's friends conquer his enemies is but due to his valour," said the king to Mâtali.

It is better to resort to a forest than to serve a proud person (Use वरम्-न तु).

No sooner is a disease born (जातमात्रं रोगम्) than one should try to root it out.

Stop the chariot till (यावत्) I get down.

It is strange that notwithstanding my constant advice (Use अनादरषष्ठी or अनादरसप्तमी) you have strayed from the right path.

Nouns

अङ्क (अङ्कः) *m.*—A number.

अन्न (अन्नम्) *n.*—A cloud.

इन्दु *m.*—1. The moon; 2. It signifies the number one.

उर्वी *f.*—The earth.

ऋषभ (ऋषभः) *m.*—A bull; the deity Vâyu who had entered the body of a bull.

किंप्रभुः *m.* (कुत्सितश्चासौ प्रभुश्च)—A bad king.

गति *f.*—Sense.

गौतम *m.*—Name of a sage.

ग्रह (ग्रहः) *m.*—1. A planet; 2. It signifies the number nine.

जाबाल *m.*—Name of a sage.

जाबाला *f.*—Name of a lady.

दृश *f.*—Sight.

ब्रह्मविद् *m.*—One who knows Brahman or the Supreme Being.

भङ्गि *f.*—A wave.

मुनि *m.*—1. A sage; 2. It signifies the number seven.

मौन (मौनम्) *n.*—Silence.

विच्छेद (विच्छेदः) *m.*—Separation.

वृन्द (वृन्दः) *m.*—A collection.

व्याघ्री *f.*—A tigress.

सत्यकाम (सत्यकामः) *m.*—Name of a sage.

इक्ष (इक्षः) *m.*—God Âditya.

Adjectives

अवशिष्ट (p. p. of (अव+शिष् 7th Par.)-Remaining.

कृश-Lean.

चतुष्पाद् (चतुर्+पाद् m.- A quarter.

चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पाद्)-

Having four quarters (पाद्=

चतुर्थांश the four directions

form one पाद् and 4 कला's of

ब्रह्मन्)

तरङ्गित (f. तरङ्गिता)-(That)

Which has waves formed in it.

तावत्-That much.

परिचारिन्-One who waits upon another.

मित-(p. p. of मा 3rd Atm.)-

Measured.

षोडशकल-Having sixteen parts

(the four directions, पृथिवी,

अन्तरिक्ष, दिव्, समुद्र, अग्नि, सूर्य,

चन्द्र, विशुद्ध, प्राण, चक्षुः, श्रोत्र,

and मनः are the sixteen parts

of ब्रह्मन्).

समद्गु (मद्गु m.-An aquatic bird.

उदकचरः पक्षी; here it means

प्राण)-Accompanied by प्राण.

समृद्ध (p. p. of (सम्+रुच् 4th,

5th Par.)-Full of.

संपन्न (p. p. of (सम्+पद् 4th

Atm.) Become.

Verbs

अनु+शास् (अनुशास्ति) (2nd Par.)-To teach. [To beg.

अयं (अयंयति-ते) (10th Ubh.)-

उप+आ+ख्या (उपाख्याति) (2nd

Par.)-To narrate a short

tale. [Cau.)-To appoint.

नि+युज् (7th Par., नियोजयति

परि+तर्ज् (परितर्जति-जंयति-ते) (1st

Par., 10th Ubh.) To threaten.

परि+स्र् (परिस्रवति)-(1st Par.)-

To flow out.

वि+वच् (विवक्ति) (2nd Par.)-To

speak particularly; to speak

in a straightforward and

upright way). [hear from.

सं+श्रु (संश्रुयते) (5th Atm.)-To

Indeclinables

इति यावत्-In other words.

विचित्रम्-Strange.

तदनन्तरम्-After it.

मनाक्-A little.

वामतः-In a reverse order.

१. चटकदम्पत्योः ।

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृतनिलयौ प्रति-
वसतः स्म । अथ तयोर्गच्छता कालेन संततिरभवत् । अन्यस्मिन्नहनि
प्रमत्तो वनगजः कश्चित्तं तमालवृक्षं धर्मातिश्लायार्थी समाश्रितः । ततो
मदोत्कर्षात्तां तस्य शाखां चटकाश्रितां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज । तस्या
भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि । आयुःशेषतया च चटकौ
कथमपि प्राणैर्न वियुक्तौ । अथ चटका स्वाण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान्
कुर्वाणा न किञ्चित्सुखमाससाद् । अत्रान्तरे तस्यास्तान् प्रलापान्
श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत्तदुःखदुःखितोऽभ्येत्य
तामुवाच । भगवति ! किं वृथा प्रलापेन । उक्तं च ।

नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः ।

पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः ॥

तथा च ।

अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति ।

स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थो निषेवते ॥

अन्यच्च

श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः ।

तस्मान्न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याश्च शक्तितः ॥

चटका प्राह । अस्त्वेतत् । परं दुष्टगजेन मदान्मम संतानक्षयः
कृतः । तद्यदि मम त्वं सुहृत्सत्यस्तदस्य गजापसदस्य कोऽपि वधोपाय-
श्चिन्त्यतां यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदुःखमपसरति । उक्तं च ।

आपदि येनापकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।

अपकृत्य तयोरुभयोः पुनरपि जातं नरं मन्ये ॥

काष्ठकूट आह । भगवति ! सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तं च ।

स सुहृद् व्यसने यः स्यादन्यजात्युद्भवोऽपि सन् ।

वृद्धौ सर्वोऽपि मित्रं स्यात् सर्वेषामेव देहिनाम् ॥

स सुहृद् व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।

स मृत्यो यो विधेयज्ञः सा भार्या यत्र निर्धृतिः ॥

तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति । तत्तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो बध्यते । अथासौ चटकया सह मक्षिकामासाद्य प्रोवाच । भद्रे ! ममेष्टेयं चटका केनचिद् दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन । तत्तस्य बधोपायमनुतिष्ठतो मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मक्षिकाप्याह । भद्रे ! किमुच्यतेऽत्र विषये । उक्तं च ।

पुनः प्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।

यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥

सत्यमेतत् । परं ममापि मेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति । तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः । उक्तं च ।

हितैः साधुसमाचारैः शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।

कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे समस्तमपि वृत्तान्तं निवेद्य तस्थुः । अथ स प्रोवाच । कियन्मात्रोऽसौ वराको गजो महाजनस्य कुपितस्याग्रे । तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके ! त्वं गत्वा मध्याह्न-समये तस्य मदोद्धतस्य गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं शब्दं कुरु येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो भवति । ततश्च काष्ठकूटचञ्चवा स्फोटितनयनोऽन्धीभूतस्तृषातों मम गर्ततटाश्रितस्य सपरिकरस्य शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वा समभ्येति । ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं यास्यति चेति । एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं भवति । अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयसुखान्निमीलितनेत्रः काष्ठकूटकूटचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन् महतीं गर्तमासाद्य पतितो मृतश्च । अतोऽहं ब्रवीमि—

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादुर्दुरैस्तथा ।

महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः ॥

२. वामदेवशिष्यकथिता कुमारवार्ता ।

कदाचिद्द्वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कंचिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत । देव ! रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनौ वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि । स्थविरे ! का त्वम् । एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्ब्रहन्ती किमर्थमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभाषि । मुनिवर ! कालयवन-नाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनो नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रि-संभवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो व्यवहार्युपयेमे । काल-क्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नो-द्भवस्तया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभि-हतः पोतः समुद्राभ्यस्यमज्जत् । तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्ब्रहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुह-ज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद्वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामभिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुत-मसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुक्तया मया विवशायास्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारो-ऽप्यानायीति । तस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्वत् । अहं समीपलता-गुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकमाददति गज-पतौ कण्ठीरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । स चोन्नततरु-

शास्त्रासमासीनेन वानरेण केनचित् पक्कफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतर-
तया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः कचिदगात् ।
केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि
बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्यैनमा-
नीय गुरवे निवेद्य तन्निर्देशेन भवन्निकटमानीतवानस्मीति ।

३. सिंहशशकयोः ।

कस्मिंश्चिद्वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथासौ
वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान् मृगशशकादीन् व्यापादयन्नोपरराम ।
अथान्येद्युस्तद्वनजाः सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा तम-
भ्युपेत्य प्रोचुः । स्वामिन् ! किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव यत्-
स्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति । तत् क्रियतामस्माभिः सह समय-
धर्मः । अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो
भक्षणार्थं समेष्यति । एवं कृते तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं विनापि
भविष्यत्यस्माकं पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् । तदेष राजधर्मोऽनुष्ठीय-
ताम् । उक्तं च ।

शनैः शनैश्च यो राज्यमुपमुञ्के यथाबलम् ।

रसायनमिव प्राज्ञः स पुष्टिं परमां व्रजेत् ॥

अथ तेषां तद्वचनमाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं
भवद्भिः । परं यदि ममोपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समा-
गमिष्यति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय
निर्वृतिभाजस्तत्रैव क्ने निर्भयाः पर्यटन्ति । एकश्च प्रतिदिनं तेषां
मध्यात् तस्य भोजनार्थं मध्याह्नसमये क्रमेणोपतिष्ठते । अथ
कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्यावसरः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरि-
तोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य बधोपायं चिन्तयन् वेलाति-
क्रमं कृत्वा व्याकुलितहृदयो यावद्गच्छति तावन्मार्गे गच्छता कूपः

संहृष्टः । यावत् कूपोपरि याति तावत्कूपमभ्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श । दृष्ट्वा च तेन हृदये चिन्तितं यद्भव्य उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः कोपाविष्टः सृक्किणी परिलेलिह्यमानो व्यचिन्तयत् । अहो प्रातराहाराय निःसत्त्वं वनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको भर्त्सयन्नाह । रे शशकाधम ! एकतस्तावत् त्वं लघुः प्राप्तोऽपरतो वेलातिक्रमेण तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य प्रातः सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं प्रोवाच । स्वामिन् ! नापराधो मम न च सत्त्वानां तच्छ्रूयतां कारणम् । सिंह आह । सत्त्वं निवेदय यावन्मम दंष्ट्रान्तर्गतो न भविष्यसीति । शशक आह । समस्तमृगैरद्य आतिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय पञ्चभिः शशकैः सहाहं प्रेषितः । ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरा-न्निर्गत्याभिहितः । रे क प्रस्थिता यूयम् । अभीष्टदेवतां स्मरत । ततो मयाभिहितम् । वयं स्वामिनो भासुरकसिंहस्य सकाश आहारार्थं समय-धर्मेण गच्छामः । ततस्तेनाभिहितम् । यद्येवं तर्हि मदीयमेतद्वनं मया सह समयधर्मेण समस्तैरपि स्थापदैर्वर्तितव्यम् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने चतुरः शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ येन यः कश्चिदावयोर्मथ्यात् पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति । ततोऽहं तेनादिष्टः स्वामि-सकाशमभ्यागतः । एतद्वेलाव्यतिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम् । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । यद्येवं तत् सत्त्वं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । शशक आह । यद्येवं तद्वर्गागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे व्यवस्थितः । ततश्च तेना-गच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्तमेव कूपमासाद्य भासुरकमाह । स्वामिन् !

कस्ते प्रतापं सोढुं समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहः प्रविष्टः स्वं दुर्गं तदागच्छ येन दर्शयामीति । भासुरक आह । दर्शय मे दुर्गम् । तदनु दर्शितस्तेन क्रूपः । सोऽपि मूर्खः सिंहः क्रूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं मुमोच । ततः प्रतिशब्देन क्रूपमध्याद् द्विगुणतरो नादः समुत्थितः । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वभृगानानन्द्य तैः सह प्रशस्यमानो यथासुखं तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि—

यस्य बुद्धिर्बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम् ।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥

४. सर्पमण्डूकयोः ।

कस्मिंश्चित् क्रूपे गङ्गदत्तो नाम मण्डूकराजः प्रतिवसति स्म । स कदाचिदायादैरुद्धेजितोऽरघट्टघटीमारुह्य निष्क्रान्तः । अथ तेन चिन्तितं दायादानां मया प्रत्यपकारः कर्तव्य इति । एवं चिन्तयन् बिले प्रविशन्तं कृष्णसर्पमपश्यत् । तं दृष्ट्वा भूयोऽप्यचिन्तयद्यदेनं तत्र क्रूपे नीत्वा सकलदायादानामुच्छेदं करोमि । उक्तं च ।

शत्रुमुन्मूलयेत् प्राज्ञस्तीक्ष्णं तीक्ष्णेन शत्रुणा ।
व्यथारं सुखार्थाय कण्टकेनेव कण्टकम् ॥

एवं विभाव्य बिलद्वारं गत्वा तमाहूतवान् । एहि एहि प्रियदर्शन ! एहि । तच्छ्रुत्वा सर्पश्चिन्तयामास । य एष मामाह्वयति स स्वजातीयो न भवति यतो नैषा सर्पवाणी । तदत्रैव दुर्गे स्थितस्तावद्वेष्टि कोऽयं भविष्यतीति । आह च । भोः को भवान् । स आह । अहं गङ्गदत्तो नाम मण्डूकाधिपतिस्त्वत्सकाशे मैत्र्यर्थमागतः । तच्छ्रुत्वा सर्प आह । भो ! अश्रद्धेयमेतद्यत्तृणानां वह्निना सह संगमः । गङ्गदत्त आह । सत्यमेतत् स्वभाववैरी त्वमस्माकम् । परं परपरिभवात् प्राप्तोऽहं

ते सकाशम् । सर्प आह । कथय कस्मात्ते परिभवः । स आह । दाया-
 देभ्यः । सोऽप्याह । क ते आश्रयो वाप्यां कूपे तडागे ह्रदे वा । तत्
 कथय स्वाश्रयम् । तेनोक्तं पाषाणचयनिबद्धे कूपे । सर्प आह । अहो
 अपदा वयं तन्नास्ति तत्र मे प्रवेशः प्रविष्टस्य च स्थानं नास्ति यत्र
 स्थितस्तव दायादान् व्यापादयामि तद्रम्यताम् । गङ्गदत्त आह । भोः
 समागच्छ त्वम् । अहं सुखोपायेन तत्र तव प्रवेशं कारयिष्यामि । तथा
 तस्य मध्ये जलोपान्ते रम्यतरं कोटरमस्ति तत्र स्थितस्त्वं लीलया
 दायादान् व्यापादयिष्यसि । तच्छ्रुत्वा सर्पों व्यचिन्तयत् । अहं तावत्
 परिणतवयाः कदाचित् कथंचिन्मूषकमेकं प्राप्नोमि । तत् सुखावहो
 जीवनोपायोऽयमनेन कुलाङ्गारेण मे दर्शितः । तद्रत्वा तान् मण्डूकान्
 भक्षयामीति । एवं विचिन्त्य तमाह । भो गङ्गदत्त ! यद्येवं तदग्रे भव
 येन तत्र गच्छावः । गङ्गदत्त आह । भोः प्रियदर्शन ! अहं त्वां
 सुखोपायेन तत्र नेष्यामि स्थानं च दर्शयामि । परं त्वयास्मत्परिजनो
 रक्षणीयः । केवलं यानहं तव दर्शयिष्यामि त एव भक्षणीया इति ।
 सर्प आह । साम्प्रतं त्वं मे मित्रं जातम् । तन्न भेतव्यम् । तव वचनेन
 भक्षणीयास्ते दायादाः । एवमुक्त्वा बिलान्निष्क्रम्य तमालिङ्ग्य च
 तेनैव सह प्रस्थितः । अथ कूपमासाद्यारघट्टघटिकामार्गेण सर्पस्तेन
 स्वालयं नीतः । ततश्च गङ्गदत्तेन कृष्णसर्प कोटरे धृत्वा दर्शितास्ते
 दायादाः । ते च तेन शनैः शनैर्भक्षिताः । अथ मण्डूकाभावे सर्पेणाभि-
 हितम् । भद्र ! निःशेषितास्ते रिपवस्तत् प्रयच्छान्यन्मे किञ्चिद्भोजनं
 यतोऽहं त्वयात्रानीतः । गङ्गदत्त आह । भद्र कृतं त्वया मित्रकृत्यं तत्
 साम्प्रतमनेनैव घटिकायन्त्रमार्गेण गम्यतामिति । सर्प आह । भो गङ्ग-
 दत्त ! न सम्यगभिहितं त्वया । कथमहं तत्र गच्छामि । मदीयबिल-
 दुर्गमन्येन रुद्धं भविष्यति । तस्मादत्रस्थस्य मे मण्डूकमेकैकं स्ववर्गीयं
 प्रयच्छ । नो चेत् सर्वानपि भक्षयिष्यामीति । तच्छ्रुत्वा गङ्गदत्तो
 व्याकुलमना नित्यमेकैकं तस्यादिशति । सोऽपि तं भक्षयित्वा तस्य

परोक्षेऽन्यानपि भक्षयति । अथान्येद्युस्तेनापरान् मण्डूकान् भक्षयित्वा गङ्गदत्तसुतो यमुनादत्तो भक्षितः । तं भक्षितं मत्वा गङ्गदत्तस्तारस्वरेण धिग्बिक्प्रलापपरः कथंचिदपि न विरराम । ततः स्वपत्न्याभिहितः—

किं क्रन्दसि दुराक्रन्द स्वपक्षक्षयकारक ।

स्वपक्षस्य क्षये जाते को नखाता भविष्यति ॥

तद्यापि विचिन्त्यतामात्मनो निष्क्रमणमस्य वधोपायश्च । अथ गच्छता कालेन सकलमपि कवलितं मण्डूककुलम् । केवलमेको गङ्गदत्तस्तिष्ठति । ततः प्रियदर्शनेन भणितम् । भो गङ्गदत्त ! बुभुक्षितोऽहं निःशेषिताः सर्वे मण्डूकाः । तद्दीयतां मे किंचिद्भोजनं यतोऽहं त्वयात्रानीतः । स आह । भो मित्र ! न त्वयात्र विषये मयावस्थितेन कापि चिन्ता कार्या । तद्यदि मां प्रेषयिष्यसि ततोऽन्यकूपस्थानपि मण्डूकान् विश्वास्यात्रानयामि । स आह । मम तावत्त्वमभक्ष्यो भ्रातृस्थाने । तद्यद्येवं करोषि तत् साम्प्रतं पितृस्थाने भवसि तदेवं क्रियतामिति । सोऽपि तदाकर्ण्यारघट्टकामाश्रित्य तस्मात् कृपान्निष्क्रान्तः । प्रियदर्शनोऽपि तदाकाङ्क्षया तत्रस्थः प्रतीक्षमाणस्तिष्ठति । अथ चिरादनागते गङ्गदत्ते प्रियदर्शनोऽन्यकोटरनिवासिनीं गोषामुवाच । भद्रे । क्रियतां स्तोत्रं साहाय्यं यतश्चिरपरिचितस्ते गङ्गदत्तः । तद्रत्वा तत्सकाशं कुत्रचिज्जलाशयेऽन्विष्य मम संदेशं कथय । यदागम्यतामेकाकिनपि भवता । त्वया विना नात्र वस्तुं शक्नोमि । यदि तव विरुद्धमाचरामि तत् सुकृतमन्तरे मया विधृतमिति । गोषापि तद्वचनाद्गङ्गदत्तं द्रुततरमन्विष्य प्रियदर्शनसंदेशं कथयामास । तदाकर्ण्य गङ्गदत्त आह—

बुभुक्षितः किं न करोति पापं

क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ।

आख्याहि भद्रे प्रियदर्शनस्य
न गङ्गदत्तः पुनरेति कूपम् ॥

५. मान्धातृवृत्तान्तः ।

पुरा किलेक्ष्वाकुवंशप्रभवो युवनाश्वो नाम महीपतिर्बभूव । धर्म-
भृतां वरः स पृथिवीपालो बहुभिर्भूरिदक्षिणैः क्रतुभिरीजे । अनपत्य-
त्वात् स राजर्षिर्मेन्त्रिषु स्वराज्यमाधाय वननित्यो बभूव । ततः
शास्त्रदृष्टेन विधिनात्मानं संयोज्य कदाचिदुपवासेन दुःखितः पिपासा-
शुष्कहृदयो भृगोराश्रमं प्रविवेश । तामेव रात्रिं महात्मा भृगु-
नन्दनो युवनाश्वस्य पुत्रकारणादिष्टिं चकार । मन्त्रपूतेन वारिणा
महान् कलशस्तत्र पूर्वमेव समाहितोऽतिष्ठद्यत् प्राश्य तस्य पत्नी
शक्रसमं सुतं प्रसूवीत । यस्मिन् कलशे तत् सुसंस्कृतं वारि निहित-
मासीत् तं कलशं वेद्यां न्यस्य महर्षयः सुषुपुः । रात्रिजागरणा-
च्छ्रान्तांस्तानृषीन् समतीत्य शुष्ककठः पिपासार्तः पानीयार्थी
तमाश्रमं प्रविश्य स राजा भृशं पानीयमभ्ययाचत । किं तु श्रान्तस्य
शुष्केन कण्ठेन क्रोशतस्तस्य याचनां न कोऽपि शुश्राव । ततः स
पार्थिवस्तं कलशं जलपूर्णं दृष्ट्वा वेगेनाभ्यद्रवदम्भः पीत्वा व्यवा-
सृजत् । शीतलं तोयं पीत्वा पिपासार्तः स नृपः सुसुखी बभूव ।
ततस्ते मुनयो निस्तोयं कलशं दृष्ट्वा कस्येदं कर्मेति पर्यपृच्छन् ।
तदाकर्ण्य युवनाश्वो ममेदं कर्मेति सत्यं प्रत्यवदत् । न युक्तं कृतं
त्वयेति भगवान् भार्गवस्तमाह । मया ह्यत्र दारुणं तप आस्थाय तव
पुत्रार्थं ब्रह्माहितं ततस्त्वया यदब्भक्षणं कृतं तन्न युक्तं किन्त्वेतद्वैव-
कृतमन्यथाकर्तुं न शक्यम् । यतो मत्तपोवीर्यसंभूता आपस्त्वया
पीता अतस्त्वमात्मना शक्रसमं पुत्रं जनयिष्यसि । वयं परमाहुतामिष्टि
त्वत्कृते विश्वास्यामो येन गर्भधारणजं खेदं न समवाप्स्यसि । ततो
वर्षस्रते पूर्णे तस्य राज्ञो वामपार्श्वे विनिर्भिद्य महातेजाः सुतो निश्च-

क्राम न च युवनाश्रं नरपतिं मृत्युराविशत् । तं पुत्रं दिदृक्षुः शक्रस्त-
त्रोपागमत्तं देवा अपृच्छन् किं धास्यत्ययं पुत्र इति । ततः शक्रस्तस्यास्ये
प्रदेशिनीं समभिसंदधे मामयं धास्यतीत्युक्त्वांश्च ।

मामयं धास्यतीत्येवं भाषिते चैव वज्रिणा ।

मान्धातेति च नामास्य चक्रुः सेन्द्रा दिवौकसः ॥

सोऽयं मान्धातातितेजस्वी नृपोऽप्रतिहतचक्रं राज्यं बुभुजे ॥

६. कुमारं चन्द्रापीडं प्रति महाराजाज्ञा ।

कुमार ! महाराजः समाज्ञापयति । पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि
शास्त्राणि । शिक्षिताः सकलाः कलाः । गतः सर्वास्वायुधविद्यासु परां
प्रतिष्ठाम् । अनुमतोऽसि विनिर्गमाय विद्यागृहात् सर्वाचार्यैः । उपगृहीत-
शिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिबन्धाद्विनिर्गतमवगतसकलकलाकलापं
पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं पश्यतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफलतामति-
चिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्य-
तीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमेव भवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहम-
धिवसतः । प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन् वर्षम् । एवं संपिण्डितेनामुना
षोडशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनम-
खिलमातृभ्योऽभिवाय च गुरुनपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्य-
सुखानि नवयौवनललितानि च । संमानय राजलोकम् । पूजय द्वि-
जातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं च त्रिभुवनैक-
रत्नमनिलगुरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि
तिष्ठति । एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति
कृत्वा “जलधितलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महा-
राजाभिरोहणयोग्यम्” इति संदिश्य प्रहितः । दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षण-
विज्ञिः । “देव ! यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः ।

नैवंविधो भूतो भावी वा तुरङ्गमः ” इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति । इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा “ प्रवेश्यतामिन्द्रायुधः ” इति निर्जिगमिषुरादिदेश ॥

७. चन्द्रापीडं प्रति शुकनासोपदेशः ।

समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं चन्द्रापीडं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्छुकनासोऽमात्यः सविस्तरमुवाच । तात चन्द्रापीड ! विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नात्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । विषमो विषयविषाखादमोहः । नित्यमस्नानशौचवध्यो रागमलबलेपः । घोरा च राज्यसुखनिद्रा भवतीति विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनं किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षममजलं स्नानम् । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागमिन्दुशकलादेकान्तवक्रतामुच्चैः प्रवसश्चञ्चलतां

कालकूटान्मोहनशक्तिं मदिराया मदं कौस्तुभमणेनैर्धुर्यमित्येतानि सह-
वासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । इयमनार्या लब्धा-
पि खलु दुःखेन परिपाल्यते । परिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं
रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते ।
न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गणयति । न श्रुतमाकर्णयति । न
धर्ममनुरुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति । नाचारं
पालयति । तदस्मिन् महामोहकारिणि यौवने कुमार तथा प्रयतेथा
यथा नोपहस्यसे जनैर्न निन्द्यसे साधुभिर्न भिक्षुकियसे गुरुभिर्नोपा-
लभ्यसे सुहृद्भिर्न श्लोच्यसे विद्वद्भिः । कामं भवान् प्रकृत्यैव धीरः पित्रा
च समारोपितसंस्कारः । तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि
तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं सुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनः पुनर-
भिधीयसे विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्वमप्यभिजातमपि धीरमपि
प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा
कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् ।
कुलक्रमागतामुद्ग्रहं पूर्वेपुरुषैरूढां धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि ।
उन्नमय स्वबन्धुवर्गम् । अभिषेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्
विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्विजयस्व वसुन्धराम् ।
अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्य-
दर्शीव सिद्धादेशो भवति । इत्येतावदभिधायोपशशाम ॥

८. ब्रह्मज्ञानविषयको गुरुशिष्यसंवादः ।

श्रुतिस्मृतिभिर्गृहीतपरमात्मलक्षणं शिष्यं संसारसागरादुत्तितीर्षु
पृच्छेत्—कस्त्वमसि सोम्य ! इति ।

स यदि ब्रूयात्—ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्यासं गृहस्थो वा ।
इदानीमस्मि परमहंसपरिव्राट् संसारसागराज्जन्ममृत्युमहाप्राहादुत्ति-
तीर्षुरिति ।

आचार्यो ब्रूयात्—इहैव तव सोम्य ! मृतस्य शरीरं वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते । तत्र कथं संसारादुद्धर्तुमिच्छसीति । न हि नद्या अवरे कूले भस्मीभूते नद्याः पारं तरिष्यसीति ।

स यदि ब्रूयात्—अन्योऽहं शरीरात् । शरीरं तु जायते म्रियते वयोभिरद्यते मृद्भावं वापद्यते शस्त्राभ्यादिभिश्च विनाश्यते व्याध्यादिभिश्च प्रयुज्यते । तस्मिन्नहं स्वकृतधर्मवशात् पक्षी नीडमिव प्रविष्टः पुनः पुनः शरीरविनाशे धर्माधर्मवशात् शरीरान्तरं यास्यामि पूर्वनीड-विनाशे पक्षीव नीडान्तरम् । तस्मान्नित्य एवाहं शरीरादन्यः । शरीराप्यागच्छन्त्यपगच्छन्ति च वासांसीव पुरुषस्येति ।

आचार्यो ब्रूयात्—साध्ववादीः । सम्यक् पश्यसि कथं मृषावादी-ब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वयो ब्रह्मचार्योऽसं गृहस्थो वा इदानीमस्मि परमहंस-परिव्राडिति ।

स यदि ब्रूयात्—भगवन् ! कथमहं मृषावादिषमिति ।

तं प्रति ब्रूयादाचार्यः—यतस्त्वं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं जात्यन्वयवर्जितस्यात्मनः प्रत्यभ्यज्ञासीब्राह्मणपुत्रोऽदोन्वय इत्यादिना वाक्ये-नेति ।

स यदि पृच्छेत्—कथं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं शरीरं कथं बाहं जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इति ।

आचार्यो ब्रूयात्—शृणु सोम्य ! यथेदं शरीरं त्वत्तो भिन्नं भिन्नजात्यन्वयसंस्कारं त्वं च जात्यन्वयसंस्कारवर्जित इत्युक्त्वा तं स्मारयेत् परमात्मलक्षणं श्रुतिस्मृत्युक्तमिति ॥

९. नीतिः ।

मूकं करोति वाचालं पङ्कं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः ।
 न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा ॥ २ ॥
 लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
 प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रमिवाचरेत् ॥ ३ ॥
 लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
 तस्मात् पुत्रं च शिष्यं च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥ ४ ॥
 एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ५ ॥
 एकेनापि कुवृक्षेण कोटरस्थेन वह्निना ।
 दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ६ ॥
 उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
 राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ ७ ॥
 परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत् तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ८ ॥
 दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ॥ ९ ॥
 दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्यालोककृतोऽपि सन् ।
 मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः ॥ १० ॥
 सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
 मन्त्रौषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ ११ ॥
 अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।
 वञ्चनं चापमानं च मतिमान् न प्रकाशयेत् ॥ १२ ॥
 यस्मिन् देशे न सन्मानं न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥ १३ ॥
 मनसा चिन्तितं कर्म वचसा न प्रकाशयेत् ।

अन्यलक्षितकार्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥ १४ ॥
 ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।
 पुनश्च वर्धते यस्मात् तस्माच्छेषं न कारयेत् ॥ १५ ॥
 यो ध्रुवाणि परित्यज्य अघ्रुवं परिषेवते ।
 ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अघ्रुवं नष्टमेव तु ॥ १६ ॥
 एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम् ।
 गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ १७ ॥
 आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।
 तज्जयः संपदां मार्गो येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ १८ ॥
 पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
 कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥ १९ ॥
 अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।
 सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥ २० ॥
 किं तस्य मानुषत्वेन बुद्धिर्यस्य न निर्मला ।
 बुद्ध्यापि किं फलं तस्य येन विद्या न संचिता ॥ २१ ॥
 यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलबाहिना ।
 यशः कायेन लभ्येत किं नु लभ्यमतः परम् ॥ २२ ॥
 दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सितापि मधुरैव ।
 तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र संलग्नम् ॥ २३ ॥

१०. राजभक्तिः ।

सोमाग्र्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य च ।
 अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ १ ॥
 इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं क्रोधं हराद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।
 आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ २ ॥

सर्वदेवमयो राजा मनुना संप्रकीर्तितः ।
 तस्मात्तं देववत् पश्येन्न व्यलीकेन कर्हिचित् ॥ ३ ॥
 सर्वदेवमयस्यापि विशेषो नृपतेरयम् ।
 शुभाशुभफलं सद्यो नृपाद्देवाद्भवान्तरे ॥ ४ ॥
 अपि स्वल्पमसत्यं यः पुरो वदति भूभुजाम् ।
 देवानां च विनश्येत् स द्रुतं सुमहानपि ॥ ५ ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥ ६ ॥
 बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ७ ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ८ ॥

११. अराजकं राष्ट्रम् ।

(रामायण-अयोध्याकाण्ड-सर्ग ६७)

इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
 अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ १ ॥
 नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते ।
 नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ २ ॥
 अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके ।
 इदमत्याहितं चान्यत् कुतः सत्यमराजके ॥ ३ ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः ।
 शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः ॥ ४ ॥
 नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः ।
 अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ ५ ॥
 नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः ।

गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ ६ ॥
 यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यनृणं वनम् ।
 अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ ७ ॥
 नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
 मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ ८ ॥
 राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् ।
 राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ९ ॥
 यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः ।
 विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ १० ॥
 अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन ।
 राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी ॥ ११ ॥

१२. पञ्चवटी ।

(रामायण-अरण्यकाण्ड-सर्ग १५)

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम् ।
 उवाच लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥
 आगताः स्म यथोद्दिष्टं यं देशं मुनिरब्रवीत् ।
 अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितकाननः ॥ २ ॥
 सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि ।
 आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति संमतः ॥ ३ ॥
 रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण ।
 तादृशो दृश्यतां देशः संनिष्ठजलाशयः ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ।
 सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते ।
 स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ६ ॥

सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महाद्युतिः ।
 विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ७ ॥
 स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
 हस्ते गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
 इहाश्रमपदं रम्यं यथावत् कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 इयमादित्यसंकाशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः ।
 अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ १० ॥
 यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना ।
 इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ ११ ॥
 हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ।
 नातिदूरे न चासन्ने मृगयूथनिपीडिता ॥ १२ ॥
 मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ।
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्याः फुल्लैस्तरुभिरावृताः ॥ १३ ॥
 इदं पुण्यमिदं रम्यमिदं बहुमृगद्विजम् ।
 इह वत्यामः सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अचिरेणाश्रमं आतुश्चकार सुमहाबलः ॥ १५ ॥

१३. श्रीनिवासस्थानानि ।

(महाभारत-अनुशासनपर्व-३२ अध्याय)

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।

श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं यथाश्रुतम् ।

रुक्मिणी देवकीपुत्रसन्निधौ पर्यपृच्छत ॥ २ ॥

नारायणस्याङ्गतां ज्वलन्तीं दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।
कौतुहलाद्विस्मितचारुनेत्रा पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३ ॥
कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं संतिष्ठसे कानि च सेवसे त्वम् ।
तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४ ॥
एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।
उवाच वाक्यं मधुराभिधानं मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५ ॥

श्रीरुवाच ।

वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।
अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ॥ ६ ॥
नाकर्मशीले पुरुषे वसामि न नास्तिके साङ्करिके कृतघ्ने ।
न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते न चाविनीते न गुरुष्वसूयके ॥ ७ ॥
ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमानाः क्लिश्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
न चैव तिष्ठामि तथाविधेषु नरेषु संगुप्तमनोरथेषु ॥ ८ ॥
स्वधर्मशीलेषु च धर्मवित्सु वृद्धोपसेवानिरते च दान्ते ।
कृपात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे क्षान्तासु दान्तासु तथाबलासु ॥ ९ ॥
स्वाध्यायनित्येषु सदा द्विजेषु क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।
वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १० ॥

१४. दम्पतीस्नेहः ।

(महाभारत-शान्तिपर्व-अध्याय १४४)

भीष्म उवाच ।

अथ वृक्षस्य शाखायां विहङ्गः ससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १ ॥
तस्य कल्यगता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २ ॥

वातवर्षं महद्वासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
 किं नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३ ॥
 अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
 तथा विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४ ॥
 पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
 भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ॥ ५ ॥
 न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
 गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥ ६ ॥
 यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
 अद्य नायाति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ७ ॥
 न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्माते स्नाति सुव्रता ।
 नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ॥ ८ ॥
 हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
 प्रोषिते दीनवदना कुद्धे च प्रियवादिनी ॥ ९ ॥
 पतिव्रता पतिगतिः पतिप्रियहिते रता ।
 यस्य स्यात्तादृशी भार्या धन्यः स पुरुषो भुवि ॥ १० ॥
 सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ।
 अनुरक्ता स्थिरा चैव भक्ता स्निग्धा यशस्विनी ॥ ११ ॥
 वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद् गृहम् ।
 प्रासादोऽपि तथा हीनः कान्तार इति निश्चितम् ॥ १२ ॥
 धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
 विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ॥ १३ ॥
 भार्या हि परमो ह्यर्थः पुरुषस्येह पठ्यते ।
 असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ १४ ॥
 तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
 नास्ति भार्यासमं किञ्चिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ १५ ॥

नागं पाशं च घण्टां डमरुकसहितं चाङ्कुशं वामभागे
 नानालङ्कारदीपं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं भजामि ॥४॥
 रत्नैः कल्पितमासनं हिमजलैः स्नानं च दिव्याम्बरं
 नानारत्नविभूषितं मृगमदामोदाङ्कितं चन्दनम् ।
 जातीचम्पकविल्वपत्ररचितं पुष्पं च धूपं तथा
 दीपं देव दयानिधे पशुपते हृत्कल्पितं गृह्यताम् ॥ ५ ॥
 असितगिरिसमं स्यात्कज्जलं सिन्धुपात्रे
 सुरतरुवरशाखा लेखनी पत्रमुर्वी ।
 लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
 तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥ ६ ॥
 महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
 तयोर्न भेदप्रतिपत्तिरस्ति मे तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥७॥
 यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
 र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
 ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
 यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥८॥
 रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
 रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
 रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
 रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर ॥९॥
 इतो न किञ्चित् परतो न किञ्चिद्
 यतो यतो यामि ततो न किञ्चित् ।
 विचार्य पश्यामि जगन्न किञ्चित्
 स्वात्मावबोधादधिकं न किञ्चित् ॥ १० ॥

EXERCISE (short sentences) I

दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय कौण्डिन्योऽपि ब्राह्मण
इत्ययं तक्रकौण्डिन्यन्यायः सामान्यविशेषन्यायः ।

विजये ! निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजाय लङ्केश्वराय भग्नप्रायाशोक-
वनिकेति ।

जयतु महाराजः ! महाबलः खलु स वानरः । तेन खलु मृणाल-
बहुत्पाटिताः सालवृक्षाः । मुष्टिना भग्नो दारुपर्वतकः । पाणितलाभ्या
मभिमृदितानि लतागृहाणि । नादेनैव विसंज्ञीकृताः प्रमदवनपालाः ।
तस्य ग्रहणसमर्थं बलमाज्ञापयितुमर्हति महाराजः ।

विवाहा नाम बहुशः परीक्ष्य कर्तव्या भवन्ति । कुतः

जामातृसंपत्तिमचिन्तयित्वा पित्रा तु दत्ता स्वमनोभिलाषात् ।

कुलद्वयं हन्ति मदेन नारी कूलद्वयं क्षुब्धजला नदीव ॥

वयस्य ! अस्तमितो भगवान् दिवाकरः । संप्रति हि

पूर्वा तु काष्ठा तिमिरानुलिप्ता संध्यारुणा भाति च पश्चिमाशा ।

द्विधा विभक्तान्तरमन्तरिक्षं यात्यर्धनारीश्वररूपशोभाम् ॥

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते ।

यदेवोपनतं दुःखात् सुखं तद्रसवत्तरम् ।

न खलु वयस्तेजसो हेतुः ।

तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ।

कं बलवन्तं न बाधते शीतम् । कम्बलवन्तं न बाधते शीतम् ।

शयाना वर्धते दूर्वा आसीनं वर्धते विसम् ।

शिखा ते वर्धते बाल गुड्गचीं श्रद्धया पिब ।

चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः ।

उपनयो विद्यार्थस्य श्रुतिः संस्कारः ।

तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते ।

आचार्य उपनीतमन्तेवासिनं ब्रवीति—

मम हृदये हृदयं ते अस्तु । मम चित्तं चित्तेनान्वेहि ।

मामेवानु संरभस्व मयि चित्तानि सन्तु ते ।

मयि सामीच्यमस्तु ते मह्यं वाचं नियच्छतात् ।

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । मम व्रते हृदयं ते दधामि । मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु । मम वाचमेकव्रतो जुषस्व । बृहस्पतिर्वा नियुनक्तु मममिति ।

न तथा रत्नमासाद्य मुजनः परितुष्यति ।

यथा तत् तद्रताकाङ्क्षे पात्रे दत्त्वा प्रहृष्यति ॥

विविक्ताः साधवः शब्दाः प्रकृत्यादिविभागतः ।

बोध्यन्ते यत्र शास्त्रेण तद्वै व्याकरणं विदुः ॥

तद्वनुस्तानि चास्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।

सर्वमेकपदे नष्टं विना तेन महात्मना ॥

स वै पुण्यतमो देशः सत्पात्रं यत्र लभ्यते ।

न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्

धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।

नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये

जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥

काकस्य गात्रं यदि काञ्चनस्थ

माणिक्यरत्नं यदि चञ्चुदेशे ।

एकैकपक्षे ग्रथनं मणीनां

तथापि काको न तु राजहंसः ॥

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो जातश्च राहोर्मुखं
 संजातश्च घनाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।
 निर्वृत्तश्च फलेमहिर्दुमवरो दग्धश्च दावाग्निना
 त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥
 वरमद्य कपोतो न श्यो मयूरः ।
 वरं तत्कालोपनता तित्तिरी न पुनर्दिवसान्तरिता मयूरी ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ।
 न हि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेश्मनि ।
 पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम् ।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं

कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ॥ (अस्मि=अहम्)

स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक मत्प्रसादात् ।

स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ।

स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय जीव ।

गौडो भवान् ! अथेति ब्रूमः ।

ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च । च हेत्वर्थे । शीतात् कथं गम्यत् इत्यर्थः ।

कर्पूरगौरं करुणावतारं संसारसारं भुजगेन्द्रहारम् ।

सदा वसन्तं हृदयारविन्दे भवं भवानीसहितं नमामि ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैश्च बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतिप्रमादात् ।

करोमि यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायैव समर्पयामि ॥

EXERCISE (English into Sanskrit) II

1. Scarcely had he gone far, when a tiger faced me (नातिदूरं गते तस्मिन्).
2. As soon as the king entered the hermitage, our ceremonies became free from obstacles (आश्रमं प्रविष्टमात्रे तस्मिन् राक्षि).
3. No sooner did the hunter discharge an arrow, than a piteous cry was heard from that quarter.
4. Desirous of becoming well versed (पारगामी भविष्यन्), in grammar, he went to Kâśī.
5. Before setting out on a journey (प्रयाणं करिष्यन्), he prostrated himself before the feet of his parents and asked their blessing.
6. As long as a man is not attacked by adversity, so long will he have friends (यावत् तावत्).
7. Even supposing that duty is not to be neglected by the king, still I cannot inform the king just now of the arrival of a sage (कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं नृपस्य तथापि... ..नोत्सहे).
8. True, he does not remember to have married this lady, still his mind becomes eager for her (use कामम्).
9. Pray, do not misunderstand me (अलं मामन्यथा गृहीत्वा). Verily, I have not done this.
10. The less you think of your relation's death, the less will be your sorrow for him (यथा यथा... ..न चिन्तयसि तथा तथा).
11. The more do we think of God, the less do we know Him.
12. You should any how (यथा कथंचित्) surmount these difficulties; for unless you remove them (यावन्... ..), you will not conquer him.

13. What burns me is this that guests leave our house, thinking it to be destitute of wealth (एतत्तु मां दहति यत्.....).
14. I prefer requesting a noble-minded person for this even though my request may be fruitless to requesting a mean-minded person, even though the request may be likely to bear fruit (Use वरम्).
15. I congratulate you on the accomplishment of all your desired objects (दिष्ट्या).
16. Having accepted (शिरसि कृत्वा) his command, he followed the way leading to that town (तन्नगरगामिनं मार्गम्).
17. Do place your son as a hostage (विश्वासस्थाने षू) to convince me (मां प्रत्याययितुम्) that you would carry out our agreement (समयधर्मं पालयिष्यति)
18. That there can be friendship between us is as incredible (अभद्देय) as between grass and fire.
19. You should not be anxious on this account as long as I am alive (मयावस्थितेन or मयि धियति).
20. That you are born in the purple (त्वद्गर्भेऽश्वत्त्वम् or गर्भेऽश्वरोऽसीति) should not make you lazy.
21. I congratulate you on your having reached the 80th year (दिष्ट्या-प्रवर्धते with the *Inst.*).
22. It is undoubtedly true that the more a man devotes his mind to good (कल्याणे कुरुते मनः), the more are all his objects fulfilled.
23. Many diseases are hereditary (कुलक्रमागत); they cannot be remedied (अप्रतिविधेय).

EXERCISE III

Formerly, there was a competition between gods and demons for supremacy of power. Gods chose the Aṅgīrasa, while the demons, Uśanasa as their priest. Now Śukra restored to life, by resorting to the might of his learning, those demons who

were killed in fight by the gods and so they got up from the battle-field and fought again with gods; while Brihaspati was not able to revive those gods who were killed on the battle-field; because he did not possess the learning which Śukra had. Gods consequently became very sorry. Being greatly frightened by Śukra, gods went to Kacha, the eldest son of Brihaspati and requested him to render them help and bring that art which Śukra possessed. They said to him, "You will find Śukra near the demon Vṛishâparvan. You will be able to propitiate him and his daughter Devayâni and when she is satisfied, you will secure the art from him." Kacha, accepting the work, went to Śukra and said to him, "I am son of Brihaspati by name Kacha., Accept me as your pupil. I shall wait upon you. Permit me oh revered sage! to do so."

EXERCISE IV

Once the lord of gods was sitting on a throne in Amarâvatî. Eighty-eight thousand Ṛishis and thirty-three krors of gods waited upon him. There the divine sage Nârada praised to the skies the liberality and patience of king Vikramârka on the occasion of relating a narrative. While gods were surprised to hear it, Indra requested Kâmadughâ to go to the world of mortals and test the merits of Vikramârka. Then Surabhi assumed the form of a very feeble cow and having herself fallen into mud raised a piteous cry while the king was passing by the way. Having seen her in that state, the king who felt pity for her, strove hard to relieve her. While he was trying to extricate her, the sun set. When darkness thickened, the king stood there alone, bent upon protecting the cow from a tiger until the sun rose. Having observed mercy and other great virtues of the king, the cow was much pleased and asked him to choose a desired boon. Whereupon, a Brâhmin happened to come

there and requested the king to relieve him from poverty. The king then requested the cow to favour him, saying, "If your ladyship is pleased with me, let the Brâhmin gain his object." "Well done, great man, well done," said the cow. "Rare indeed are persons of your type in this selfish world. I am much pleased with you for your virtues; so let it be as you said."

EXERCISE V

In Vârâṇasî there lived a Brâhmin named Bhârgava. Though pressed by his father, he did not acquire knowledge in his youth. Then, being censured by all, full of repentance, he went to the bank of the Ganges to observe penance to acquire learning. With the intention of preventing him from performing severe austerities, Indra approached him in the disguise of a Brâhmin. Sitting on the bank of the Ganges near the Brâhmin, he frequently took up sand from the bank and threw it into water full of waves. Having seen him doing this, Bhârgava gave up his vow of silence and asked him through curiosity as to what he was doing. Being pressed exceedingly, Indra replied, "I am building a bridge on the Ganges for people to cross it." Then Bhârgava said, "Oh! what a great folly this is! Can a bridge be ever built by sand which can be carried away?" Indra replied, "Knowing this as you do, why are you bent upon acquiring knowledge by vows and fasting without learning and studying?" Thus addressed, the Brâhmin, thinking, ceased from austerities.

EXERCISE VI

In order to rise early, I would earnestly recommend an early hour for retiring. One hour of sleep before midnight is worth more than two hours after that time. Let it be a rule with you and scrupulously adhered to, that your light shall be extinguished

by ten o'clock in the evening. You may then rise at five and have seven hours to rest, which is about what nature requires.

If you ever hope to do anything in this world, the habit *must* be formed and the sooner it is done, the better. If any money could purchase the habit, no price would be too great. After you are once awaked, be sure to use the first consciousness in getting upon the floor. If you allow yourself to parley a single moment, sleep, like an armed man, will probably seize upon you; and your resolution is gone, your hopes are dashed, and your habits destroyed. Most confidently do I believe that he who from his youth is in the habit of rising early will be much more likely to live to old age, more likely to be a distinguished and useful man, and more likely to pass a life that is peaceful and pleasant.

NOTES ON
SELECT PASSAGES AND EXERCISES

NOTES ON SELECT PASSAGES AND EXERCISES

१.—वनोद्देशे—(उद्देशः= a place)—In the forest-region. चटकदम्पती—(चटकः—A sparrow+दम्पती, द्वन्द्वसं०, जाया च पतिश्च जायापती जम्पती दम्पती वा)—A pair of sparrows. निलयः—A place. गच्छता कालेन—In the course of time. घर्मार्तेः (घर्मेण आर्तेः, आर्तेः=आ+कृत, p. p. of कृ. आ+कृ=आह here; *Vide* p. 61 foot-note*)—Afflicted by heat. मदोत्कर्षात् (उत्कर्षः=आविष्यम्, excess of pride). पुष्करम्—The trunk. विशीर्णानि (p. p. of वि+शू 9th Conj. Par.)—Broken. आयुःशेषतया=आयुः शेषो ययोस्तौ आयुःशेषौ तयोर्भावं आयुःशेषता तया—Because the duration of life was not completed. चटकौ=चटकश्च चटकी च; एकशेष compound. पितरौ and अग्ररौ are other instances of एकशेषसमास, माता-पितरौ and अग्र-अग्ररौ are optional forms used for पितरौ and अग्ररौ. कथमपि—Some how or other. विषेयः—Difference. श्लेष्माश्रु (श्लेष्मन् m. phlegm)—Tears mixed with phlegm. (मध्यमपदलोपी समासं, श्लेष्मणा मिश्रितमश्रु श्लेष्माश्रु). गजापसदस्य—(अपसद—m. A low man. At the end of a compound it has the sense of 'wretched', 'accursed'.)—Of the wretched elephant. अन्यजात्युद्भवः—He whose birth is in another class. विधेयज्ञः (उपपदसमास, विधेयं जानातीति विधेयज्ञः)—One who knows what should be done. सहजुता—Like a friend. उत्तरपदस्थ-भूतशब्दः समार्थः. It has sometimes the sense of स्वरूप; स्वरूपार्थेऽपि भूतशब्द उत्तरपदस्थः—इदं जगत् तमोभूतमासीत्—तमोरूपमित्यर्थः. स्फोटनम्—Breaking. मतिशालिभिः—मत्या शालन्ते शोभन्ते ते मतिशालिनस्तैः; By those who shine by their intellect. न विकल्पन्ते—Are not doubtful, are effectual. नयः—Ways of policy. कियन्मात्रः (कियती मात्रा यस्य सः)—Of what account? वराकः—Wretched. It has generally the sense of 'poor.' मध्याह्नसमये—मध्यमह्नः मध्याह्नः. This compound is called एकदेशी or अवयवी समास. ('अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' १५।४।८७॥ चात्—संख्याव्ययादेः. अच् (अ) is the समासान्त प्रत्यय added to रात्रि when preceded by अहः &c., i. e., रात्रि is changed to रात्र; अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः (द्वन्द्व); पूर्व रात्रेः पूर्वरात्रः; संख्याता चासौ रात्रिश्च संख्यातरात्रः.

Similarly, पुण्यरात्रः; द्वयोः रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम्; अतिक्रान्तो रात्रि-
तिरात्रः (प्रादिसमास). 'अहोऽह एतेभ्यः' ।१।४।८८॥ अहन् is changed to
अह, when preceded by सर्व, &c. सर्वाहः, पूर्वाहः. But अहन् is changed
to अह, and not अह (Vide Les. 82), when preceded by a numeral
or पुण्य and छदिन; पुण्याहम् (पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु, a request made to
Brâhmins by a यजमान in the स्वस्तिवाचन ceremony). द्वयोरहोः
समाहारः द्वयहः. It must be noted that the इन्द्र and the तत्पुरुष
compounds ending in रात्र, अह, and अह are masculine ('रात्राह्वाहः,
पुंति' ।२।४।२९॥) पुण्यछदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा-पुण्याहम् । छदिनाहम् । कालसः-
Eager. चञ्चू Fem.-A beak. सपरिकरस्य=Accompanied by followers.
गतैः-तम्-तो-A pit. समवायः-A collection. पञ्चत्वं यास्यति=Will die;
will merge in the five elements. मण्डूकः-A frog. दुर्दुरः-A frog.

२.-अवनि-नी-The earth. सादरमभाणि-सादरम्-Respectfully; बहु०,
क्रियाविभे०. अभाणि-Pass. Aorist 3rd pers. of भण् 'to speak.'
स्थविरे-Oh! old lady! वैश्यवरः=वैश्येषु वरः, सप्त० तत्पु०; in such cases
बहीतत्पु० is forbidden. वैश्याणां वरः and वैश्येषु वरः are instances of
निर्धारणबही and निर्धारणसप्तमी; वैश्याणां वरः cannot be compounded. 'न
निर्धारणे' ।२।२।१०॥-निर्धारणे या बही सा न समस्यते. नन्दिनी-A daughter.
व्यवहारी-A merchant. उपयेमे-Married. यम् with उप is Âtm. सोदरः-
A brother; समानञ्जदरं यस्य सः; समान is changed to स. प्रवहणम्-A
boat. पोतः-A boat. अभिप्रतस्थे-स्था is Âtmanepadi when preceded
by सम्, अव, प्र, वि; 'समवप्रविभ्यः स्थः' (आत्मनेपदम्) ।२।३।२२॥. कल्लोलः-A
big wave. मालिका-A collection. चात्रीभावेन कल्पिताहम्-I who was
made her foster-mother. फलकम्-A board. परां काष्ठमधिगता-Which
had reached the highest limit. विचेतना-विगता चेतना यस्याः सा.
प्रच्छाद्यशीतले-प्रकृष्टा छाया यस्य तत् प्रच्छाद्यं प्रच्छाद्यं च तत् शीतलं च प्रच्छाद्य-
शीतलं तस्मिन् (विशेषणसमास, कर्म० स०). जनपदगामिनम् (जनपदं गच्छतीति
जनपदगामिन् । तच्) -Leading to the country. वारणः-An elephant.
प्रावृषत्-Ran away. गुल्मकः-कम्-A collection. कण्ठीरवः-A lion. (कण्ठी
Fem.-The throat). आन्ददति-Loc. Sing. of आन्दत् pres. p. of आ-
दा 3rd Pers. Pres. Participles of काम्, जह्, चक्रात्, नाम्, and हरिदा
as well as of roots of the 3rd Conj. in which the nasal is dropped

from the 3rd pers. plural terminations, do not take the nasal in the सर्वनामस्थान in the *Mas.* and take it optionally in the *New. Plu.* of the *Nom.*, the *Acc.*, and the *Voc.*-ददस्, ददती, ददतः, ददवम्, ददतौ; न० प्र० ददस्, ददती, ददति-ददन्ति. दन्तावलः—An elephant (वल=मत्वर्याय or possessive ter. The final vowel is lengthened as in कृषीवलः—A farmer). समासीनेन (समासीन is the pres. part. of सम्+आस्. It is irregular)—By one sitting. निकटः—दम्—Vicinity. निकटम् *Ind.*—Near.

३.—क्रियतां समयधर्मः—(समयः=An agreement) Make an agreement.

क्षुत्क्षामकण्ठः—One whose throat is parched by hunger. क्षाम is p. p. of क्षे 1st Par. ('क्षायो सः' 1८1१, १३॥ त is changed to स in क्षे). मृक्किणी परिलेखिमानः—'प्रान्तावोष्ठस्य मृक्किणी' इत्यमरः—मृक्किन् *n.*—The end of lips, परिलेखिमानः—Frequently licking; pres. p. of the यङन्त (Freq.) of लिह्. भर्त्सयन्—From भर्त्स् (भर्त्सयते). It is usually *Atm.* (भर्त्सयमानः). उच्छेदयिष्यामि=उच्छेत्स्यामि. विश्वासस्थाने—As hostages.

४.—दायादः—दायमाक्षते इति दायादः—An heir, one entitled to a share of inheritance. अरुषट्पटीम्—अराः—Spokes of a wheel: अरैर्यज्यते रच्यत इत्यरुषट्—A machine for raising water from a well. आहूतवान्—Active p. p. of आहू (1st *Ubh.*); हू takes संप्रसारण in the Perfect; अहूव—अहुवे; इयस्—ह्यासीष्ट (Bene.); अहूत्—अहूस्त (Aor.) अश्रद्धेयम्—Incredible. अह्वा (अन्—An *Ind.*+वा 3rd *Ubh.*); परिणतवयाः—परिणतं वयो यस्य सः; पश्चिमे वयास वर्तमानः। वृद्ध इति यावत्. प्रलापपरः—प्रलापः परं प्रधानं यस्य सः—Intent upon crying; who kept on crying. कवलितम्—कवल्लोऽस्य संजात इति; made a mouthful of. बभूक्षितः—Hungry; p. p. of the Desi. of भुज्. गोघा *f.*—An alligator. सकृतमन्तरे मया विधृतम्—A kind of oath. I swear by my सकृत—Virtuous deeds. I shall sacrifice them if I tell a lie.

५.—धूरि Much. वननित्यः—नित्यः=आसक्तः; Constantly dwelling in a forest. इष्टि—A sacrifice. क्रीडतः—कृज् 1st Par.—To cry out. ब्रह्माहितम्—ब्रह्म=ब्रह्मजः. Brâhminical prowess. वास्यते—Will suck. धे 1st Par. (धयति)—To suck. स्तनधयः—A child. आस्ये—In the month,

प्रदेशिनी—The fore-finger. दिवौकसः—योः ओकः येषां ते दिवौकसः। पृथोदरा-
दिवात् साधुः—It is correct, because it is included in the पृथोदर-
class. Instead of दिवौकस् we have दिवौकस्.

६.—सकलाः—(बहु०, कलाभिः अंशैः सहिताः)—All. गन्धगजकुमारकम्-
गन्धप्रधानो गजः गन्धगजः (मध्यमपदलोपी स०)—A high class elephant.
From the temples of elephants a fragrant ichoral juice called मद्य
or दान comes out when they are in youth. क in कुमारक signifies
वात्सल्य or affection. वारिबन्धात्—From the place where elephants
are fastened; वारि-री—A place for fastening elephants. अवगतसकल-
कलाकलापम्—1. One who has acquired all arts; 2. The moon who
has acquired all digits; the full-moon. कलाप m.=A collection.
सफलताम्—फलेन सहितानि सफलानि तेषां भावस्तत्ता। ताम्. एवं संपिण्डिते-
नामुना...प्रवर्षसे=Thou prosperest by this sixteenth year arrived at
by years being thus summed up, i. e., I congratulate thee upon
thy having reached the sixteenth year, arrived at by thus sum-
ming up the years. नियन्त्रणम्—Restraint. ललितम्—Sport; p. p. of
लल 1st or 10th, Ubh., having the sense of an abstract noun (भावे
क्तः). The word ललना (a woman) is derived from it. त्रिभुवनार्थ-
मिति कृत्वा—Thinking that he was the wonder of the three worlds.
उच्चैःश्वसम् m.=Indra's horse. एवंविधः—बहु०, एवं विधा प्रकारो यस्य सः.
परिचारार्थम्—परिचाराय इदं यथा स्यात्तथा (चतु० तत्पु०, used as क्रियाविशे०).
अभिरूपः—Handsome. कुलक्रमागतः—Hereditary. शिरसि कृत्वा—Bowling
to. ध्वनिः—Sound.

७.—दर्शनार्थम्—दर्शनाय इदं यथा स्यात् तथा. It is चतु० तत्पु० and is a
क्रियाविशे० of आगतम्. It is a नित्यसमास. A compound which cannot
be dissolved at all or cannot be dissolved by words forming it is
a नित्यसमास ('अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमासः'); खट्वाकदः is thus
a नित्यसमास and means जालम्, नीच. A student must sleep on the
ground. If he sleeps on a bedstead, he is called खट्वाकदः—A low
or wretched man. This word bears evidence of the condition of
student-life in ancient times. ('अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गं च')
अमात्यः—अमा सह (राज्ञा) भवः अमात्यः, अमा Ind. अमावास्या—अमा सह

वस्तुतः सूर्याचन्द्रमसौ यस्यां तिथौ सा. केवलं च—Simply. It is to be construed with इति विस्तरेणाभिधीयते. इति=इति हेतोः; On this account. It is because there are so many natural causes that you are addressed in detail. अभातुभेषम्—भातुना भेषं भातुभेषम्, न भातुभेषमभातुभेषम्; नष्टस्तु०—(तमस्) which cannot be destroyed by the Sun. यौवन-प्रभवम्=यौवनं प्रभव उपतिस्थानं यस्य तत्—(Darkness—ignorance) produced from youth. This darkness is different from ordinary darkness. Ordinary darkness can be destroyed by the rays of the Sun, cut off by the lustre of gems, removed by the light of lamps, and is not very deep. यौवनप्रभवं तमः is the उपमेय, an object of comparison and साधारणं तमः is the उपमान, a standard of comparison. व्यतिरेक or आधिक्य (excess or superiority) of the उपमेय over the उपमान is shown here, so the Alaukāra is व्यतिरेक. अपरिणामोपशमः—Which cannot be allayed in the end. रागमलावलेपः= The pride arising from the impurity of passion. अज्ञानशौचवध्यः= Which cannot be destroyed by the purity of bath. गर्भेश्वरत्वम्—Sovereignty from the birth; the state of having been born in the purple. अविनयानां...समवायः=एषामेकैकमप्यविनयानामायतनं समवायः (A collection of them) अविनयानामायतनमिति किञ्चुत (किं वक्तव्यम्)—When each of them is an abode of immodesty, much more so is a collection of them. This is called कैमुतिकन्याय, a maxim of 'how much more', an argument *a fortiori*. अभिनवं यौवनं यस्य सः अभिनव-यौवनः तस्य भावः अभिनवयौवनत्वम्. अप्रतिमरूपत्वम् and अमातृपशक्तित्वम् should be similarly dissolved. कालुष्यम्—Dirt; impurity; कलुष—Muddy. भवाद्भस्-भवाद्भस्-श-क्ष are the three forms of the word; and similar words have such forms; e. g. तादृश-श-क्ष. अपगतमल—मलः—मलम्—Dust; impurity; impure thoughts. गभस्ति *m., f.*,—A ray. गभस्ति-मत्=The Sun. कल्याणाभिनिवेशी—कल्याणे अभिनिवेशः कल्याणाभिनिवेशः । सोऽस्यास्तीति कल्याणाभिनिवेशी; the affix इन् is applied to the तत्तु० compound—One who is intent upon his prosperity (अभिनिवेशः—Devotion, close attachment). रागः=1. Colour; 2. Attachment.

एकान्तवक्रता=1. Excessive crookedness; 2. Going in an exceedingly crooked way. चञ्चलता=1. Activity; 2. Fickleness. मोहमग्निक=1. Power of infatuation; 2. Power of bewitchment. मद=1. Intoxication; 2. Pride. नेदुर्यम्=1. Hardness; 2. Cruelty. These words have thus two meanings and the Alankāra is *Śleṣha*. Of the two meanings one goes with पारिजातपल्लव, इन्दुशकल, &c., and the other with लक्ष्मी-शकलः—A piece. कालकूटम्—Poison. विरहविनोदचिह्नानि—Signs of removing the pain of separation. प्रपलायते—When अय् 1st Conj. *Ātm.* is preceded by परा, इ of परा is changed to ह्. अय् takes the Peri. Perf. अयांक्ते-बभूव-आस. अभिजनः—A high family. कामम्—Granted; may be. समारोपित°—Whose purificatory rites such as उपनयन (the thread ceremony) have been performed by his father. तरल—Unsteady. अप्रतिबुद्ध—One who is not enlightened. सुखरी-कृतवान्—Caused me to speak. कृतं मयेदम्-कृतवानहमिदम्. When the verb is intransitive, there is no change in the sense. गतोऽहं ग्रामम्, and गतवानहं ग्रामम् have the same sense, *viz.*, I went to a village. इदमेव=पुरुषमियं दुर्विनीता लक्ष्मीः खलीकरोतीति. विजयस्व-जि preceded by वि and परा is *Ātm.* ('विपराभ्यां जे' (आत्मनेपदम्) १।३।१९॥). सिद्धादेक्षः—One whose order is sure to take effect.

c.—कुतिसृतिनिर्गृहीतपरमात्मलक्षणम्=One who has grasped the characteristics of the great soul from the *Śrutis* (the Vedas) and the *Smṛitis*—books on traditional law). परमहंसपरिवाट्—There are four classes of ascetics, कुटीचक, बह्मदक, ईस, and परमहंस, of whom each succeeding name shows a higher stage than the preceding name. परमहंस is thus the highest of ascetics. न हि—Verily, when the nearer bank of a river is reduced to ashes, no one wishes to cross the river. Similarly, when the dead body is eaten away by birds or is reduced to clay, no one wishes to be relieved from the world. Why do you wish to be relieved then? From पार and अवर, the further and the near bank, we have पारावारः—An ocean. ग्राह—An alligator. वयसः. A bird. साध्ववाशिः—Thou speakest rightly now.

Why didst thou say wrongly before, "I was son of a Brâhmin, of a particular family, and Brahmachârin; and am now a परमईस ?" मृषोय-A falsehood. अद्योन्वयः-असौ अन्वयः यस्य सः=Of this family. प्रत्यभ्यङ्गासीः-Thou hast recognised the body which has different classes, families, and purificatory rites as the soul which is devoid of classes, families, and purificatory rites.

९.—परमानन्दमाधवम्—Vishnu, soul of supreme bliss. मा=लक्ष्मी+धव=पति. सत् (entity or existence), चित् (knowledge), and आनन्द (felicity) are the three forms of the Supreme Spirit. बकः-A crane. वञ्चनम्-Deceit. कार्यकालः=The time of using knowledge and wealth. सिता f.-Candied sugar.

१०.—अर्कः-The Sun. लोकपालः-A guardian deity. तपनः-The Sun. वैश्वणः-कुबेरः. वित्तात्पत्योः-वित्तपति=Lord of Wealth. Kubera, and अप्पति=Lord of Water, Varuna; द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं संबध्यते—The word पति occurring at the end of the Dvandva compound वित्तापः is to be construed with both वित्त and अप्, i. e., the word means वित्तपति and अप्पति. व्यलीकेन-By fraud. द्रुतम्-Quickly. विद्रुत-Run away. मनुष्य इति-Thinking him to be a man. दुरुपसर्पिणम्-Who can approach him with difficulty.

११.—इक्ष्वाकु-A descendant of king इक्ष्वाकु. बीजमुद्भिः प्रकीर्यते=A handful of seeds is not scattered; seeds are not sown (because of the fear of robbers at the time of the harvest-फलकाले लुण्ठाकसङ्ख्या). पितुः पुत्रो...वशे=The son does not obey his father and the wife her husband; because there is none to punish the transgressor of orders. अत्याहितम्—Great fear. 'अत्याहितं महाभीतिः' इत्यमरः. विषाग्निः—Of good tusks. हायनः-नम्-वर्षम्. क्षेम-Safe. पण्यम्-A commodity. विभजन्-Distributing. स्वकम्=Life. सत्यं च धर्मश्च=Propagator of truth and religious duty. महता दृष्टेन=Yama has only the virtue of punishing the evil-doer; Kubera, that of giving wealth; Indra, of protecting men; and Varuna, of leading them to the right path. But the king having all these four merits is superior to them by his great virtue.

१२.—नामा *Ind.*—Different. व्यालः—An elephant; a serpent. सेनिकृष्ट—Near. संयताञ्जलिः—One who has folded his hands for salutation. परवानरिमि—स्थिते=When you are with me I am dependent upon you even for a hundred years; *i. e.*, I am never independent. यथावत्—As is proper. संकाश—Like. सुरभि—Beautiful. भावित—Holy. चक्रवाकः—This bird is separated from its mate at night. पक्षिणा=जटापुषा. कन्दरा—A cave. आसन्न—Near.

१३.—भरतर्षभ-भरतेषु ऋषभः भरतर्षभस्तत्संबुद्धौ भरतर्षभ—Best of the descendants of Bharata. ऋषभ, शार्दूल, सिंह. पुङ्गव, &c. are used as उत्तरपद or final members of a compound in the sense of 'the best'. 'स्युत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागायाः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः' ॥ (व्याघ्र, पुङ्गव, ऋषभ, कुञ्जर, सिंह, शार्दूल, नाग, &c., all *Mas.* are used in the sense of 'the best' as final members of a compound). 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे'—उपमित, *i. e.* उपमेय is compounded with व्याघ्र, &c., when a word signifying सामान्य or साधारणधर्म [common property] is not used. पुरुषः व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः; but in पुरुषः व्याघ्र इव शरः a word signifying सामान्य (*viz.*, the word शरः) is used. The words पुरुषः व्याघ्र इव शरः therefore remain as they are and cannot be compounded. नृसोमः=ना सोम इव. श्री=The splendour of beauty, generosity, &c. पद्मा=Riches. मकरध्वजस्य—Of Pradyumna. प्रगल्भे—In an eloquent man. देवपरे=देवः परं प्रधानं वस्तु यस्य सः देवपरः तस्मिन् देवपरे. उद्दीर्ण^०—Of noble or generous temper (p. p. of उद्+ईर् 2nd *Atm.*). सांकरिके=In one who has a mixture (संकर) of castes. असूयक—Fault-finding. असूया=गुणेषु दोषाविकरणम्. कृतात्मन्—One who has conquered his senses; holy. स्वाध्यायनित्य—Devoted to the study of the Vedas; नित्य=निमग्न. संगुप्तमनोरथेषु—In those whose opinions are concealed, who have one thing in their hearts and another in their speech.

१४.—तनूद्धः—Hair. कल्यगता—कल्यं प्रातरहर्षुर्ल वा. In the morning. आकीर्णम् (p. p. of आ+कृ (किरति) 6th *Par.*)—व्याप्तम्—Full of. तपस्विनी—A poor lady (signifies compassion). कृच्छ्रम्—A misery.

भेषजम्—A medicine. सकुनिमेन—सकुनिं हन्तीति सकुनिमस्तेन—By a bird-killer. अग्निसाक्षिकम्—अग्निः साक्षी यस्मिंस्तत्. एतत्—मर्तो हि शरणं परमि-
त्येतत्. स्तवकः—A bunch.

१६.—न हायनैः—Duties are not prescribed by Rishes by means of their years, wrinkles, &c. अनुचान—One who recites the Vedas. ऋच्छति—ऋ (ऋच्छ) 1st Par. Pres. 3rd Pers. Sing. वाजपेय—A kind of sacrifice. कलयामा—अंशेन.

१६.—त्रैविद्यवृद्धान्—तिष्ठो विद्या अधीयते विदन्ति वा त्रैविद्यास्तेषु वृद्धास्तान्—The oldest of those who know the three Vedas. परावरक्षाः—परं चावरं च परावरे ते जानन्तीति—Those who know the past and the present. एवं प्रवृद्धं...शरीरात्—एवं प्रवृद्धं सकलं मनोजं संतापनीयं शरीरात् प्रयुज्यन् दूरीकुर्वन्त्यर्थः. कात्स्न्येन=Wholly; with entirety.

१७.—अतीतम् (p. p. of अति+इ)—Dead. भेषज्यमेतद्...चिन्तयेत्—यदेतत् (दुःखं) नाहचिन्तयेत् तदेतत् (अनहचिन्तनमित्यर्थः) दुःखस्य भेषज्यम्। Not to think of misery is a medicine to cure it. गृध्येत्—Should covet. जिग्धत्वं—मप्रियम्=Attachment to sensual objects through infatuation or folly is an evil and causes death. सर्वे क्षयान्ताः—जीवितम्=All collection ends in destruction; rise, in fall; union in separation; and life, in death. वयो गच्छन्न तिष्ठति—Life does stop going; keeps on going. If the reading be वयोऽगच्छन्न तिष्ठति, it means—Life does not stand still without passing away. अध्यात्म-रतिः—आत्मन्यधिकृत्याध्यात्मम्, अध्यात्मं रतित्यस्य सः. निरामिषः—Free from attachment to sensual objects.

१८.—पुत्रक—Dear son. गुहां प्रविष्टम्—Seated in the inmost part of the heart. न हि प्रतीक्षते...कृतम्=Death does not wait to see whether his work, i. e., life-work, is over or not. न देहभेदे—विज्ञान-
ताम्=Do not think that a change of body means death. When a man dies his soul only leaves his body for another. न तेन किञ्चिन् प्राप्तम्—तेन किञ्चिन् प्राप्तमिति न अपि तु प्राप्तमेव. द्वौ ऋणौ प्रकृतार्थं हदीकुरुतः—Two negatives make one strong affirmative.

१९.—वाच्यगद्गदम्—वाच्यैः गद्गदं विक्षीर्णार्थं यथा स्यात्तथा—In a tone

faltering, with letters broken and rendered indistinct through tears. अयः—Iron. कैव कथा शरीरिदु—What to say of animate objects! There is no wonder in animate objects being heated and softened by grief, when inanimate objects like iron are softened by heat. इन्त—Signifies grief. प्रहरिष्यतः—About to strike; wishing to strike. अथवा—Or rather (signifies an alternative. पक्षान्तरे इत्यर्थः). हिमसेकविपत्ति—Of which death or destruction takes place through a sprinkling of dew. पूर्वनिदर्शनम्—A former instance. अशनिः कल्पित एव वेधसा—This garland is made a thunderbolt by fate. अशनिः is विधेय or predicate. In a sentence which has two parts, उद्देश्य—subject and विधेय—predicate, विधेय is predominant and demonstrative pronouns agree with it in gender. विधेयप्राधान्यादेव इति पुंलिङ्गता. Similarly, we have शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य. कृतपूर्वम्—पूर्वं कृतं कृतपूर्वम्; सुष्ठुप्समास. शब्दपतिः—शब्देन पतिर्न त्वर्थेन—Nominal king. भावनिबन्धना—(भाव—nature)—Having its origin in nature; natural. शर्वरी—Night. द्वन्द्वचर—Moving in a pair. The चक्रवाक bird always moves with its mate and is separated at night. पतत्रिणम्—A bird—Chakravāka. पतत्रम्—A wing. वामोरु—वामौ सुन्दरौ ऊरु जङ्घे यस्याः सा वामोरु तत्संज्ञादौ वामोरु. (In a compound in the feminine gender ऊरु is generally changed to ऊरु, when the पूर्वपद of the compound signifies an उपमान or is संहित, वाम, &c ; रम्भोरुः, करम्भोरुः) 'ऊरुतरपदादौपम्ये' ४।१।६९॥ 'संहितशकलक्षणवामादेव' ४।१।७०॥). कलम्—Sweet but indistinct. अन्यभृतास्तु—In cuckoos. परभृता, अन्यभृता (reared by another) signify a cuckoo; because its eggs are said to be hatched by a crow. परभृत् (परं विभर्तीति, that which rears another) therefore means a crow. पृषतीषु—In the roes. विचमाः—Sportive movements. त्रिविदो—Looking to me, though you were anxious to go to heaven, you have placed your virtues in these animals. कलाविधौ—In the performance of arts. करुणाविशुद्धेन—विमतं शुद्धं यस्य सः विमुक्तः। करुणाया विमुक्तः करुणाविशुद्धस्तेन.

२०.—अर्थोष्मणा—By the warmth of wealth. त्रिकोकीतिलकः—त्रयाणां कोकानां समाहारत्रिकोकी (समाहारद्विगु. Similarly, अष्टाध्यायी, चतुःश्री,

पद्मवर्णी) त्रिलोक्यादितिलकः मूर्ध्नि त्रिलोकीतिलकः, an ornament of the three worlds. शीतसितया-कोला चासौ सिता च शीतसिता तथा—Cold and white (the Ganges); giving ease to the heart and glorious (without any spot of infamy).

पात्रं पवित्रयति—A lamp makes the pot (पात्रम्) dirty; while friendship of the good makes the person forming it (पात्रम्) holy—devoid of unholy thoughts. A lamp destroys गुण (wicks); while friendship of the good does not destroy गुण's (merits), but nourishes them. A lamp destroys ज्ञेह (oil); while the company of the good does not destroy ज्ञेह (affection). A lamp produces मल (soot); while good company does not produce मल (impure thoughts). A lamp does not look good at the end of दोषा (night); while the company of the good shines on account of the destruction of दोष (faults). A lamp flickers—is unsteady; while the company of the good is not fickle. Thus good company is some indescribable lamp in the house of a man of good deeds. Here the lamp of good company is described as superior to other lamps. उपमेय being thus superior to उपमान, we have suggestion (ध्वनि) of the व्यतिरेकलङ्कार. पवित्रयति (Don. नामधातु; पवित्रं करोति).

नार्चयति—भक्तौ मूर्ख्यमर्चयन्ति न भवन्तीत्यर्थः (नामधातु).

प्रतिभासतः—Of one who has genius or originality of conception,

प्रतिभा—“प्रभा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता”—Intellect shining with new forms of its manifestation. Without intellect or imagination of such a high order, good poetry cannot be composed. कस्यचित्—कस्यचित्देव न सर्वस्य ।

नाकवित्—Not composing poems does not lead to dereliction of duty or a disease, or punishment; while the good describe a bad composition of poems to be actual death (of one's glory), complete ignominy.

व्याख्यायास्त्वानि—If such (of artificial beauty) poems can be comprehended like Śāstras (high literary and philosophical

works) only by means of commentaries, this is verily a happy day to those who have bright intellect; but alas! those whose intellect is dull are undone. What is implied is that poetry should be clear and intelligible. It should not require like the Śāstras the help of commentaries for its comprehension. दुर्मेधसः—‘नित्यमसिच् प्रजामेधयोः’ ॥६॥४॥१२२॥ *Vide. Les., XXXIII.* प्रजा and मेधा have असिच् as समासान्त प्रत्यय, i. e., are changed to प्रजस् and मेधस् in बहु° when preceded by नम् (अ or अन्), दुस्, and सु (अप्रजाः, सुप्रजाः, अमेधाः, &c.).

मूर्धजाः—मूर्धेनि जायन्त इति मूर्धजाः केशाः.

जीवमानः—जीव् 1st Conj. is *Par.*, but here it is *Ātm.* in the sense of ताच्छील्य—the act of being accustomed to live. जीवमानः thus means ‘accustomed to live.’ ‘ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्’ ॥३॥२॥१२२॥—आनश् (आन, ter. of the *Ātm.* Pres. p.) is added to a root in the sense of ‘the act of being accustomed to it’ expressing ‘age,’ and ‘power.’ भोगं भुञ्जानः—Accustomed to enjoy pleasure. कवचं बिभाणः—Of an age fit to wear an armour. शत्रून्निघ्नानः—Having the power to kill enemies.

भागधेयम्—भाग एव भागधेयम्. धेय is a स्वार्थवाचक affix; *Vide Les. 39*; that is, it makes no change in the sense of the base (प्रकृति) to which it is applied. नाम एव नामधेयम्: बाल एव बालकः (क is here स्वार्थवाचक); चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् (Here प्यप् or य is स्वार्थवाचक); सुखमेव सौख्यम्.

इतरतापसतानि—Hundreds of miseries, other than that of communicating something full of taste to those who have no taste.

अस्यां सखे°—This is an instance of अन्योक्ति or अप्रस्तुतप्रशंसा. When प्रस्तुत (the subject of description) is suggested from the प्रशंसा (description) of अप्रस्तुत (what is not the subject of description), the figure is अप्रस्तुतप्रशंसा. To communicate taste to the inappreciative is like the cooing of the cuckoo in a place inhabited by the deaf. The poet means the description to apply

to a learned man who is advised not to display his learning to those who have no taste for it.

दैवहृतकाः—दैवं हृतं निन्यं येषां ते. Here the निन्यन्त word or the past participle is used as उत्तरपद of the compound. निन्य=p. p. affix. We have either आहिताग्निः or अग्न्याहितः (one who keeps the sacred fire). **कलानभिज्ञाः**—1. Those who do not know or appreciate कल or sweet, indistinct cry; 2. Those who do not know कला or arts.

कृतान्तः—God of death; यम. मनाक् (Ind.)—A little.

भवन्ति नन्ना°—The first three *pādas* contain particular instances, which are strengthened by a general statement in the fourth *pāda*. Thus when a particular statement is strengthened by a general statement and *vice versa*, the figure is —अर्थान्तरन्यास.

‘ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्य न्नासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥’ दण्डी

The figure is to be known as अर्थान्तरन्यास, in which after having described something, the author describes another thing, able to prove it.

पूर्वार्धपरार्धभिन्ना—The shadow grows smaller and smaller during the first half of the day and such is the friendship of rogues; while the shadow grows larger and larger during the latter half of the day and such is the friendship of good men.

तज्ज्ञाः—Those who know the characteristics of a good friend.

एकातपत्रं प्रभुत्वम्—(एकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं यस्य तत्); unrivalled supremacy. **वार्ताम्**—Welfare. **प्रतियातुकामम्**—प्रतियातुं कामो यस्य स प्रतियातुकामस्तम्; desirous of going away (तुम् drops its म्; *Vide* Les. 33). **प्रयुक्तं**—इतः=अस्मिन् मयि; रंहः—Velocity. **मूर्च्छति**—व्याप्नोति; makes effect upon. **पत्तिः**—पदातिः (पद्भ्यामतति)—A foot-soldier.

दिवं यदि°—Said by Śiva in the disguise of a sage to Pārvatī who was practising penance to secure his hand.

लोभेभेद°—Avarice is like fire; back-biting like committing sins; and so on.

विश्रासं व्यसनम्-व्यसन=Attachment.

अनुविधेयम् अनुसरणीयम्. उरिदम् उपदिष्टम्. असिचारावतम्-असिचार-
चक्रमणवद् दुष्करम्-As hard as walking on the edge of a sword.
'एकस्यामेव श्रम्यायां कथ्ये खड्गं निधाय जीयुस्तौ यत्र ब्रह्मचर्येण शयाते तदसि-
चारमवतम्'-This is the explanation of the commentator दिवकर.

लंघनविधिः-Flurry and confusion as to how he should receive
the guest. सदसि कथनं नाप्युपकृते:-Not to speak in an assembly
about his own obligations. अनुसरते:-Freedom from pride. निर-
भिभवसारः-निर्यतः अभिभवः अपमान एव सारो यासां ताः-Stories about
others must be such as have freedom from censure as their essence.

काव्ययते-Emits saliva. अमित्रायते-अमित्र इव आचरति. In both the
forms कश्च् (य) is added to turn nouns into verbs.

प्रणयगर्भगिरः-प्रणयः गर्भः यासां ताः प्रणयगर्भाः प्रणयगर्भाः गिरः येषां ते
प्रणयगर्भगिरः (बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहि-A Bahuvrīhi, having another
Bahuvrīhi within it)-Those whose speech is full of affection.
वल्ग्वन्ति-Look charming. संमीलने-This verse occurs in the 'Bhoja-
prabandha.' King Bhoja describes his happy condition in the
first three lines and is trying to compose the fourth, when a
thief who had entered his palace, supplies the fourth *pāda* which
fits in well with the first three *pādas* and signifies that there
is nothing of these when the eyes are closed, i. e. when a man is
no more.

समिति-Quickly. Oh! dear lady! the lunar eclipse is near. The
moon of your face is without a dark speck, while the full moon
has a dark speck. Leaving the full moon, Rāhu will consequently
swallow the moon of your face. Do therefore quickly get in. We
have here व्यतिरेकालंकारध्वनि; the व्यतिरेक figure which consists in
the superiority of the उपमेय over the उपमान is व्यक्त्य or suggested.

पुटा-Formely in counting poets, the little finger (अमिका)
was used for Kālidāsa; even now, the ring-finger, the *Anamika*
or the nameless one as it is called, has its name significant, there

being no poet like Kâlidâsa. Śiva cut off Brahman's head with this finger and so it became impure. To purify it, a *darbha* ring is worn round it on occasions of religious ceremonies. अङ्गुष्ठः, तर्जनी or प्रदेशिनी, मध्यमा, अनामिका, and कनिष्ठिका are the names of fingers in order, beginning with the thumb.

यास्यत्यक्^०—यास्यति=Will go; she has neither gone already nor is she going. She is to go; still I am extremely uneasy. संस्पृष्टम्-सम्यक् स्पृष्टम्. कलुषः—Hoarse. वैकुण्ठ्यम्—Bewilderment. विभ्लेषः—Separation. दक्षिणा—Polite. वामाः—Those women whose conduct is the reverse of it. आधि-m. Mental anguish; कुलस्याघः—A bane to the family.

शुष्मास्वपीतेषु—अपीतेषु is active in sense. पीतं पातमेवामस्तीति पीताः न पीता अपीतास्तेषु. The *taddhita* affix अ (मत्वर्थीय or having the possessive sense, 'अर्शआदिभ्योऽच्'। ६।२।१२७॥ अर्शास्यस्य विद्यन्ते अर्शाः—afflicted with piles.) is added to पीत which has consequently become active in sense. *Vide* Les. 39.

अर्थो हि...न्यासः—A deposit. विमलः—Clear of or free from anxiety.

प्रकामम्—Greatly.

ध्वान्तम्—Darkness.

रसपतिः—Mercury.

म्लानस्य...सरोरुहाक्षि—Oh! lotus-eyed lady! Oh! Sītā! This is a speech delivered by Rāma to Sītā.

रसायनानि—रसस्य अयनानि प्रापकानि—Causing excessive joy; elixir of life.

विम्बोद्वाहे—In taking in a reflection; in reflecting an image.

दोषाकरोऽपि—दोषाकरः=1. A producer of दोषा or night; 2. A mine of दोष or faults. कुटिलः—1. Crooked; 2. Dishonest. कलङ्कितः—1. Having a dark speck; 2. Stained. मित्रावसानसमये—1. Having her rise at the time of the setting or adversity of his friend. Thus words have two senses by the figure *Śiṣha*. दोषाकरः is an

instance of **अभङ्गश्लेषः**; since the word has to be broken into different parts to convey two senses—**दोषां रात्रिं करोतीति दोषाकरः** (**दोषा+कर**) and **दोषाणामाकरः जनिः दोषाकरः (दोष+आकर)**. **कुटिलः** &c. are instances of **अभङ्गश्लेषः**. **अपि** expresses **विरोधाभास** or apparent opposition between ideas. The opposition which is apparent in one sense is removed in the other sense. In one sense we have apparent **विरोधः**; in the other we have **परिहार** of the **विरोधः**. This figure is called **विरोधाभास**.

नन्वात्मानं—Verses 63 and 64 are from the '*Maghadûta*' of Kâlidâsa. A Yaksha, separated from his wife by the curse of a sage, sends a message to her with a cloud.

इयामास्वङ्गम्—**इयामा**—Name of a creeper. **चण्डी**—An angry lady.

पाथोधिः—**पाथांमि जलानि दधातीति पाथोधिर्जलधिः समुद्र इत्यर्थः**.

दूरादर्थं वदयति—1. (A counsellor) accomplishes his object from afar; 2. (A poet) makes his words convey a **व्यङ्ग्य** or suggested sense. **अपशब्दम्**—1. An impolite or abusive word; 2. A word which violates grammatical rules; a solecism. **पदं रचयति**—1. (A counsellor) takes a step, adopts a measure; 2. (A poet) creates a word.

यत्र नास्ति—The verse gives us a picture of an ancient ideal of a good family. The house in which curd is not churned, in which there are no children, and in which proper respect is not paid to elders, is no house. It is a forest.

सौमित्रे—The verse gives in the form of a dialogue between Râma and Lakshmaṇa the condition of Râma when separated from Sîtâ. In such a state cold objects like the moon appear hot to the sufferer. Râma mistakes the moon for the Sun. Lakshmaṇa explains to him that it is the moon since it has **कुरङ्ग** (a spot which looks like a deer) in it. This reminds Râma of the deer-like eyes of Sîtâ and he addresses her as **कुरङ्गनयने** and **चन्दानने**.

हिमांशु°—This and the next verse describe Râma's message to Sîtâ, communicated by **हनुमान्**.

व्यतिकरः=वृत्तान्तः. It sometimes means union, *e. g.* “व्यतिकर इह भीमस्तामसो वैशुतश्च” उत्तररामचरितम्

मा गा°—Friend, teach me as to what I should say to you when you depart from me. If I say “do not go”, it would be ill-ominous; if I say “go”, my speech would be devoid of affection; if I say “wait”, it would mean exercising authority over you; while if I utter the words “do as you will”, this would also show indifference—want of warmth of affection. If I say, “I cannot live without you,” this may or may not be considered practicable.

श्मशानम्—श्मानः शवाः शेरत अत्रेति श्मशानम्.

बाले नाथ—This is a dialogue between a husband and his wife. The husband—**बाले**. The wife—**नाथ**. The husband—**विमुञ्च मानिनि रुषम्**. The wife—**रोषान्मया किं कृतम्**. The husband—**क्रोधोऽस्मात्**. The wife—**न मेऽपराध्यति—मयि**. The husband—**तर्त्तिकं रोदिषि....वचसा**. The wife—**कस्या...रुषते**. The husband—**नन्वेतन्मम**. The wife—**का त्वास्मि**. The husband—**दयिता**. The wife **नास्मीत्यतो रुषते**.

अम्बा कुप्यति—Kârtikeya, son of Śiva, having six faces, says to Śiva—**अम्बा...त्यज्यताम्**—The mother is angry. Let go this Ganges placed on the head. You have made the Ganges dearer than Pârvatî and placed her on your head. This enrages Pârvatî. Do therefore abandon the Ganges. Śiva says—**विद्वन् षण्मुख...वद**. She is constantly attached to me, where can she go? **विवृद्धवदनः**—Whose faces have grown. With his six mouths Kârtikeya said—**अम्भोधिः...वारिधिः**. She should go into the ocean. With his six mouths he uses six words for **समुद्र**.

काष्ठाद°—This and the next two verses are from the dramas of भास. **यस्यां न°**—Compare this with **पातुं न प्रथमं°** from शकुन्तला. **वीजन्ति-किप्** is added after **पचायच्**; **नामधातु**. **वीजयतीति वीजः** (वीज is thus a noun from **वीज्** 10th). **वीज इवाचरतीति वीजति** (a **नामधातु**). It means ‘fans’.

रे रे चातक°—By this **अन्योक्ति** the poet advises the reader not to flatter whomever he comes across. He preaches self-respect.

आर्द्रयन्ति—A denominative from आर्द्र—make wet.

यद्वक्त्रं सुहृदीक्षते°—This is also an instance of अन्योक्ति. The poet thereby describes a self-respected and contented man.

निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषम्—निर्गतः दौवारिकः (द्वारपालः) यस्मात् तत् निर्दौवारिकम्। निर्दया चासौ उक्तिश्च निर्दयोक्तिः। निर्दयोक्त्या अपरुषं निर्दयोक्त्यपरुषम्। निर्दौवारिकं च तन्निर्दयोक्त्यपरुषं च निर्दौवारिकनिर्दयोक्त्यपरुषम्—There is no gate-keeper at God's mansion preventing people from going in, and so the mansion has none to speak harsh and cruel expressions.

श्रीवत्साङ्ग—Having the *Śrīvatsa* mark. श्रीवत्सः—उरसि रोमावर्तः—

A curl of hair on the breast. There is a story in the *Bhāgavata Purāṇa* that this is a mark of the kick given by sage *Bhṛigu*. To find out which of the three deities—*Brahman*, *Vishṇu*, and *Śiva*—was the greatest, the sage *Bhṛigu* went to them and insulted them. *Brahman* and *Śiva* could not brook the insult. He then went to *Vishṇu* and kicked him in the breast, but *Vishṇu* did not speak a word. This mark is the *Śrīvatsa* mark.

हृत्कल्पितम्—Conceived by the heart. The verse describes मानसिकपूजा.

भेदप्रतिपत्तिः—Knowledge of difference. I do not know them to be different.

स्तुन्वन्ति—An आर्ष form for स्तुवन्ति.

रामो राजमणिः—In this verse we meet with the *Sing.* forms of all the cases of the word राम, including the *Voc.*

EXERCISES

1. तक्र Butter-milk. कौण्डिन्य—Name of a Brâhmin. तक्र°—The maxim of the general and the special. कूलद्वयम्—Two banks. काष्ठा—आशा—Direction. अर्धनारीश्वर—A form of Śiva half male and half female. कम्बलवन्तम्—Having a woolen blanket. तेन महात्मना—i. e. श्रीकृष्णेन.

गुह्यवी—A medicinal plant (गुळवेल in Marāṭhi and गणै in Guja-

ra^{ti}). अनव्यानि-Uncensurable; अगर्ह्याणि. स्वाध्याय-The Vedas. मामे-
वाहु संरभस्व-Be closely attached to me. जुषस्व-सेवस्व. द्वा-त्वा.

हेतुरस्य^०-अस्य *i. e.* of अधर्म-अधर्मस्य हेतुर्जीवितमनित्यमित्यर्थः ।

यदिहास्ति-इह=महाभारते.

आपूर्णश्च^०-द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ. The sense is-as soon as the
moon was free from clouds and full of all the digits, it has
fallen into the mouth of Râhu. घनाघनः=अतिनिबिडः, very thick.
फलेग्रहिः-फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिः (निपातनाद् साधुः-An irregular
form). त्वं^०-Said to Mâdhava by his friend Makaranda. Mark the
use of two च's. Compare Verse 40, canto III, रघुवंश.

वर^०-A bird in the hand is worth two in the bush. तित्तिरिः-A
kind of partridge. अस्मि-*Inde*. =I.

2. A piteous cry-आतर्नादः. Desirous of becoming-The Future
Participle has the sense of desire and also signifies an action
about to be performed. As long as a man^०-यावज्जन्तुः कृच्छ्रं नाप्नोति-
विपदाभिभूतो न भवति-विपद्विनाशकृत्यते. Eager for her-अस्यां पर्युत्सुकम्.
Leave it^०-क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति. Fruitless-मोघा. Mean-
minded-कृपणः-शुद्धचेताः. Even though my request^०-तत्प्रार्थनासिद्धि-
संभवेऽपि-इष्टावाप्तिसंभवेऽपि. I congratulate^०-दिष्ट्या कृतकृत्यो भवान् वर्धते.

3. A competition for supremacy-एश्वर्यं प्रति संघर्षः. As their
priest-पुरोहितत्वे. Restored to life-पुनर्जीवयामास. By resorting^०-
विश्रावणेन. Greatly frightened-भयोद्विगाः. To bring that art^०-शुक्ले
या विद्या वसति तामाहर्तुं प्रार्थयामासः. You will find-प्राप्स्यसि. To pro-
pitiate-आराधयितुम्. Accept me^०-शिष्यं गृह्णातु मां भवान्-शिष्यत्वेन
स्वीकरोतु मां भवान्. I shall wait upon-परिचर्यां करोमि. Permit-
अनुमन्यस्व.

4. Was sitting-सप्तपविष्टोऽभूत्. Eighty-eight-ऋषीणामष्टाशीति-
सहस्राणि त्रयंशशब्दं कोट्यो निर्जरामास. Praised to the skies-भृशमस्तौत्
On the occasion^०-कथाप्रसङ्गेन. While gods^०-तच्छ्रुत्वा विस्मयमानेषु
देवेषु. World of mortals-मर्त्यलोकः. Test-परीक्षस्व. Assumed-धारयामास.
The form^०-अत्यन्तदुर्बलं गोरूपम्. Raised^०-कातरं शब्दमकरोत्-आर्तं.

रवमकार्षीत्. While the king°—यावद्विक्रमाकौ मार्गे समायाति तावत्. Strove hard—तस्या उद्धरणार्थं नितरां प्रायस्वत्—दृढोद्यमोऽभूत्—बद्धपरिकरः संजातः. While he was trying°—बहुलुभते तमसि. Bent upon°व्याघ्रभयाद्गोरक्षणापरः. Until the sun rose—आ सूर्योदयम्. Choose a desired boon—अभीप्सितं वरं वृणीष्व. Happened to come—यदृच्छयागतः. Requested the king—दारिद्र्यनाशमयाचत. Rare indeed°—स्वार्थपरेऽस्मिन् संसारे भवादृशा विरलाः खलु. I am pleased°—परं प्रीतास्मि भवद्गुणगणैः. So let it be as you said—तदस्तु नाम यथात्रभवानाह.

5. Full of repentance—अनुशयान्वितः. With the intention of preventing—वारयिष्यन्. Taking sand°—तदात् सिकता उद्धृत्योद्धृत्य. Water full of waves—सोर्मिणि वारिणि. Gave up°—शुक्लमौनव्रतः. Asked him through curiosity—मकौतुकं पप्रच्छ. I am building°—प्राणिनां तरणार्थं गङ्गायाः सेतुं ब्रूयामि. What a great folly—अहो मौर्ख्यप्रकारः. Can a bridge°—मोघहार्याभिः सिकताभिः किं कदाचन गङ्गायाः सेतुर्बन्धयते. Knowing as you do°—एवंवित्त्वं विना पाठं विना श्रुतं केवलं व्रतोपवासाद्यैर्विद्यां साधयितुं कस्मादुद्युक्तोऽसि. Thinking ceased°—विचार्य तपसो विरराम.

6. In order to rise early—लघु लघु (महति प्रत्यूषे) सुप्तोत्थानाय—प्रबोधाय or लघु लघु सुप्तोत्थितेन त्वया भवितव्यं चेत्. I recommend°—रात्र्याः पूर्वस्मिन् भागे (पूर्वरात्रे) त्वया स्वपितव्यम्—शयनं सेवितव्यम्—इति मे उपदेशः—अनुशासनम्. Hour—घटिका—नाडिका. Worth more—अधिकगुणावहा—हितकरी. Let it be—adhered to—त्वया नियमः कार्यः एकान्ततः (अव्यभिचारेण) पालनीयश्च यत् &c. Light°—अध्ययनप्रदीपो निर्वापनीयः. At ten o'clock—रात्रौ दशघण्टावादनसमये. About what nature°—यत्प्रकृत्या—पेक्षयते तत्प्रायः समयोऽयम्. The habit°—नियमत आचारः परिशीलनीयः. The sooner°—यथा यथा शीघ्रतरं एवंविधं शीलं निबध्यते तथा तथा सुखतरं भवति. The first consciousness°—प्रथमप्रबोधसमय एव शयनं त्याज्यम्. If you°—क्षणमपि निद्रादेव्या सह संभाषणपरश्चेत् Resolution—व्यवसायः; निश्चयः. Most confidently do I believe—इति निःशङ्कं मे मतम्. Will be more likely—वार्धक्यपर्यन्तं जीविष्यतीति सम्यक् संभाव्यते.

APPENDIX A.

FORMS OF कृ

कृ *Par.. Act.* (कर्तरि)—करोति (लट्), करोतु (लोट्), अकरोत् (लङ्), कुर्यात् (लिट्), चकार (लिट्), कर्ता (लृट्), करिष्यति (लृट्), अकरिष्यत् (लृङ्), अकार्षीत् (लृङ्), क्रियात् (आशीर्लिङ्).

कृ *Atm. Act.* (कर्तरि)—कुरुते, कुरुताम्, अकुरुत, कुर्वीत, चक्रे, कर्ता, करिष्यते, अकरिष्यत, अकृत, कृषीष्ट.

कृ *Pass.* (कर्मणि)—क्रियते, क्रियताम्, अक्रियत, क्रियेत, चक्रे, कर्ता-कारिता, करिष्यते-कारिष्यते, अकरिष्यत-अकारिष्यत, अकारि, कृषीष्ट-कारिषीष्ट.

Cau. (णिजन्त) and *Des.* (सन्जन्त) of कृ have been given on p. 302.

Freq. (यङ्)—चेक्रीयते &c., यङ्लुगन्त-चर्केरीति-चर्केर्ति-चरिकर्ति-चरीकर्ति.

Participles—कुर्वत् (शतृ-*Par.*), कुर्वाण (शानच्-*Atm.*), क्रियमाण (*Pass. Pres.*), कृत (*Pass. part.*, निष्ठा क्त), कृतवत् *Act. Past.* (निष्ठा क्तवत्); करिष्यत् (*Fut. Par.*), करिष्यमाण (*Fut. Atm.*); कृत्वा (*Ind. p.*, क्त्वा), कारं कारम् (णञुल्), कर्तुम् (*Inf.*, तुञुन्), चकृवस् (*Perf. Par.*, कृञ्), चक्राण (*Perf. Atm.*), कार्यं (*Pot.*) कारित (*Cau. p. p.*), कारयत् (*Cau. Pres. p.*), कारयित्वा, कारयितुम्, चिकीर्षत्-चिकीर्षमाण, &c.

The above forms from a single root कृ are given to enable the student to recognise the forms of a root generally met with in literature.

Old names of tenses and moods—भवन्ती (लट्), परोक्षा (लिट्), अनद्यतनी (भूता) or ह्यस्तनी (लङ्), अद्यतनी (लृङ्), भविष्यन्ती (लृट्), अनद्यतनी (भाविनी), or श्वस्तनी (लृट्), अतिसर्गी (लोट्), विधायिका (लिट्), आशीः (आशीर्लिङ्), अतिपातिका (लृङ्). पञ्चमी for लोट् and सप्तमी for लिङ् are also found. because these लकार's are the fifth and the seventh in the order in which they are given by Pāṇini—लट्, लिट्, लृट्, लृङ्, लोट् (छन्दो-मात्रगोचरः—used in the Vedas only), लोट्, लङ्, लिङ्, लृङ्, लृट्.

APPENDIX B

THE PÂÑINIAN SYSTEM

Among Sanskrit grammarians Pâṇini's name is well known. His grammar having eight Adhyâyas or chapters is known as अष्टाध्यायी. Of the commentaries on the Ashtâdhyâyî, सिद्धान्तकौमुदी by भट्टोजिदीक्षित has become very popular. A scholarly knowledge of Sanskrit grammar requires the study of Siddhânta-kaumudî. An abridgment of it is known as लघुसिद्धान्तकौमुदी. This appendix aims at facilitating the way of those who wish to learn this work.

The rules of Pâṇini signify much in a small compass and are called Sûtras. These Sûtras being very short can be easily remembered and thus make the study of grammar easy. A study of the Sûtras at the time of revising the 'Sanskrit Teacher' will impress the rules of grammar very firmly upon the mind. A knowledge of certain Saṃjñâs (Terminology) and Paribhâṣhâs (Explanatory Sûtras) is essential to understand the Sûtras. Pâṇini's grammar is based upon the following fourteen Mâheśvara (derived from Mahes'vara or Śiva) Sûtras:—

अइउण् । कलृक् । एओङ् । ऐओच् । हयवरद् । लण् । ञमङणनम् । शभञ् ।
घट्षष् । जवगडदश् । खफलठथचटतत् । कपय् । शप्सर् । हल् ।

The last letters of each of these fourteen Sûtras and the अ of ल in लण् are designated इत्. ण्, क्, ङ्. &c. are thus इत्. The vowel अ in ह, य, and other consonants is given to enable us to pronounce these letters. By joining any letter of these Sûtras with a letter called इत्, we get अक्, अच्, झल्, अल्, हल्, &c. These are called प्रत्याहार's and signify all the letters from the first to the last mentioned in them excepting those that are इत्. अक् (अ, इ, उ, ऋ, ए) thus means all letters from अ to क् excepting those that are इत्. अच् means अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, and औ, or all vowels. हल् means all letters from the ह of हयवरद् to ह of हल्. The प्रत्याहार हल् is thus equivalent to all consonants.

Vowels are either **ह्रस्व** (short), **दीर्घ** (long), or **प्लुत** (protracted). The last letter of the name of a person called from a distance is **प्लुत**. Each of these three classes of vowels is either **अनुनासिक** (nasal) or **अनुनासिक** (non-nasal). We have thus six classes of vowels. **उदात्त** (high or acute), **अनुदात्त** (low or grave), and **स्वरित** (mixed, between high and low) are three other varieties of vowels, met with in the Vedas. Each of these six classes is **उदात्त** (high), **अनुदात्त** (low), or **स्वरित** (mixed). **अ**, **इ**, and **उ** are thus, each, of eighteen kinds. **ऋ** has similarly 18 kinds. **ॠ** has no long form and consequently 12 kinds. **ऋ** and **ॠ** being interchangeable (**मिथः सवर्ण**), have each accordingly 30 kinds. **ए**, **ऐ**, **ओ**, and **औ** have no short forms and each of them has therefore 12 kinds.

It will be seen from the above that when a **प्रत्याहार** signifies a vowel, it signifies it in all its varieties unless when **त्** is used after it, in which case it signifies only those varieties that can be understood from the actual form. Thus **अक्** means **अ**, **इ**, **उ**, **ऋ**, and **ॠ** of all kinds. **अत्** means all the varieties of **अ**, *i. e.*, the short form and **आत्** those of **आ**, *i. e.*, the long form.

स्थानानि (Organs of pronunciation) *Vide* p. 9.

अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः (Of **अ**, **कु-कवर्ग**, **हृ**, and **विसर्ग**, **कण्ठ** is the organ, *i. e.*, they are gutturals).

इचुयशानां तालु (of **इ**, **चु-चवर्ग**, **य्**, and **श्**, **तालु** or the palate, *i. e.*, they are palatals).

ऋदुरषाणां मूर्धा (Of **ऋ**, **दु-दवर्ग**, **इ**, and **ए**, **मूर्धन्** or the part of the mouth between the palate and the gums of upper teeth, *i. e.*, they are cerebrals).

हृलुलसानां दन्ताः (Of **हृ**, **लु-लवर्ग**, **ॠ** and **स्र** **दन्ताः** or teeth, *i. e.*, they are dentals).

उपध्मानीयानामोष्ठौ (Of उ, पु-पवर्ग and उपध्मानीय*, lips, i. e., they are labials).

अमङ्गनानां नासिका च (Of अ, म, ङ, ण, and न्, the nose also, i. e., they are nasals also).

एदंतोः कण्ठतालु (Of ए and ऐ, the throat and palate).

ओदंतोः कण्ठोष्ठम् (Of ओ and औ, the throat and the lips).

वकारस्य दन्तोष्ठम् (Of the letter व्, the teeth and the lips).

जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् (Of the जिह्वामूलीय, the root of the tongue).

नासिकावस्वारस्य (Of Anuswâra, the nose).

संधिनियमाः (Rules of Sandhi)

1. प्रति+उत्तरम्=प्रत्युत्तरम्; मधु+अरिः=मध्वरिः; पितृ+अर्थः=पित्रर्थः;
लृ+आकृतिः=लाकृतिः—

‡इको यणचि (स्यादसवर्णे)। ६।१। ७७॥ Of इक्-इ, उ, ऋ, and लृ यण-य, व, र्, and लृ, when followed by अच् or a vowel. Vide p. 26, r. 2.

2. दैत्य+अरिः=दैत्यारिः; श्री+ईशः=श्रीशः; रघु+उत्तमः=रघूत्तमः; होतृ+ऋकारः=होतृकारः; होतृ+लृकारः=होतृकारः—

अकः सवर्णे दीर्घः। ६।१। १०१॥ Of अक्, there is one long (substitute for both), when followed by similar (अच्). Vide. p. 16, r. 6.

3. उप+इन्द्रः=उपेन्द्रः; परम+ईश्वरः=परमेश्वरः; रमा+ईशः=रमेशः; चन्द्र+उदयः=चन्द्रोदयः; गङ्गा+उदकम्=गङ्गोदकम्; कृष्ण+ऋद्धिः=कृष्णर्द्धिः; तव+लृकारः=तवल्कारः—

* A mark like अर्धविसर्ग before क् is called जिह्वामूलीय and that before प् is called उपध्मानीय. रामः+करोति=रामः करोति or=राम २ करोति; रामः+पाति=रामः पाति or राम २ पाति. The practice of writing जिह्वामूलीय and उपध्मानीय is not much observed.

† When ओष्ठ is preceded by अ, अ and ओ combine into ओ or औ
e. g. कण्ठोष्ठम् or कण्ठौष्ठम्.

‡ In the Ashtādhyâyî, each Adhyâya is divided into four Pâdas and each Pâda has Sûtras. This is the 77th Sûtra of the 1st Pâda of the 6th Adhyâya. Figures given after Sûtras are to be similarly understood.

अदेङ् गुणः । १।१।२॥ अत्-अ and एङ्-ए and ओ-are called *guṇa* p. 4. आदुष्णः । ६।१।८॥—When अ, (is followed by अच्), there is one *guṇa* substitute for both. p. 17, r. 8.

4. कृष्ण+एकत्वम्=कृष्णैकत्वम्; परम+ऐश्वर्यम्=परमैश्वर्यम्; गङ्गा+ओषः=गङ्गाओषः; महा+ओषधिः=महाओषधिः—

वृद्धिरादेच् । १।१।१॥ आत्-आ and ऐच्-ऐ and औ are called *Vṛiddhi*. p. 5. वृद्धिरेचि । ६।१।८॥ (आत् एचि वृद्धिः)—When अवर्ण is immediately followed by एच्, the two vowels combine into one *Vṛiddhi* vowel. p. 5. r. 11; p. 32, r. 3.

5. हरे+ए=हरये; विष्णो+ए=विष्णवे; नै+अकः=नायकः; पौ+अकः=पावकः—
एचोऽयवायावः (अचि) । ६।१।७८॥ Of एच्, अय्, अव्, आय्, and आव् (are the substitutes when followed by अच्). p. 21, r. 5.

6. हरे+एहि=हर एहि or हरयेहि; विष्णो+इह=विष्ण इह or विष्णविह,
श्रियै+उद्यतः=श्रिया उद्यतः श्रियायुद्यतः; गुरौ+अपि गुरा अपि=गुरावपि—

सप्ततिङन्तं पदम् । १।४।१४॥—A form ending in सप् (case-terminations) and तिङ् (terminations of tenses and moods) is called *pada*. p. 12, r. 4.

लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९॥—लोप or elision takes place (of य् and व् of अय्, आय्, अव्, and आव्, substituted respectively for ए, ऐ, ओ, and औ at the end of a *pada*) according to the view of शाकल्य, *i. e.*, optionally. pp. 21–22, r. 6.

7. ईददेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १।१।११॥—A dual form ending in ई, ऊ, and ए is called *प्रगृह्यम्*. p. 26. r. 5.

8. एहि कृष्ण अत्र गौश्वरति एहि कृष्णात्र गौश्वरति (सर्वः प्लुतो विकल्प्यते)—कपी+आगच्छतः=कपी आगच्छतः; हरी+एतौ=हरी एतौ; विष्णू+इमौ=विष्णू इमौ; पचेते+इमौ=पचेते इमौ; अमी+ईशाः=अमी ईशाः—

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (प्रकृत्या स्युः) । ६।१।१२९॥—Pluta and *Pragṛihya* always remain in their original form, *i. e.*, are not combined with the following vowels), when followed by a vowel. p. 26, r. 5, p. 59, foot-note +

9. हर्यत्तुभवः हर्यत्तुभवः; कर्ता or कर्ता; वर्तमानः or वर्तमानः—

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥-(Of यद्) preceded by इ or ह्र which is itself preceded by अच्, there is a doubling optionally. p. 65, r. 2.

10. बिम्ब+ओष्ठः=बिम्बोष्ठः; or बिम्बौष्ठः स्थूल+ओतुः स्थूलोतुः or स्थूलौतुः-ओत्वोष्ठयोः समासे वा (a Vārtika)-पररूप (the following vowel as a substitute for both the vowels) takes place optionally in a compound when अवर्ण is followed by ओतु or ओष्ठ.

11. हरे+अव=हरेऽव; विष्णो+अव=विष्णोऽव—

एकः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ॥ When एङ् at the end of a *pada* is followed by अ, the two vowels combine into one, the former, i. e. अ is dropped (पूर्वरूपमेकादेशः). p. 21, r. 4.

व्यञ्जनसन्धि

12. वाक्+ईशः=वागीशः; चित्+रूपम्=चिद्रूपम्—

झलं जशोन्ते ॥ ८ । २ । ३९ ॥ Of झल्, जश् (is the result) at the end (of a *pada*). p. 66, r. 3 (a).

13. हरिस्+शेते=हरिश्शेते; रामस्+चिनोति=रामश्चिनोति; सत्+चित्=सच्चित्; सत्+जनः=सज्जनः; अरीन्+जयति=अरीञ्जयति—

स्तोश्रुना (योगे) इत्तुः ॥ ८ । ४ । ४० ॥-Of स् and तु-तवर्ग, compounded with श् and तु-चवर्ग, श् and तु-चवर्ग (are the result). p. 22., r. 7.

14. रामस्+षष्ठः=रामषष्ठः तत्+टीका=तटीका—

(स्तोः) टुना (योगे) टुः ॥ ८ । ४ । ४१ ॥-(Of स् and तु-तवर्ग) compounded with ष् and टु-टवर्ग, ष् and टु-टवर्ग (are the result). p. 26, r. 6.

15. तत्+मरणम्=तत्परणम् or तन्मरणम्; एतत्+धुरारिः=एतद्धुरारिः or एतन्धुरारिः; तत्+मात्रम्=तन्मात्रम्; चित्+मयम्=चिन्मयम्; वाक्+मयम्=वाक्मयम्—

यरोञ्जनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ८ । ४ । ४६ ॥ Of यद् (at the end of a *pada*), (अनुनासिक is optionally (the result) when followed by an अनुनासिक. प्रत्यये भाषायां नित्यम् । p. 66, r. 3 (b), 3 (c).

16. तत्+लघः=तद्वयः; विद्वान्+लिखति=विद्वल्लिखति—

तोर्लि । ८ । ४ । ४७ ॥-Of तवर्ग, when followed ल्, (there is परसवर्ण). Vide p. 115, r. 1.

17. उद्+स्थानम्=उत्थानम्; उद्+स्तम्भनम्=उत्तम्भनम्. Other forms उत्थानम् and उत्तम्भनम् are sanctioned; but rarely adopted.

उद्+स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥ Of स्था and स्तम्भ् when immediately preceded by उद् (there is पूर्वसवर्णः). By another Sûtra the change applies to स् of स्था and स्तम्भ्, i. e., स् of स्था and स्तम्भ् is changed to a letter similar to the preceding letter; i. e. it is changed to थ्. By another Sûtra थ् is optionally dropped. *Vide* page p. 58, foot-note*

18. तत्+हितम्=तद्दहितम् or तद्धितम्; वाक्+हरिः=वाग्हरिः or वाग्घरिः—
 झयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥—झयः परस्य हस्य (पूर्वसवर्णः विकल्पे)—
 ह् when preceded by झय् (any of the first four letters of a class) is optionally changed to the fourth letter of the class (for the fourth letter of a class is similar to ह् which is घोष and महाप्राण). *Vide* p. 102, r. 14.

19. तत्+शिवः=तच्छिवः or तच्छिवः; तत्+श्लोकः=तच्छ्लोकः or तच्छ्लोकः;
 but वाक्+श्रयोतति=वाक्श्रयोतति—

शश्छोऽटि । ८ । ४ । ६३ ॥ छत्वममीति वाच्यम् । Of श् (when immediately preceded by झय्) छ् takes place (optionally) when it (श्) is immediately followed by अद्—by अम् as Kātyāyana says. p. 86, foot-note.*

20. उद्+पतति=उत्पतति—

खरि च । ८ । ४ । ६५ ॥ (झलां खरि चरः)—झल् is changed to चर् when followed by खर्. p. 10.

21. पुष्पम्+हरति=पुष्पं हरति; त्वं+करोषि=त्वं करोषि or त्वङ्करोषि;
 हरिम्+वन्दे=हरि वन्दे or हरिर्वन्दे—

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥ (Supply पदान्तस्य and हलि). Of म् at the end of a pada अनुस्वार is optionally the result when followed by हल्. p. 13, r. 5.

22. प्रत्यङ्+आत्मा=प्रत्यङ्ङात्मा; छगण्+ईशः=छगण्णीशः; सन्+अच्युतः=सन्नच्युतः—

कमो ह्रस्वादचि ङमुणित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥ p. 51, r. 5.

23. शाङ्गिन्+छिन्धि=शाङ्गिच्छिन्धि; कान्+चन=काञ्चन; बिहालान्+ताडयति=बिहालांस्ताडयति—

नक्षत्रप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥ p. 26, r. 8. प्रशान् is an exception. प्रशान्+चिनोति=प्रशाञ्चिनोति, not प्रशाञ्चिनोति.

24. स्व+छाया=स्वच्छाया; अ+छिनत्=अच्छिनत्; चि+छेद=चिच्छेद—
छे च । ६ । १ । ७३ ॥ A short vowel takes the augment तुक् (त् which is changed to च् by 'स्तोश्रुना श्रुः') when followed by छ्.
pp. 182-83, foot-note*

चेच्छियते—

दीर्घात् । ६ । १ । ७५ ॥ A long vowel also takes तुक् when followed by छ्. pp. 182-83, foot-note*

लक्ष्मी+छाया=लक्ष्मीछाया or लक्ष्मीच्छाया—

पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥ The change is optional when the long vowel is at the end of a *pada*. pp. 182-83, foot-note*

आ+च्छादयति=आच्छादयति; मा+छिन्धि=माच्छिन्धि—

आङ्माङ्गोश्च । ६ । १ । ७४ ॥ This is an exception to पदान्ताद्वा. तुक् is necessarily added to the vowel of आ and मा. pp. 182-83, foot-note.*

विसर्गसंधि

25. मनः+रथः=मनोरथः; मनः+हरः=मनोहरः; वीरः+अस्ति=वीरोऽस्ति
p. 17, r. 7, 8 and p. 21, r. 4.

26. शुकः+उत्पतति=शुक उत्पतति; बालाः+आगच्छन्ति=बाला आगच्छन्ति;
देवाः+जयन्ति=देवा जयन्ति. p. 17, r. 9 and p. 12, r. 2.

27. कपिः+अस्ति=कपिरस्ति; मनोः+अपत्यानि=मनोरपत्यानि; निः+रसः
=नीरसः; निः+रोगः=नीरोगः—p. 21, r. 2 and 8.

28. अश्वः+चरति=अश्वश्चरति; जनः+तरति=जनस्तरति; रामः+टीकते=
रामटीकते. p. 12, r. 1. and p. 26, r. 4.

29. हरिः+शेते=हरिश्शेते or हरिःशेते; हरिः+स्फुरति=हरिस्स्फुरति or हरिः
स्फुरति; a third form is हरि स्फुरति—

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ॥ Visarga is optionally changed to Visarga, i. e., retained when followed by शर्. p. 81, r. 1.

खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः—Visarga, followed by शर् which

is itself followed by खद्, is optionally dropped. Hence we have रामः स्थाता, रामस्स्थाता, or राम स्थाता.

30. सः+शंभुः=स शंभुः; एषः+विष्णुः=एष विष्णुः; but एषकः+रुद्रः=एषको रुद्रः; असः+शिवः=असः शिवः or असश्शिवः; एषः+अत्र=एषोऽत्र—

एतत्तदोः छलोपोऽङ्कोरनञ्समासे हलि । ६ । १ । १३२ ॥—The स् of एतद् and तद्, when there is no ककार in them, is dropped, when followed by हल्, but not in नञ्समासे (Hence एषको रुद्रः and असः शिवः). p. 32, r. 2.

Internal Sandhi

31. पितृ+नाम्=पितृणाम्; कर्+न=कर्णः; कृष्+न=कृष्णः; रामेण, रामाणाम्, रामान्—

रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । १ ॥—Of न्, following इ and ष् in the same *pada* ण् (is the result). p. 16, r. 1. *ऋवर्णानस्य णत्वं वाच्यम्—Of न्, following ऋ, ण् (is the result). p. 16, r. 1.

अट्कुप्वाङ्गुम्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ॥ Even if there be an intervention (व्यवधान) of अट्, कु-कवर्ग, पु-पवर्ग, आङ् (the उपसर्ग आ), and तुम् (Anusvāra), (i. e., if अट् &c. intervene ऋ, इ or ष् and न्), न् is changed to ण्. p. 16, r. 2.

32. वाच्+सु+वाक्+सु—

चोः कुः (पदान्ते झलि वा) । ८ । २ । ३० ॥—Of चु-चवर्ग, कु-कवर्ग (is the result when followed by झल् or at the end of a पद). p. 50, r. 2.

33. वाच्+भ्याम्=वाज्+भ्याम्=वाग्भ्याम्; बुध्+ध=बुद्+ध=बुद्धः; लभ्+ध=लब्धः; दुष्+ध=दुग्ध—

झलां जञ् झशि । ८ । ४ । ६३ ॥—Of झल् जञ् is the result, when followed by झन्. p. 159, r. (आ).

34. वाक्+सु=वाक्+पु=वाक्षु; कमल्+सु=कमल्+पु=कमलपु; वार्+सु=वार्तु; रामे+सु=रामे+पु=रामेपु; हरिपु; नृपु, वधूपु; रमासु—

* The deficiency of Pāṇini's Sūtras was made up by Kātyāyana by his Vārtika. The word वाच्यम् or वक्तव्यम् is used at the end of a Vārtika. The deficiency of both has been made up by the Bhāṣhyakāra Patañjali, whose rules are known as इष्टि. इत्येते occurs at the end of इष्टि's.

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ॥—(Of स् not at the end of a *Pada*) belonging to आदेश (a substitute) and प्रत्यय, (following *इण् and-कुवर्ग, मूर्धन्य *i. e.*, ष् is the result). p. 51, r. 4.

35. शास् + तः = शिस् + तः = शिष् + तः = शिष्टः; उषितः, जघ्स् + इव = जक्स् + इव = जक्ष् + इव = जक्षिव—

शासिवसिषसिनां च । ८ । ३ । ६०—(Of स्) of शास्, वस्, and घस्, (preceded by इण् and कु-कवर्ग, ष् is the result) p. 161, r. (इ).

36. पुनद् + रमते = पुना रमते—

रो रि (लोपः) ॥ ८ । ३ । १४ ॥—Of द्, followed by द्, (लोप is the result). p. 21, r. 3.

दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६ । ३ । १६१ ॥—Before a letter which causes the dropping of द् and इ, the preceding अण् (अ, इ, and उ) becomes long. p. 174, r. (इ).

37. बुध् + त = बुध् + ध = बुद्ध + ध = बुद्ध—

झषस्तथोर्वोऽधः ॥ ८ । २ । ४० ॥—Of त् and थ्, following झष्, ष् in the result, but not of त् and थ् of the root धा. p. 174, r. (आ).

38. लिह् + ति = लेह् + ति = लेद् + ति = लेद् + धि = लेद + धि = लेदि. लेदा; लीदः, जहः; लिह् + स्यति = लेद् + स्यति = लेद् + स्यति = लेक् + स्यति = लेक् + स्यति = लेक्ष्यति—

हो दः (झलि पदान्ते च) । ८ । २ । ३१ ॥—Of ह्, द् (is the result when followed by झल् or at the end of a पद). p. 174, r. (अ.)

षदोः कः सि । ८ । २ । ४१ ॥—Of ष् and द्, क् is the result, when followed by स. p. 163, r. (ए).

39. इह् + तास्मि = दोह् + तास्मि = दोघ् + तास्मि = दोघ् + धास्मि = दोग् + धास्मि = दोग्धास्मि; दोह् + स्यामि = दोघ् + स्यामि = दोघ् + स्यामि—

दादेर्धातोर्धः । ८ । २ । ३२ ॥—(Of ह्) of a root beginning with द्, (घ् is the result, when followed by झल् or at the end of a पद). p. 174, r. (ई).

एकाचो बभौ भष् झषन्तस्य स्थवोः । ८ । २ । ३७ ॥ p. 175, (ए).

40. द्रोधा; द्रोदा; जेद् + स्यति = जेक् + स्यति = &c. = जेक्ष्यति; मूद् or मुग्ध—

* Here the प्रत्याहार इण् is to be understood as including all letters from इ to ण् of the Sūtra लण्, *i. e.*, इ, उ, ऋ, ल, ए, आ, ऐ, औ, ह, य्, व्, र्, ल्.

वा द्रुहृहृण्णहणिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥—(Of हृ) of द्रुहृ, मुहृ, स्तुहृ, and णिहृ, optionally (घ is the result, *i. e.* घ and द् are the result, when followed by झल् or at the end of a पद) p. 174, r. (उ).

41. नहृ + ता = नध् + था = नद् + धा = नढा, नत्स्यति, उपानद्भिः—

नहो घः । ८ । २ । ३४ ॥—(Of हृ) of नहृ, (घ is the result, when followed by झल् or at the end of a पद) . p. 174, r. (उ).

42. सहृ + त = सद् + त = सद् + ध = सद् + ढ = सोढ; वोढुम्—

सहिवहोरोद्वर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥—Of the अ of सहृ and वहृ (when हृ is dropped), ओ is the result, p. 174, r. (ऊ).

43. व्रथा; अक्षयति; मृष्टा; विश्वमृद्धिः; मृष्ट; यष्टुम्; सम्राट्; राट्स् or राट्स्त्; विभ्राट्; पृष्ट; प्रविष्ट—

व्रश्चभस्जमृजमृजयजराजभाजच्छां षः (झलि पदान्ते च) ॥ ८ । २ । ३६ ॥—Of the final letter of व्रश्च, भस्ज, मृज, मृज्, यज्, राज्, भाज्, and of roots ending in छ् and श्, ष् is the result, when followed by झल् or at the end of a पद. p. 158, r. (अ).

44. हन् + सि = हंसि; विद्वांसौ; संगंस्यते—

44. नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥—Of न्, and म्, when not at the end of a पद, (Anuswāra is the result), when followed by झल् p. 115, r. 2.

45. मार्ष्टि; मार्जन्ति-मृजन्ति; मार्ष्टा; मार्क्ष्यति; ममृजथुः or ममार्जथुः—

मृजेवृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥ (Of इक्) of मृज्, Vṛiddhi is the result, (when followed by radical terminations) Vide p. 163, r. (ऊ)

क्लित्यजादावेत्यते—The Vṛiddhi change is optional when मृज् is followed by कित् and ङित् (of which क् and ङ् are इत्, *i. e.*, weak) terminations beginning with a vowel. p. 163, r. (ऊ).

46. गृहति; गृह्यति; जुगृह—

ऊदुपधाया गोहः । ६ । ४ ८९ The उपधा or the penultimate vowel of गृह् is changed to ऊ (गुणहेतावजादौ प्रत्यये) before Guṇa-making terminations beginning with a vowel. p. 104, foot-note.*

47. चक्ष् + ते = चष् + ते = चप् + टे = चष्टे; भ्रष्टा; भृष्ट; भृद्-ङ्; चक्ष् + से = चष् + से = चक् + पे = चक्षे—

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २९ ॥—At the end of a पद and (when followed by झल्), of the स् and क् which are the first letters of a conjunct consonant (लोप is the result). pp. 163-64, r. (ए).

48. दृश् + ता = दृश् + ता = दृष् + ता = दृष् + दा = दृष्टा; स्रक्ष्यति—
मृजिह्वशोर्ल्यमकिति । ६ । १ । ६८ ॥—Of मृज् and दृश्, the augment अम् is inserted, i. e., they are changed to स्रज् and दृश्*) when followed by अकित् or strong terminations beginning with झल्. p. 247, r. (अ).

49. ननंष्ट; नंष्टा; मङ्क्ता; मङ्क्ष्यति—
मस्तिनशोर्ल्लि । ७ । १ । ६० ॥—Of the roots मस्ज् and नश्, (the augment नम् (न्) is inserted after the last vawel. नम् being मिच्), when followed by झल्. p. 237, r. (आ).

50. हु-ञुहु + हि = जुहु + चि = जुहुचि; भिद् + हि = भिन्द् + हि = भिन्द् + चि = भिन्धि; रिच् + हि; रिन् च + हि; रिञ्च + हि = रिञ्च + चि = रिङ्क् + चि = रिङ्क् + चि = रिङ्गि—

51. हुस्रल्लभ्यो होर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥—Of हि, preceded by the root हु and झल्, चि is the result p. 152, r. 15.

52. अधिशीङ्स्थासां (अधिकरणं) कर्म । १ । ४ । ४६ ॥—(The अधिकरण, i. e. अधिकरणवाचक word) of शी, स्था, and आम्, when these roots are preceded by अधि, becomes कर्म (takes the Acc.), p. 122, foot-note*

53. उपान्वध्याङ्वसः (अधिकरणं कर्म) १ । ४ । ४८ ॥—(The अधिकरण) of वस्, preceded by उप, अनु, अधि, or आ, becomes कर्म. p. 113, foot-note+

व्याङ्गपरिभ्यो रमः (परस्मैपदम्) । १ । ३ । ८३ ॥; उपाच (परस्मैपदम्) । १ । ३ । ८४—Of रम्, preceded by वि, आ, परि, and उप, Par. terminations; i. e., रम् is Parasmaipadī when preceded by वि &c. p. 70, foot-note*.

Meanings of Pāṇini's Terminology

छद्—The Present; लिट्—The Perfect; लुट्—The 1st Future; लृट्—The

* अम् being मिच्, i. e., अम् having म् as इत्, or अम् dropping म् since all इत् letters are dropped by तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥, is inserted after the last vowel by मिदचोऽन्यात् परः । १ । १ । ४७ ॥.

2nd Future; लेट्—The Potential (used in the Vedas); लोट्—The Imperative; लङ्—The Imperfect; लिट्—The Potential (आशीर्लिङ् = The Benedictive); लृट्—The Aorist; and लङ्—The Conditional.

णिच्—The Causal termination; सन्—The Desiderative ter.; यङ्—The Frequentative ter.

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईडङ् नित्यानिट् काद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत् ॥

(A root) ending in अच्—a vowel, or having अ, which is *Aniṭ* before तास्य (1st Future ter.), is *Veṭ* before थल् (थ of the Perfect), such a root ending in ऋ is necessarily *Aniṭ*, and roots other than कृ &c. (कृ, घृ, भृ, वृ, स्तु, दु, सु, and श्रु) are *Seṭ* in the Perfect. pp. 256, -57, r. 9, 10, 11.

In Sanskrit grammars roots are given with certain अनुबन्ध's or indicatory letters; e. g. शक् शक्तौ; मृङ् मरणे; डुकृन् करणे; गुप् रक्षणे; छिदिर् द्वैधीकरणे; अमु अनवस्थाने; नृती गात्रविक्षेपे. छ, ङ्, ञ्, ऊ, हर, उ, and ई are in these roots अनुबन्ध's. Roots having the अनुबन्ध ल take the 2nd variety necessarily in the Aorist; those having इर take the 2nd variety optionally in the Aorist; those having ऊ are *Veṭ*; those having ङ् and ञ् are *Ātm.* and *Ubh.* respectively; those having उ take the augment इ optionally before the *Ind. p. p.* termination, while those having ई do not take the augment इ before त of the *past p. ter.* Though it is a trouble to remember the roots with their Anubandhas, the trouble is thus well repaid, as much of the student's memory-work is smoothened. Principal roots are given below their Anubandhas:—

भ्वादि (1st Conj.).	कश्च पादविक्षेपे (कमित्वा-कान्ता also कन्त्वा) ।
वदि अभिवादनस्तुत्योः (वन्दते) ।	ग्रस्य अदने ।
स्पदि किञ्चिच्चलने (स्पन्दते) ।	गाह्य विलोडने ।
त्रपूष् लज्जायाम् (त्रेपिषे-त्रेप्ते) ।	शंस्य स्तुतौ
क्षमूष् सहने (चक्षमिध्वे-चक्षन्ध्वे) ।	

संसु ध्वंसु बंसु अवसंसने ।

वृत्तु वर्तने (वर्तित्वा-वृत्त्वा) ।

वृथु वृद्धौ ।

स्यन्दू प्रस्रवणे ।

कृपू सामर्थ्ये ।

रमु क्रीडायाम् ।

भसु चलने । [Aor.]

षद्ल विशरणगत्यवसादनेषु (असद्ल

गुह्र संवरणे ।

गम्ल् सृष्ट् गतौ (अगमत्, असृपत्) ।

पत्ल गतौ ।

हशिरू प्रेक्षणे (अदर्शत्-अद्राक्षीत्) ।

डीङ् विहायसा गतौ (डयते) ।

त्रैङ् पालने ।

श्रिम् सेवायाम् (श्रयति-ते) ।

भृम् भरणे ।

हृम् हरणे ।

णीम् प्रापणे ।

धृम् धारणे ।

अदादि (2nd Conj.).

चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ।

शीङ् स्वप्ने ।

पृम् प्राणिगर्भविमोचने ।

पृम् स्तुतौ ।

ब्रूम् व्यक्तायां वाचि ।

मृन् श्रुद्धौ ।

[दीत्] ।

रुदिर् अश्रुविमोचने (अरुदत्-अरो-

शास्र अश्रुशिष्टौ ।

जुहोत्यादि (3rd Conj.).

डुभृम् धारणपोषणयोः ।

ओहाङ् गतौ ।

डुदाम् दाने ।

डुधाम् धारणपोषणयोः ।

दिवादि (4th Conj.).

दिबु क्रीडादिषु ।

त्रसी उद्वेगे ।

नृती गात्रविक्षेपे ।

जनी प्रादुर्भावे ।

शसु उपशमे ।

तसु काङ्क्षायाम् ।

दसु उपशमे ।

श्रसु तपसि खेदे च ।

असु अनवस्थाने ।

क्षमू सहने ।

हसु ग्लानौ ।

मदी हर्षे ।

असु क्षेपणे ।

स्वादि (5th Conj.).

पुम् अभिषवे ।

चिम् चयने ।

स्तृम् आच्छादने ।

वृम् वरणे ।

धुम् कम्पने ।

शक्ल शक्तौ ।

आप्ल व्याप्तौ ।

तुदादि (6th Conj.).

उन्दी क्लेदने ।

हङ् आदरे ।

धृङ् अवस्थाने ।

पृङ् व्यायामे ।

मृङ् प्राणत्यागे ।

षद्ल विशरणादिषु

सृष्ट्वा मोक्षणे ।

सृष्ट्वा छेदने ।

विदुस् लाभे ।

कृती छेदने ।

रुधादि (7th Conj.).

रुधिर् आवरणे ।

छिदिर् द्वैधीकरणे ।

भिदिर् विदारणे ।

रिचिर् विरेचने ।

युजिर् योगे ।

शिष्ट्वा विशेषणे ।

पिष्ट्वा संचूर्णने ।

अञ् व्यक्त्यादिषु ।

तनादि (8th Conj.).

तनु विस्तारे ।

क्षय क्षिणु हिंसायाम् ।

मनु अवबोधने

वतु याचने ।

इकृञ् करणे ।

अयादि (9th Conj.).

इक्रीञ् द्रव्यविनिमये ।

प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ।

पूञ् पवने ।

स्तूञ् आच्छादने ।

वृञ् वरणे ।

धूञ् कम्पने ।

हृञ् छेदने ।

ह्लिञ् विबाधने ।

चुरादि (10th Conj.).

धूञ् कम्पने ।

प्रीञ् तर्पणे ।

APPENDIX C

PARTICIPIAL AND INFINITIVE FORMS

Root	Past Par.	Ind. Past Par.	Inf.
ज्ञा	ज्ञात	ज्ञात्वा	ज्ञातुम्
स्था	स्थित	स्थित्वा	स्थातुम्
दा	दत्त	दत्त्वा	दातुम्
आदा	आत्त-आदत्त	आदाय	आदातुम्
प्रदा	प्रत्त-प्रदत्त	प्रदाय	प्रदातुम्
धा	हित	हित्वा	धातुम्
पा	पीत	पीत्वा	पातुम्
हा(to abandon)	हीन	हित्वा	हातुम्
हा(to go)	हान	हात्वा	हातुम्
नी	नीत	नीत्वा	नेतुम्
श्रु	श्रुत	श्रुत्वा	श्रोतुम्
कृ	कृत	कृत्वा	कर्तुम्
तृ	तीर्ण	तीर्त्वा	तरितुम्-तरीतुम्, तर्तुम्
पृ	पूर्ण	पूर्त्वा	परितुम्-परीतुम्, पर्तुम्
हृ	हृत	हृत्वा	ह्नातुम्
गी	गीत	गीत्वा	गातुम्
त्रा	त्रात-त्राण	त्रात्वा	त्रातुम्
म्लै	म्लान	म्लात्वा	म्लातुम्
ग्लै	ग्लान	ग्लात्वा	ग्लातुम्
सो	सित	सित्वा	सातुम्
पक्	पक्व	पक्त्वा	पकुम्
युक्	युक्त	युक्त्वा	मोक्तुम्
युज्	युक्त	युक्त्वा	योक्तुम्
वृत्	वृत्त	वृत्त्वा-वर्तित्वा	वर्तितुम्
अद्	जग्ध	जग्ध्वा	अनुम्
खिद्	खिन्न	खित्त्वा	खेत्तुम्
छिद्	छिन्न	छित्त्वा	छेत्तुम्
कुध्	कुद्ध	कुद्ध्वा	क्रोदुम्

तन्	तत	तत्वा, तनित्वा	तनितुम्
मन्	मत	मत्वा	मन्तुम्
हन्	हत	हत्वा	हन्तुम्
खन्	खात	खनित्वा, खात्वा	खनितुम्
जन्	जात	जनित्वा	जनितुम्
लब्ध्	लब्ध	लब्ध्वा	लब्धुम्
गम्	गत	गत्वा	गन्तुम्
नम्	नत	नत्वा	नन्तुम्
यम्	यत	यत्वा	यन्तुम्
रम्	रत	रत्वा	रन्तुम्
क्रम्	क्रान्त	क्रमित्वा-क्रान्त्वा-क्रन्त्वा	क्रमितुम्
शम्	शान्त	शमित्वा-शान्त्वा	शमितुम्
प्रच्छ्	पृष्ट	पृष्ट्वा	प्रष्टुम्
विश्	विष्ट	विष्ट्वा	वेष्टुम्
दृश्	दृष्ट	दृष्ट्वा	दृष्टुम्
सृज्	सृष्ट	सृष्ट्वा	सृष्टुम्
नश्	नष्ट	नष्ट्वा-नष्ट्वा-नशित्वा	नष्टुम्
यज्ञ्	इष्ट	इष्ट्वा	यष्टुम्
वप्	उप्त	उप्त्वा	वप्तुम्
वच्	उक्त	उक्त्वा	वक्तुम्
वह्	ऊढ	ऊढ्वा	वोढुम्
वस्	उषित	उषित्वा	वस्तुम्
वद्	उदित	उदित्वा	वदितुम्
व्यध्	विद्ध	विद्ध्वा	व्यधुम्
ग्रह्	गृहीत	गृहीत्वा	ग्रहीतुम्
लिह्	लीढ	लीढ्वा	लेढुम्
दुह्	दुग्ध	दुग्ध्वा	दोग्धुम्
नह्	नह	नह्वा	नहुम्
सह्	सोढ	सोढ्वा-सहित्वा	सोढुम्-सहितुम्
भञ्	भग्न	भक्तत्वा-भङ्क्त्वा	भङ्क्तुम्
बन्ध्	बद्ध	बद्ध्वा	बन्धुम्

चुद्	चोरित	चोरयित्वा	चोरयितुम्
कृ Cau.	कारित	कारयित्वा	कारयितुम्
निविद् Cau.	निवेदित	निवेश	निवेदयितुम्
अवगण्	अवगणित	अवगणय्य	अवगणयितुम्
विरच्	विरचित	विरचय्य	विरचयितुम्

Root	Past	Par.
ज्या—जीन	अद्—जग्ध	
क्षि—क्षित—क्षीण	अर्द्—अर्दित	
शी—शयित	अभ्यर्द्—अभ्यर्ण (near)	
ही—हीन	इयै—इयान, शीत, शीन	
वृ—वृण	वृश्—वृक्कण	
दृ (4th <i>Atm.</i>)—दून	उद् + श्चि—उच्छून	
दु (1st, 5th <i>Par.</i>)—दून, दुत		
क्षै—क्षाम		
मस्त्—मग्र		
मद्—मत्त [अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः]		
प्याय्—प्यान, पीन (पीनं सुखम्।		
स्फाय्—स्फीत		
त्वद्—त्वरित—तूर्ण		
फल्—फुल्ल		
दिव्—वृत्—वून (विजिगीषायां वृतम्)		
धाव्—धौत		
ष्ठिव्—ष्ठूत		
सिव्—स्यूत		
शुष्—शुष्क		
मुह्—मुह—मुग्ध		
निर्द् वा—निर्वाण—त (निर्वाणोऽग्निर्मु-		
निश्च, निर्वातो वातः)		
ग्रा—घ्रात—घ्राण		
त्रै—त्राण—त्रात		
ही—हीत—हीण		
Root	Ind.	Par.
प्रस्था—प्रस्थाय		
वि जि—विजित्य		

प्र स्तु—प्रस्तुत्य
अधि इ—अधीत्य
अनु कृ—अनुकृत्य
वि स्मृ—विस्मृत्य
अनु भू—अनुभूय
उद् तृ—उत्तीर्य
आ ह्वे—आह्वय
अनु-मन्—अनुमत्य
नि हन्—निहत्य
आ गम्—आगम्य, आगत्य
नि यम्—नियम्य, नियत्य
प्र णम्—प्रणम्य, प्रणत्य
वि रम्—विरम्य, विरत्य
अप वद्—अपोष्य
प्र वच्—प्रोच्य
उप वस्—उपोष्य
अनु बन्ध्—अनुबध्य
सम् शी—संशय्य

Active Past Par.

कृ—कृतवत् ; गम्—गतवत्

Perfect Par.

दा—ददिवस्
पत्—पेतिवस्
कृ—चकृवस्—चक्राण (<i>Atm.</i>)
हृ—जह्वस्—जहाण (<i>Atm.</i>)
नी—निनीवस्—निन्यान (<i>Atm.</i>)
स्तु—सुष्टुवस्—सुष्टुवान (<i>Atm.</i>)
गम्—जग्मिवस्—जगन्वस्

Present Part.

Par.

1st गम्—गच्छत्—गच्छन्ती (Fem.)

दृश्—पश्यत्—पश्यन्ती

दा—यच्छत्—न्ती

गुह्—गृह्यत्—न्ती

सद्—सीदत्—न्ती

4th पुष्—पुष्यत्—न्ती

व्रस्—व्रस्यत्—न्ती

सो—स्यत्—न्ती

शम्—शाम्यत्—न्ती

अस्—अभ्यत्—न्ती, भ्राम्यत्—न्ती,

भ्रमत्—न्ती

6th सिच्—सिञ्चत्—ती—न्ती

इष्—इच्छत्—ती—न्ती

प्रच्छ्—पृच्छत्—ती—न्ती

भस्ज्—भृज्जत्—ती—न्ती ;

वृश्—वृश्चत्—ती—न्ती

मस्ज्—मज्जत्—ती—न्ती

मृज्—मृजत्—ती—न्ती

सद्—सीदत्—ती—न्ती

कृ—किरत्—ती—न्ती

10th चुर—चोरयत्—न्ती

पीड्—पीडयत्—न्ती

स्पृह्—स्पृहयत्—न्ती

Atm.

1st वृष्—वर्तमान—वर्तमाना (Fem.)

वृध्—वर्धमान—ना

रम्—रममाण—णा

गुह्—गृह्मान—ना

त्रे—त्रायमाण—णा

4th जन्—जायमान—ना

विद्—विद्यमान—ना

बुध्—बुध्यमान—ना

युध्—युध्यमान—ना

दीप्—दीप्यमान—ना

6th मृ—म्रियमाण—णा

व्यापृ—व्याप्रियमाण—णा

हृ—ह्रियमाण—णा

धृ—ध्रियमाण—णा

10th मन्त्र्—मन्त्रयमाण—णा

भर्त्स्—भर्त्सयमान—ना

तर्ज्—तर्जयमान—ना

Par.

2nd या—यात्—ती—न्ती

अस्—सत्—ती

इ—यत्—ती

वृ—वृवत्—ती

बृ—ब्रुवत्—ती

स्तु—स्तुवत्—ती

शास्—शासत्—ती

जक्ष्—जक्षत्—ती

हन्—घ्नत्—ती

जागृ—जाग्रत्—ती

Atm.

आस्—आसीन—ना

अधि + इ—अधीयान—ना

बृ—ब्रुवाण—णा

शी—शयान—ना

स्तु—स्तुवान—ना

ईश्—ईशान—ना

चक्ष्—चक्ष्माण—णा

वस्—वसान—ना

Par.

हु—जुह्वत्-ती
 हा—((To abandon) जह्वत्-ती
 भी—बिभ्यत्-ती
 दा—ददत्-ती
 ह्री—जिह्रियत्-ती
 भृ—बिभ्रत्-ती
 निज्—नेनिजत्-ती

Atm.

हा (To go)—जिहान-ना
 मा—मिमान-ना
 दा—ददान-ना
 भृ—बिभ्राण-णा
 निज्—नेनिजान-ना

Par.

5th चि—चिन्वत्-ती
 आप्—आप्नुवत्-ती
 श्रु—शृण्वत्-ती
 वृ—वृण्वत्-ती

Atm.

चि—चिन्वान-ना
 अश्—अश्नुवान-ना
 वृ—वृण्वान-ना

Par.

7th रुध्—रुधत्-ती
 अज्—अजत्-ती
 छिद्—छिन्दत्-ती
 हिस्—हिंसत्-ती

Atm.

रुध्—रुन्धान-ना
 इन्ध्—इन्धान-ना
 छिद्—छिन्दान-ना
 भुज् (To eat)—भुजान-ना

Par.

8th तन्—तन्वत्-ती
 कृ—कुर्वत्-ती
 क्षण्—क्षण्वत्-ती

Atm.

तन्—तन्वान-ना
 कृ—कुर्वाण-णा
 वन्—वन्वान-ना

Par.

9th क्री—क्रीणत्-ती
 ग्रह्—गृह्णत्-ती
 मुष्—मुष्णत्-ती
 ज्ञा—जानत्-ती
 बन्ध्—बध्णत्-ती

Atm.

क्री—क्रीणान-ना
 ग्रह्—गृह्णान-ना
 ज्ञा—जानान-ना

Future Part.

कृ—करिष्यत्-करिष्यती-न्ती
 गम्—गमिष्यत्-ती-न्ती

Atm.

शी—शयिष्यमाण-णा
 कृ—करिष्यमाण-णा

PAGE	LINE	INCORRECT	CORRECT
222	11	सिदति	सीदति
288	6	०परिश्रथं	०परिश्रथं
264	27	correct-सुअ स्वप् + अ=सुस्वप् + अ	
290	21	व्यजेष्टाः	व्यजेष्टाः
302	12	कारयति	कारयति
356	29	the Angirasa	the sage Angirasa
373	30	लोभे०	लोभ०
375	29	of the setting	of the setting of the sun

